CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

5 D P B

Coll. No. 645

Title Gadadhari

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 645 Subject: Grammer

Title: Gādādharī

Author: Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10.5" by 4.8" Extent: 100 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Begins & Ends abruptly.

अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिग्रहोपायस्यैवेदानीमभिधातुमुचितत्वाद्वक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतिज्ञां विधाय व्या श्री
प्तिनिरूपणमयुक्तमित्याशंकां परिजिहीर्षुस्तत्राद्यमेतस्य व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनोपयिकत्वरूपं बीजं सूचयन्
न्विताद्धि ग्रन्थमवतारयति संभार इति व्याप्तिग्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात्समारुध्ये
तिपरीक्षाविशेषणं परीक्षा च परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणाय
द्यपि व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनेन तस्यावश्यकत्वं प्रदर्शनाय व्याप्तिग्रहोपा
यस्यावश्यकत्वमुक्तं तथापि व्याप्तिग्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैवमनुमानात्तत्वाद्यापि प्रा
माण्यव्यवस्थापनानिर्वाहकतया सबलु व्याप्तिग्रहोपायस्येदानीं संक्षेपितत्वाद् एवमपि तन्न व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं
२५ विनासंभवतीति प्रथमतस्तदपेक्षितमिति एतत्सूचनाय लक्षितमिति निरूपणमिति व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांश
ज्ञाने बाधाभावमुद्रयाव्यभिचारज्ञानाभावाद्धेतुः वह्निसमानाधिकरणत्वेति धूमत्वादित्यादिविशेषणज्ञानमुद्रयासहचा
रग्रहो हेतुरित्येकमेव व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपप्रतिपाद्याशक्यत्वादिति भावः प्रथमतः पूर्वप
क्षस्यैवाभिधानेन निरूपयतीत्यसंगतमत आह सततमुक्तो निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकसिद्धान्तकथनेन रू
पत्वात्पूर्वपक्षाभिधानं तत्र व अन्यथा पुनरुपन्यासरूपताद्धि तद्धि ध्येयं मत्वेन तावदव्यभिचरितत्वमिति व्याप्तिरिति मन्त्र
स्थमनुपपन्नता तथा चाव्यभिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः अनुमितिजनकत्वेनाव्यभिचारपदार्थोव

प्रकृते व्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तादृशनिरूपितकारणताविशिष्टावच्छेदकत्वाभावः इत्यर्थः

गा॰शि॰टी

१ तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्तासंसर्गेण प्रतियोगितया साध्यतावच्छेदकविशेषितासंतान्योन्याभाववद्वृत्तित्वसा

च्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नानुमितिपर्यवसितं तद्धेतुमात्तद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यादि हि यतः साध्या

भाववद्वृत्तित्वादिरूपं तद्व्यभिचरितत्वं व्याप्तिरित्यनुपयोगोऽन्वयः। तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपायां व्यभि

चारपदार्थस्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावकूटवत्त्वादिति निरुक्तपर्यवसितसामान्याभाव

साधकः फलितो हेतुः। न चाप्रयोजकत्वं विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायां विवादस्तु तत्र साध्यत्वाव

च्छेदकत्वरूपायां व्यभिचारपदार्थस्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रसक्तसाधकहेतुव

त्त्वघटितकेवलान्वयिन्यसत्त्वादिति साध्यतावच्छेदकतासाभावप्रतियोगित्वान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वरूपकेवला

न्वयित्वग्रहदशायां असत्तान्योन्याभावयोः साध्यतावच्छेदकविषयितायास्ताद्रूप्यविशेषानुमितिजनकता साधक

नैयायिकसिद्धेः। एवं च तादृशविषयताप्रत्यक्षज्ञानवृत्तित्वमेवानुमितिजनकतायां द्विलसाध्ये कोहेतुरस्मिन्नतदिति

नासिद्ध्यादिः। इदं यत्सिद्धान्ते हेतवोऽपि परिष्करणीयाः। दीधितौ अव्याप्येति कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ किं तर्हि:

अव्याप्तिमिति तत्र तदधिकरणे एतद्वृक्षे तदन्यदेशकालावच्छेदेन कपिसंयोगाभावसत्त्वादिति भावः। साध्य

वद्भिन्नेत्यादि साध्याभाववानिति कर्मधारये च सेत्यसंबंधेन साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वमर्थः

स्यात् तथा सति वह्निमान् घटकीरसत्वस्यास्तु संबंधेन साध्यवद्भिन्नो यस्तद्वृत्ति तस्य वल्लक्ष्यतेस सत्त्वात् साध्याभा राम

ववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याचष्टे साध्यवद्भिन्नेति तथा च साध्यवद्भिन्ने वृत्तिर्यः साध्याभाववत्

१

२ वत्त्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्नपरमाणुगगनादिवृत्तिदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावात्मकद्रव्यत्वा

देस्तदधिकरणवृत्तित्वेनाव्याप्तेर्वारणसंभवात्। अत्र च साध्याभाववत्तायां संबंधविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे वह्निमान् धूमादित्या

दावपि हि वृत्तिधूमाभावस्य कालिकादिसंबंधेन पर्वतादौ सत्त्वेनाव्याप्तिः दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे का

लिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावादौ दैशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्न

कालादिवृत्तेराकाशाभावात्मकसाध्याभावस्य सत्त्वादिपुरस्तद्धटत्वाभावादिसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावस्य घटत्वादे दै

शिकविशेषणतासंबंधेनाधिकरणतायाम्मानाभावेन चाव्याप्तिः। अतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्ताज्ञान

प्रतिबंधकतासंबंधेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतिबंधकः तेन संबंधेनाभाववत्त्वं निवेश्यं संयोगेन वह्न्यादेः साध्यतादशायां ब२

संबंधो दैशिकविशेषणता कालिकसंबंधेनाकाशाभावाभावे दैशिकविशेषणतया साध्ये कालिकसंबंध एव तथा

समवायादिना घटत्वादेः साध्ये दैशिकविशेषणतया साध्ये समवायादिरेव तेन दोषः। न चैवं वृक्षे निश्चयात्मक कपिसंयोगा

भावीयमूलावच्छिन्नविशेषणताख्यसंबंधेन वृक्षादौ तादृशाभाववत्ताज्ञाने कपिसंयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तेः ता

दृशसंबंधेन लक्षणघटकतया साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमसाधारणविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं संयोगत्वसाध्यतारीत्या दव

ज्ञानाभावत्यापाद्यः कपिसंयोगाभाववानिति ज्ञानस्यापि वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानविरोधितया तद्वृत्तिनिष्ठत

त्त्वाभावीयविशेषणतायामपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतसंसर्गताया आश्रयत्वात् किंचित्तु साध्यात्म राम

आ१

२

[illegible]

हृदादित्यर्थः। तत्र सद्धेतौ देशे न साध्यवद्भिन्नो यो हृदादिस्तदन्यूनवृत्तिकत्वात् हृदादिविशेषणतया साध्यवद्भिन्नस्य निवेशाद्धृदा
दिभिन्नसाध्याभाववद्देशावच्छेदेनेति साध्याभाववत्त्वेन विशेषणे हृदादिवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसं
भवः इति हृदाद्यन्यसाध्यपदसार्थक्यम्। अधिकरणसंबंधेनाभावसंबंधमतएवेत्युक्तम्। गगनाकरणात् पर्वतादेरपि हृदादि
गो साधर्म्यमिति वाच्ये अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वविचारे धूमाद्यभावस्य सिद्धस्य मूल
देशावच्छेदसंमतत्वात् आकाशाभावादेरैकाभावे न तस्य व्याप्तिः अतएवोक्तं धर्मिणां भेदकत्वं एतानि चैनसद
कानीत्यनेन धीधितिकारैरस्यति। अथवा साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुयोगितासंबंधेन साध्यीयपदं अभावीयविलक्षणा
नुयोगिताकाभावसाध्याभावपदं न तत्साधकत्वमपि निविशते प्रयोजनाभावात् तादृशविलक्षणसंबंधेन यः साध्यीयस्तदव
वृत्तित्वमित्येवार्थः। तत्र च साध्यस्य यत्स्वरूपविशेषणतादिवृत्तित्वमेव वह्निमति पर्वतादौ हेतोर्वृत्तेरसंभवः स्यादि
ति निवेशः। अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य पर्वतेऽसत्त्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावान्य
तरवान् जलत्वादित्यादौ साध्यवद्भिन्नपृथिव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वाद्यात्मकसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादावसत्त्वेन
चाव्याप्त्यापत्तेः। साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा हृदादिवृत्तिसमवायादि
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य धूमादिमत्यपि वृत्तेरसंभवस्य कालिकसंबंधेन द्रव्यत्वाभावादौ साध्यका [illegible]

इयं प्रकारकप्रमाविशेष्यता...

क

लिकत्वाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षितं स च संबंधो यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्या
भावः साध्यमिति नोक्तानुपपत्तिः। न चैवं समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादि
हेतुकस्थले कालिकसंबंधस्यापि तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावरूपप्रमेयनिरूपितप्रतियोगितावच्
छेदकत्वेन तत्संबंधेन साध्याभाववति काले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरिति वाच्यं तत्र समवायेनावृत्तेः प्रमेयस्य तादृशाभा
वासाक्षेमानाभावेन कालिकसंबंधस्य स्वाभावात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् साध्यता
वच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमद्यत्साध्यं तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यैव विवक्षितत्वान्नोक्ताव्याप्तिः एतेन का मे
लिकसंबंधावच्छिन्नघटाभावादिरूपप्रमेयस्य समवायसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावात्मकत्वेपि समवायसं
बंधावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्नि
रूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसंबंधे सत्त्वात्तथाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति परास्तं उक्ताभावस्य साध्यत्वेपि तस्य
साध्यतावच्छेदकसंबंधेनावृत्तित्वात् न चैतत्कस्यापि कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यके कालत्वादिहेतावव्याप्तिः का
लिकसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्तस्यापि स्वाभावात्मकस्य कालिकसं
बंधेन वृत्तिमत्साध्यरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसंबंधेनाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यं तादृशप्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं साध्याभावस्य तत्संबंधेन तद्वदवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् उक्तरू

च्छेचसाध्याभावस्यकालिकसंबंधेनसाध्यवद्भिन्नेवृत्तेः एतेनएतादृशाभावप्रतियोगितासत्त्वनिष्ठत्वेनविशेषणीयाऽन्य
थाघटत्वेनघटत्वाभावादिसामान्येघटभेदात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेनघटत्वात्मकसा
ध्याभाववत्तिघटत्वहेतोरतिव्याप्तिप्रसंगात् नचैवमपितत्रसाध्याभावनिष्ठसाध्याभावप्रतियोगितायाःसिद्धिःघटत्व
स्यघटभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं घटभेदस्यघटत्वत्वाभावसमनियततयाऐक्याद्घ
टत्वस्यापिघटभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात् अन्यथासाध्यस्यव्याप्यवृत्तित्वमतेसंयोगिभेदस्यसंयोगाभावसमनिय
ततयासंयोगरूपसंयोगिभेदाभावस्यसंयोगिभेदप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगिभिन्नगुणत्वादित्यादावव्याप्तिरितिवा
च्यंतन्मतेऽपिसंयोगिभेदस्यसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावसमनियततयातद्रूपत्वेनतादृशप्रमा
विषयत्वादेस्तद्भावत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकतादृशसाध्याभावमादायैवलक्षणसमन्वयात् अत्रसाधनेनसाध्य
निरूपितप्रतियोगितासत्त्वेनैवतत्रलक्षणघटकत्वादित्यपरास्तं यदिभेदसाध्यकेतादात्म्यसंबंधस्यसाध्यनिरू
पितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वेतेनसंबंधेनघटत्वरूपसाध्याभावस्यसाध्यवद्भिन्नेघटेऽसत्त्वेनतत्संबंधमादा
यतादृशस्यासत्त्वायस्वनिष्ठत्वस्यप्रतियोगितायामनिवेशनीयत्वात् आकाशाभावनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रति
योगितामादायासिद्धेर्वृत्त्यदृष्टत्वमादायाप्यव्याप्त्यनवकाशात् साध्याभावांशेवैयर्थ्यमित्यायुक्तः साध्याभाववदिनसा
ध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वविवक्षणीयंतेनगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान्गुणत्वादित्यादौविशिष्टस्यानति

राम
२

कार

रिक्ततयासाध्याभावस्यगुणादौसत्त्वेऽपिनक्षतिः गुणेगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावोनास्तीत्यभ्युपगमात्तत्रतादृशाभावव
द्विशिष्टाधिकरणत्वानभ्युपगमात् अथैतल्लक्षणेघटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशत्वादित्यादौअव्याप्ति
घटत्वस्यव्याप्यवृत्तितयातद्घटितान्यतराभाववद्भिन्नेघटेवर्तमानस्यघटाकाशसंयोगात्मकसाध्याभावस्यवृत्त्यधिकर
णाविच्छिन्नेरवच्छिन्नसाध्याभाववत्वानिवेशाच्चसाध्यवद्भिन्नानिवेशस्यवैयर्थ्यादितिचेत् एतल्लक्षणकर्तृमतेस्वप्रति
योगिसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽभावस्यभेदकइतितादृशान्यतराव्यावृ
त्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेव्याप्तिः समाधीयते तथाचघटाका
शसंयोगस्यघटत्वान्यतराभावप्रतियोगित्वेऽपिनतद्रूपतात्वासत्तितादृशविरुद्धधर्मयोःसमावेशापत्तेस्त
त्रविरोधाभावसंयोगाभावस्यापिअधिकरणभेदेनभेदासिद्धेरव्याप्यवृत्तिसाध्यकेसर्वत्रैवाव्याप्तेस्तत्सिद्धाय
तल्लक्षणांतरस्याहरणीयत्वादितिगगनेतिरिक्तएवतद्भावश्चीकरणीयःसचनसाध्यवद्भिन्नेवृत्तिरितिनदोषः
२४ साध्यवद्भिन्नेवर्ततइतितत्कालावच्छिन्नवृत्तितत्सप्रूपप्रयोगसमार्थेतासत्यामघटाकाशसंयोगात्मकसाभावमादायनदो
षइतिलभ्यतेदेशयलेवासतिसुखस्यादिकालावच्छेदेनास्मदात्मवृत्तेःस्वाश्रयघटितसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
ज्ञानत्वापत्तावेसाध्येसुखादौव्याप्तिस्तत्रसाध्यवद्भिन्नेईश्वरेतादृशसंबंधेननिरवच्छिन्नवृत्तिकस्यज्ञानत्वादिरू
पासावस्यतेनसंबंधेनसुखाद्यधिकरणेऽस्मदादिआत्मन्यपिसत्त्वे उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वयतादिवृत्तितादृशसंबंधा

ग्मशिग

४

वच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्तासावादिसाध्यकघटत्वादिहेतावव्याप्तिश्चासंयोगाभावनिष्ठयोर्व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्व
योःप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोगिवैयधिकरण्ययोर्वक्ष्यमाणरीत्यानविरोधस्तत्त्वाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले
व्याप्तिलक्षणांतरमवतारयति कर्मादिवितिद्रव्यत्वविधेयाद्रव्यवृत्तिसंयोगाभावोनगुणादौसर्वीकृत्यतत्रापितुल्यत्वत्
तिसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाघसावएवसंयोगाद्यसावत्वंकल्प्यतेअनंतगुणाद्यधिकरणेसंयोगाभावकल्प
नामपेक्ष्यतथाविधैकाभावेसंयोगाद्यभावत्वकल्पनेलाघवात्तत्रवसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाघपावेद्रव्यसे
त्तसंयोगिभेदादौचसंयोगाभावत्वंकल्प्यतेऽत्रविनिगमकाभावइतिवाच्यंलाघवाशास्त्रानांसमानियतत्वात्सदा
एवंचद्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदःसप्रमाणएवअथैवंद्रव्यत्वाभावादीनामप्याश्रयभेदात्
कर्मादौगुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावानकल्प्यतेअपिचकृतमतवृत्तिद्रव्यगुणान्यतरत्वाभावएवतद्रूपाभावत्वमित्यादितर्केणयेन
कर्मादिवृत्तिद्रव्यत्वाभावस्यगुणादिवृत्तित्वेतद्भावतोभेदसिद्धिरितिचेदिष्टमेवैतदधिकरणभेदेनाभावभेदवादिनां
नैवंसंयोगाभावत्वकल्पनायांधर्मिणामप्यानंत्यात्तत्रविनिगमकाभावसंभवइतिवाच्यंविनिगमनाविरहेपिद्रव्य
त्वाभावेसंयोगाद्यभावत्वकल्पनायामिष्टत्वादित्यादितिवारितिनानाधिकरणकस्यसादिव्यवस्थितिरितिएतद्रूपवान्
९ तद्रूपसाध्यतावच्छेदकसाधिकरणोएतद्रूपाधिकरणस्याभावेतिहितेनाभेदसत्त्वेपिव्याख्यानवृत्तिधूमानवच्छिन्नत्वेनसाध्य
वच्छिन्नप्रतियोगितायाःप्रतियोग्यवृत्तित्वेनवाभेदस्याविरोधितत्वलक्षणगमनसंभवाच्चासंभवोवृत्तितःसाकल्यमिति। राम

४

वोध्यंद्रूपस्यविशेषणमित्यादिःअत्रसाध्याभाववत्तिसाकल्यविशेषणसत्त्वएवसाध्यतद्विशेषणव्यावृत्तिःसंगच्छतेअन्य
थासाध्याभाववत्तायाहेतुमत्साधारण्यपिसाध्याभाववद्यत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादायनानाव्यक्तिसाध्य
कसद्धेतौलक्षणसमन्वयसंभवात्ततःसाध्यतद्भाववत्तिचेत्तदुक्तसाध्याभाववत्तिसाकल्यविशेषणंप्रयत्नतोद्धि
तंनचसाध्याभाववत्तिसाकल्यविशेषणासत्त्वेपिवह्निमान्यवत्तान्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणंसाध्यसाकल्यविशे
षणस्यप्रयोजनमस्तितत्रसाकल्यविशेषणादानेयत्किंचित्साध्याभाववत्तिपर्वतेहेतुसत्त्वेनातिव्याप्तिःसाध्यसा
कल्यविशेषणदानेतुहेत्वादेरेवसकलसाध्याभाववत्पात्त्रहेतुसत्त्वेनातिव्याप्त्युद्धारादितिनोक्ताभिप्रायोपवर्णनं
सम्यगितिवाच्यंसाध्याभाववत्तिसाकल्यविशेषणासत्त्वेसाध्यसाकल्यविशेषणस्योक्तातिव्याप्तिवारणप्रयोजन
कत्वसंभवेपिवक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैववास्तवत्वात्तस्यसाध्याभाववत्तिसाकल्यविशेषणसत्त्वएवसंगतत्वात्ल
कत्वसंभवेपिवक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैववास्तवत्वात्तस्यसाध्याभाववत्तिसाकल्यविशेषणंपरित्यज्यसाध्याभावेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
त्वदर्शनस्योचितत्वाद्वस्तुतस्तुसाध्यसाकल्यविशेषणपरित्यज्यसाध्यतद्भाववत्तित्वबोध्यधर्मिकत्व
ताकत्वनिवेशस्यसकल्यांतरस्यावश्यकत्वात्यतयाचरममेवतत्प्रदर्शनमुचितंसाध्यतद्भाववत्तित्वनिवेशमतेसाध्याभावा
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावाप्रसिद्धत्वात्कोसाध्याभाववत्तित्वसाकल्यनिवेशसाध्याभावविशेषणोधर्मवान्
वाएतादृशोनिवेशस्तदुक्ताद्यापिकल्पःप्रतीयतस्यचाविवक्षितत्वादितिसारःसाध्याभावेसाकल्यविशेषणोहिरेवस्या अव्याप्तिवारणाय
द्रुरित्यादौसाध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसाध्याभावाधिकरणगुणादिरेवस्या

पक्षे गुणः सत्त्वं नास्ति व्याप्तिर्यत आत्मत्वादिमत्त्वेति

तत्संयोगो गोलकादेर्द्वित्वे द्वित्वत्वेनोक्तत्वावच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिर्वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयो धूमादित्या
दौ साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपसाहित्यत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपप्रमा
त्ववृत्तितया सकलसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिश्चेति तदुपेक्ष्य साध्ये साकल्यविशेषणानिवेशे तत्र
तु साध्ये साकल्यविशेषणदानेपि वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्नाद्वस्त्यं पर्वतादावपि पर्वतीयवह्न्यादित्वादिना
भावसत्त्वे सकलसाध्याभावसत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणेन च वह्निधूमो
भयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निमत्त्वस्तथाविधसाध्याभावानधिकरणत्वात् साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताया
व्यासज्यवृत्तिधर्मस्तत्त्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे गौरवं लाघवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वस्यैवाभावे निवेशनमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्य तत्त्वं वाह साध्यतावच्छेदकेति
साध्याभाववति साकल्यविशेषणप्रयोजनमाह विपक्षेति येकल्पिकयोः साध्यतद्भावयोः साकल्यसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणयोर्वा इति भावः नवीनैरेकव्यक्तिसाध्यके एतद्रूपवान्नेतद्रूपादि
त्यादौ त्वधिकरणेऽरस्पवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावान्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः एवं
द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टतद्रूपादेरेतद्रूपसाधिकरणेऽवृत्तेरेतद्रूपतद्रूपाभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि नलयाप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः तत्र लक्षणसंगतेरित्यतो नानाव्यक्तिके इत्युक्तं अत एवाव्याप्तिरुक्ता न संभवः अत्र ना

नाव्यक्तिसाध्यकत्वं व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदककत्वं अत एव तद्घटयावद्धर्मवान् एतत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिकसाध्य
के व्याप्तिविरहेपि न क्षतिः अव्याप्यवृत्तीति कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यर्थः अव्याप्तेर्वारणाय सम्बन्धः व्यभिचारिणि चे
ति एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः असावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च तथा चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्य
वृत्तिसद्धेतावव्याप्तिवारणाय साध्याभावव्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय हेत्वभावप्रतियोगिव्यधिक
रण्यमित्यर्थः यद्यपि हेत्वभावप्रतियोगिव्यधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसंयोगी कपित्वसामान्यादित्या
घव्याप्यवृत्तिहेतुकव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य संभवतीति व्याप्यवृत्तीत्यपि किं चित्करं तथा
पि हेत्वभावे तद्विशेषणप्रतिसंधानेनैव व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले व्याप्तिर्निर्णयो संभवतीत्येतदभिसंधायैवेत्युक्तं
प्रतियोगिव्यधिकरणं चेत्प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहेतुके तु तादृशसाध्याभा
वे हेत्वभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः अपितु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टं साध्याभावाधिकरणे … स्यावत्तु प्रतियो तथाच
ग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टः सन् वर्त्तते यो भावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः तेन कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ कपिसंयो
गाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वे पलक्षितकपिसंयोगाद्यभावस्य तद्वृक्षाधिकरणे सत्त्वेपि नाव्याप्तिः न वा एतद्वृक्षत्व
वान् कपिसंयोगादित्यादौ तथाविधकपिसंयोगाद्यभावस्य सकलसाध्याभावाधिकरणे सत्त्वेपि अतिव्याप्तिः प्रति
योग्यनधिकरणी सत्त्वसाध्याभावाधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य प्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वमिति फलितं

(समकमाभेनतानसाध्यकि...महतुवर्त्तुमार्थे)

शि॰दी॰ग॰ तोर्थः अथमे साध्यतावच्छेदकसंबंधेन चरमे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेनात्ममात्मा आत्म
६ महाकाशान्यतरत्वादित्यादौ व्याप्तिवारणनिरूपकाधिकरणस्य महाकाशस्य कालिकसंबंधेन साध्याधिकरणत्वेपि
नातिव्याप्तिः नवा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणस्य यावद्वतगतकाशज्ञानादिषु कालिकविशेषणत्वादिसंबं
धेन हेतुमत्त्वप्रतियोग्यनधिकरणतासत्त्वेप्यसंभवो व्याप्तिकोट्यं च प्रतियोगित्वसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वेन निवेशनी आत्माद्यन्यतरत्व
येसंबंधांतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोः साध्याभावहेत्वभावयोरेकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया संभ तरवत्त्वसंयोगी
वातिव्याप्त्यवारकत्वात् हेत्वभावप्रतीति अपि तु हेत्वे साध्याभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्ववैयधिकरण्यं
निवेशनीयमिति स्वरूपतेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिषु साध्याभावप्रतियोगिसत्तादेः स
त्वेपि नातिव्याप्तिः अत्र साध्याभावो वारितुक्तो अग्रिमतस्य हेत्वभावपरामर्शसंभवः तत्र हेत्वभावपदोपादानेन चास
राधिकरणमिति तत्रोक्तं प्रतियोगित्वं साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपान्यहेतुतावच्छेदकाव
च्छिन्नमित्यर्थः हेत्वभावनिष्ठप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य प्रयोजनमा
हद्रव्यत्वादिति विशिष्टसत्त्वेति गुणकर्मान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वेत्यर्थः प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनि
वेशस्य प्रयोजनमाहत्त्वेति अत्रापि द्रव्यत्वादौ साध्ये सत्तानुपूर्व्यतेन विशिष्टसत्तात्वादिना गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता
त्वादिनात् तीयार्थश्चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्य चाभावेन्वयः प्रतियोगिपदार्थैकदेशप्रतियोगितान्वितमव राम

६

च्छिन्नत्वं वा तदर्थः तादृशाभावेति सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावेत्यर्थः नवाहेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्ववै
सर्व२ यधिकरण्यत्वे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्ववैयधिकरण्यमेवानिवेश्यतां तत्रोपि तत्प्रयोजनाभावात् तथा च द्रव्यत्वसत्वादि
त्यादौ विशिष्टसत्ताभावस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतया नातिव्याप्तिवारणसंभवात् प्रतियोगिताया
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्ववैयधिकरण्यनिवेशे सकलसाध्या
भाववन्निष्ठाया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टाभावप्रतियोगिकरणतात्तत्रैकसकलाभाव
प्रतियोगित्वमर्थः स्यात् तद्रूपेसयासकलसाध्याभाववन्निष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव
न६ च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणतात हेत्वरूपासमुदीयपक्षे तात्पर्यस्यारुक्तत्वात्तेन नमभ्युपिसकलसाध्याभाव
वन्निष्ठं यत् धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं तद्वत्त्वमित्यर्थः स चातिलघुरेवेति वाच्यं एतादृशाधिकरणत्वस्यो
कप्रतियोगितायाः व्याप्ति संख्यान्यतद्वितन्त्रकोत्तु सारणदीधितिकृतात्पर्यानुसरणाच्च आकाशविशेष्यावि
शेषणताभावेन निवेशे वैय्यर्थे विशेषणतानवकाशात् एतल्लक्षणलक्ष्यपक्षे जरल्लक्ष्यमेतत्ताद्दृष्यलेयक
व्याप्तिकमिति तत्र केवल्यसत्त्वे साध्येतत्राव्याप्तिरित्यन्वयः एतद्रूपवान् द्रव्यादित्यादौ साकल्याभावसिद्धा
अव्याप्तिरित्यर्थः अनेकाश्रयवृत्तेः साकल्यस्य साध्ये सत्त्वाद्वितिसावः साध्ये साकल्यानिवेशपक्षे परित्य
न्यकल्पांतरविसरणात्तत्र दोषाय एकप्रसक्तत्वाद् विषयविशिष्टिविषयः साध्याभाववान् अत्रापि रेकवद्

गा. टी. सि.

७

त्मिक हेतुस्यावि(परी)त्यतस्मादुसंगः तथा चैतद्दूषणस्थितं पक्षत्वादित्यादौ [illegible] साध्याभाववति सत्त्वप्रसङ्गो साकल्य
प्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्यर्थः सकलशब्दस्याशेषमात्रपरत्वे दोषान्तरमाह निर्धर्मितावच्छेद्यतेति तत्त्वेनेति व्याप्यत्वेनाभि
धानं धूमाभाववह्निमाद्यभाववद्व्याप्यवान् वह्नित्वावच्छिन्नोऽसावादित्यादावित्यर्थः निर्धर्मितावच्छिन्नसाध्ये र
कव्याप्तिः [illegible] यत्तद्वत्तेनतद्व्याप्यसाध्यकानुसरणं निर्धर्मितव्याप्यत्वे दत्तोऽदूषणं साध्यतायाः
हेतुत्वानुपपत्तिरतस्तत्त्वेनेत्युक्तेः हेतुमावस्येति अन्यथात्मके हेतुसाधकस्य प्रसिद्ध सकलव्याप्यसाध्याभाववति
धूमाभावे सत्त्वं पि सकलवह्निषु वह्न्यसा [illegible] नादिसत्त्वप्रतियोगितामात्रस्य वलक्षणसंगमनीयं हेतुमावेदेतु
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशादव्यभिचारिणि संबंधान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकहे
तुमाभावाप्रसिद्धेः तत्र समानवकाशेन हेतुभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नतयानिवेशनात्
वह्निमद्धूमहेतुताभिसाध्यकोऽयं यः भूतहेतुस्यानवस्थापसत्वेनाधिकरणस्वरूपतयातस्य च प्रसक्तधर्मा
ततयायावद्विषयप्रसङ्गात्स्वासत्त्वात् तत्र हेतुस्तदभावादयापि लक्षणागमनासम्भवादितिनन्वा आकाशाभावाद्य
धिकरणकसद्दृसहेत्वाकाशाभावस्वरूपतयातस्य च यावद्विषयत्वसिद्धेन तत्साध्यवद्लक्षणागमनसम्भवात्
नन्वेतादृशशरीरत्वाश्चाकाशाभावमादाय सद्धेतुकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसक्त्यादेतत्साध्यत्वेन सकलसाध्याभावा
धिकरणवृत्तित्वविवक्षणीयतयासत्त्वधिकरणस्वरूपसाभावस्य स्वस्मिन्नेवेतत्साध्यत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्यकारः

धूमादिति

वह्न्यभाव पर्वतान्यत्वा

१२

आत्माभिन्नत्व [illegible]

साधितत्वेन [illegible]

आत्माभावे [illegible]

राम

७

एवं धूमाकाशाभावमादायमनोक्ताव्याप्तिपरिहारसंभवः इति वाच्यं उक्तस्थले आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसंभवेन तादृशविवक्षायां निष्प्रयोजकत्वाद्वह्निमद्धेतुकस्थले
तु साध्याभावाधिकरणस्य हेतुरूपप्रतियोग्यनधिकरणत्वेनाकाशाभावस्य हेतुमत्त्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरण
त्वेनाव्याप्तिवारणासंभवादिति अन्ये तु यत्र धूमसामान्यत्वाविशिष्टनिर्धर्मितव्याप्यसाध्यं धूमसामान्यत्वावि
शिष्टधूमसामान्यहेतुस्तत्र धूमाभावस्यापि सकलसाध्याभाववद्वृत्तित्वात् तत्र धूमाभावसत्त्वेन तमादाय लक्ष
णागमनासंभवात् [illegible] धूमत्वाविशिष्टहेतुकस्थले हेतुमद्भेदस्य सकलसाध्याभाववद्वृत्तित्वात् तत्संभवस्वरूपस्यापि वि
शिष्टस्य तत्साभावस्य तत्त्वात्तमादायैव लक्षणस्य संगमनीयत्वमिति वाच्यं प्राचीनमते विशिष्टाभावस्याविरूपत्वाभाव
विशिष्टसत्ताभावस्य धूमसत्त्वातिरिक्तत्वाभावाद्धूमविशिष्टाभावस्य धूमसाभावत्वधूमसत्त्वस्वरूपत्वेन सकलसाध्याभाववति
वृत्तित्वासंभवात् [illegible] अभावमपि विवक्षितादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमसाभावासत्त्वाभावस्याखंडत्वात् सक
लधूमवन्निष्ठत्वात् तमादायैव लक्षणसंगमनीयमिति न च [illegible] लनियामकत्वाविशिष्टतादिसंबंधानामसत्त्वात्सा
ध्याभावाधिकरणानवच्छेदकतात्संयोगादिस्वरूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाद्यभावस्या
खंडस्य सकलधर्मवन्निष्ठत्वे पि तदभावप्रतियोगितान्हेतुतावच्छेदकीभूततद्धूमाभावत्वावच्छिन्नात त्र लाघवेना
भावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति न तमादायापि लक्षणसंगतिः न च गुरुधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले लक्षणसंगमनाय

धूमाभावः/

सामानाधिकरण्य

वह्न्यभावाभावे

एतेन विशेषणताविशेषसंबंधेन यत्नेघटितसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकधर्माभावानां तादृशसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावादित्यन्यत्र
तत्र धूमसमानाधिकरणरूपस्य सकलसाध्याभावस्याधिकरणे हेतुरवितस्य धूमाधिकरणे सत्वात्
तत्र भेदे तु भेदमादाया विनलक्षणसमन्वयसंभवः अत्यंताभावमादाय तद्संभवोदर्शितः इत्याशयः

गा॰ टी॰ १३
८

पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदके निवेश्यं लक्ष्याववृत्तसाध्यत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमेवेतिपाचं एतल्लक्षणस्य
तत्थासमस्तपि सकलसाध्याभाववन्निष्ठकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तसाधाभावमादायलक्षणसमन्वयात्
न च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया साध्याभाववत्तिपर्वतादेः कालिकसंबंधेन वृत्तसावादिसत्वात् तत्संबंधेन तस्याभावान
वत्तित्वेतिवाच्यं कालिकसंबंधेन तद्व्यावृत्तसावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतत्वकृत्स्नस्वयवावच्छेन्नतत्रतत्संबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकतद्सावस्यापि सत्वात् एवं विशिष्टसत्तासावस्य विशेष्याभावविशेषणासावास्यामनतिरिक्ततया व्याप्ति
शिष्टसत्तादित्याव्याप्तिसंभवेत्तद्वेस्या [illegible] हेतुकरण्लान्तु धावनवीजासावादौ तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिविष्टप्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेवनिविष्टेत्यभिप्रायेण एतद्पदानं हेतुतावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशात् अयमेव लक्षणापेक्षया गौरवमेव लक्षणावलीरवीमांसकेन सकलशब्दस्य
व्यापकतार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव निष्कृष्टलक्षणार्थः धूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वादि
नानावृत्तसावस्य साध्याभावव्यापकत्वेपि न क्षतिः यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं
रूपवत्तस्यैव लक्षणत्वात् एवं च हेतुसावप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न निवेश्यं एतद्व्यापकत्वलक्षणे प्रतियोगिवैय
धिकरण्यानिवेशेनाव्याप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि हेतुमावस्य साध्याभाववन्निष्ठहेतुरूपाभावप्रतियोगिता

विनसेधासंगतिरित्यपास्तं तत्रापि कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावमादाय दोषप्रवारणसंभवात् इत्यपास्तात्

राम
८

साध्यापकतासाभावेनातिप्रसंगविरहात् व्यापकताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववन्निष्ठत्वमसावेनिवे
श्यं तेन वह्न्याद्यभाववति कालिकादिसंबंधेन धूमत्वसामावस्य वृत्तावपि धूमाभावादेर्न साध्याभावव्यापकताक्षतिः
सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या व्याप्तिस्थले लक्षणं पंचकरवदो
षः अस्तु वा हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुमत्त्वज्ञानप्रतिपाद्यसंबंधेन हेत्वभावज्ञानं प्रतिबंधकः तादृशसं
बंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणभिन्नसाध्याभावाधिकरणं यस्य तत्त्वं तद्भिन्नत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेद
कत्वं इत्थं च सत्तावान्जातेरित्यादौ तादृशं जातित्वासावत्वादिकमेव तद्भिन्नं च जात्यभावत्वमिति लक्षणस
मन्वयः इत्थं च एतद्वृक्षत्ववान्कपिसंयोगादित्यादौ कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या क
पिसंयोगाभावत्वं न तादृशं स्वभिन्नत्वं कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वादिति व्याप्तिः
तादृशानि व्याप्तिवारणाय हेतुसावप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणं देयमेव तेन स्वसमवधिकरणता भाव
स्य वाधिकरणाभिन्नत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् कपिसंयोगाभावादेरेतदधिकरणतायाः अपि अव्याप्यवृ
त्तितया तदभावस्य साध्याभाववत्तिसत्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् अधिकरणत्वाभावादिस्वसावप्रतियोगितया
तिरिक्तएवेति विशेषणानाविशेषणवत्त्वं च साध्याभाववत्तिविशेषणीयमिति एवं च निर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्व
ह्नित्वादित्यादौ हेत्वभावस्य वृत्त्याद्यःप्रत्येकं यावदपि पर्याप्तिस्तथापि हेतुसावत्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वात्

ग.प.टी.टि.

१

नाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षोप्यकिंचित्करः। तत्र यावतां साध्याभाववतां संभवस्तत्र प्रातिस्विकरूपेण तत्तदधिकरण-
वृत्तित्वेन वह्न्यभाव विशेषणतया लक्षणघटके न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेण तद्दोषदानात्मका
शंकाया अनुद्धरणेन परिष्कारे सकललक्षणानामेव परिष्कारसंभवात् इति स्फुटं पञ्चलक्षण्याम्॥ साध्यवद्भिन्नेति
शेषभेदमादाय व्याप्तिं परिहरति अन्यतेति साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टसाध्यवत्त्वस्य व्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः तेन वह्निमान् धूमात् इत्यादौ तत्तद्वह्निम-
त्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादाय न दोषस्तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तद्विशिष्टवह्नि-
मत्त्व एव पर्याप्तत्वात् श्रुतीति वल्कलस्य अन्वादिपदसमभिव्याहारे वल्कलस्य नञ्पदसमभिव्याहारस्थाने
संवलितादृशसमभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावशाब्दबोधावच्छि-
न्नं प्रत्येव जनकत्वादिति भावः श्रुतेति वल्कलस्य मिथ्यात्वेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थस्य व्याप्तिमिति स्फुटत्वि-
तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिकाभावमात्रबोधे तत्प्रसंगस्त्वत्र यतेनानुभवतीति प्रामाणि-
कव्यवहारप्रतिरोधः तथा चान्वयिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलघटे पीतघटादिभेदस्त्वेन तादृश-
व्यवहारोपि स्यादिति भावः एवं च यत्र घटत्वसामान्यभोगात् अनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनान्योन्या-
भावादिरन्यापदेन सत्वाप्यते अनुयोगितावच्छेदकस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेन धर्मपूर्वकत्वम् [illegible]

राम

१

याल्केश्चि घटनिरूपित आधेयत्वसंबंधेन अन्वये असंगतेराह घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टेति प्रतियोगितायां आधेयत्वं घटत्वावच्छिन्नत्व
एतयोः सामानाधिकरण्यं वैशिष्ट्यं कर्मधारयश्च समासः

कत्वानुसरणानुरोधात् घटो घटान्यप्रतियोगिकवारणसंभवात् [illegible] घटान्यत्वसंदेहाचीनमते पंचम्याः प्रतियो-
गित्वमर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासंबंधेनान्वयः [illegible] वाक्ये
वनाधेयत्वमेव घटस्य संबंधः धर्मिपारतंत्र्येण घटत्वादेरपि अवच्छिन्नत्वसंबंधेन तत्रान्वयोपगमात् एक-
त्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र पारतंत्र्येणान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रतियोगित्वस्य च व्युत्पत्ति-
वैचित्र्येणान्यपदार्थैकदेशभेदनिरूपकतासंबंधेनान्वयः अन्यपदार्थे निरूपकतासंबंधेन घटत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताविशिष्टाक्षत्वात् पटादिपदार्थः तत्तद्रूपेण पुरस्य तत्तद्भिन्नत्वतात्पर्यविशिष्टलाक्षणिकत्वा-
वतादृशघटादिपदार्थस्य चाभेदसंबंधेन भेदेन्वयः नवीनमते घटादन्य इत्यादौ अनुयोगितापञ्चम्यर्थः
तत्र पञ्चम्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तित्व घटत्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वसंबंधेनान्वयः अनुयो-
गितायाश्चाधेयत्वसंबंधेन भेदेन्वयः अथ वंसाध्यवदन्यावृत्तित्वमित्येतादृशलक्षणघटकाभावस्य भेदसंबं-
धेनाप्राधान्यप्रतियोगिताविशिष्टविशेषितत्वात् तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषितत्वाद्यभेदत्वात् तादृश-
त्वमेव प्रतीयते तत्पर्यायानुमितिसाधकव्याप्तिस्वरूपाजिज्ञासायां तादृशलक्षणाविधानं न्यायं तत्र प्रसंगः। ता-
दृशप्रतियोगितासंबंधेन तादृशानुयोगितासंबंधेन वा साध्यवद्भिन्नत्वप्रतियोगित्वप्रसिद्धिस्तदा ज्ञानस्यैव लाघ-
वेनानुमितिहेतुत्वादिति [illegible] तादृशज्ञानमनुमितिहेतुस्तस्यामेवास्य तात्पर्यात् तस्याः शाब्दबोधाविषय-
समासस्थले च घटत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टत्वपदस्य लक्षणा तस्य चाभेदसंबंधेन भेदेन्वयः ५

गा.टी.शि.

१०

प्रतिनिरूपितत्वा... कुतोऽधिक... साध्यं तत्र

तादृशाश्रयान्योन्याभावप्रतियोगिताकत्वं चेदुच्यते तदा विनिगमनाविरहः १

यत्तेपितन्मल्लकोटौ च तादृशव्याप्तिविषयकमानसोपनीतभानस्यैव तादृशतात्पर्यानिर्वाहकत्वात् नीलघ
टः कंबुग्रीवादिमानित्यादिवाक्यस्याप्रमाणत्वात् पटः कंबुग्रीवादिमानित्यादिवाक्यस्य प्रमाणत्वा
त् अनुमित्यवच्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिताया भासतद्रूपेण अतः साध्यवद
न्यवृत्त्यादेरनुगतप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसंबंधस्य साध्यापेक्षया गुरुतयावच्छेदकत्वेऽपि नोक्त
लक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः पारिभाषिकं तत्स्वावच्छिन्नत्वं तद्विशिष्टप्रतियोगिताभावीयत्वसंबंधेन
तादृशाभावीयप्रतियोगितात्वस्वावच्छेदकत्वाभावकूटवत्स्वावच्छिन्नत्वं एतादृशावच्छिन्नत्वस्य संबंधतया
प्रातिस्विकरूपेण तत्प्रतियोगिताव्यक्तीनां तु अप्रवेशेन क्षतिः संबंधज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावनपेक्षित
त्वात् अनुमितिं प्रति च साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमेव कारणं लाघवात् न तु साध्यसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमनुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे तादृशप्रतियोगितानिवेशे तु कंबुग्री
वादिमान् घटादिस्यादौ विशेषदर्शिनामनुमितेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तपारिभाषिकावच्छिन्नत्वमेवानु
मित्यौपयिकव्याप्तिघटकं तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसन्मद्वीत्या
तावादिनस्तु स्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वमेव व्याप्तिशरीरे निवेश्यमित्यलं इति समासः ॥ ॥ ॥ ॥
साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वलक्षणे यदित्यधिकरणावृत्ति स्वरूपासामानाधिकरण्यं नि

साध्यं तत्पक्ष

नो० ८

राम

१०

६६८(१४०)...

वेष्टितेतदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताया द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वात् तादृशासामानाधिकरण्या
नधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वरूपासामानाधिकरण्यपदार्थत्वेनेतरवक्ष्यमाणलक्षणासिद्धत्वात्
व्याचष्टे साध्येति असमानाधिकरणपदस्य तत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणाधिकरणवृत्तित्वक
वह्न्यंसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्ताद्यनधिकरणाधिकरणकत्वविरहेण तत्पदेन सत्त्वाद
रूपादेनास्ति सत्त्वात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च ... सत्तादेर्द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणक
त्वात् तत्तदधिकरणानधिकरणकत्वपरतया तत्पदं व्याचष्टे यदधिकरणेति यदधिकरणानधिकरण
कं साध्यं तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वे व्याप्तिविशिष्टकार्यरूपतानुपपत्त्या विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वा
ति हेतुत्वानिर्वाहः यावत्त्वानुगमेन लत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवेशनीयतया गौरवं चेत्याशय
नयत्त्वं तत्त्वाघटितं साध्यासामानाधिकरण्यपदार्थमाह साध्यनिष्ठेति साध्यनिष्ठं यदसामानाधि
करण्यं स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानिरूपितविशिष्टाधि
करणकत्वं साध्यनिष्ठाभावीयाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसंबंधेन यदवच्छेदकं तदवृत्तित्व
मित्यर्थः वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वाभावाप्रसिद्ध्या तत्तदीयप्रतियोगिता
यास्तु स्वसंबंधेनावच्छेदको ... दतद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं समादायैतल्लक्षणसमन्वयः। अत्र साध्य

असामानाधिकरण्यपदं (६)

विवक्षितविषयको ... व्याप्य

साध्यता

गा॰ दी॰ श॰

११

निष्ठासावप्रतियोगित्याधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नं ग्राह्यं अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिसमवेताघसावमादायासुपपत्तेः। न च सत्तावान् समवायित्वादित्यादौ साध्यनिष्ठासावीयसमवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। निर्वह्निमान् धूमादित्यादावपि धूमादौ वयोगोलकीयवह्न्यादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तितासावप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतादिवृत्तित्वाद्व्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूततासावमिथ्याशेरवमित्याशयेन फक्किलार्थमाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति। आनिरूपकत्वमिति साध्यनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वाश्रयं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादेः पर्वतीयवह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वेपि नाव्याप्तिः। एवं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनाधेयता निवेशनीया तेनात्मा आत्मत्वाकाशान्यतरत्वादित्यादौ कालस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नात्मत्वादिनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वेपि नातिव्याप्तिः। एतादृशाधेयत्वानिरूपके यत्राधिकरणत्वमविवक्षितं तन्निरूपकत्वमात्रं निविष्टं प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिराशंकिततया व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिमुद्धरति साध्यवद्भिन्नस्य चेति। व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्येत्यर्थः। अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ सवह्न्यादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकावयवादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः। इत्थं च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। साध्यनिष्ठाधेयत्वानि

राम

११

रूपकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधात्मकसमवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धेः। एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावपि विशिष्टसत्तादेः सत्ताघनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासंभवादव्याप्तिरित्यतो निरुक्तधर्मनिरूपसाध्यनिष्ठेति। अत्रापि निरवच्छेदकत्वाभावात्साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वविशेषणाव्याप्तिरेवमधिकरणत्वमपि विवक्षितं तत्साध्यत्वानिरूपकत्वव्यापकतावासावनिवेशनीयात्। तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे समवायेन हेत्वाधिकरणत्वसामान्याभावस्य तन्निष्ठाधेयतानिरूपकवृत्तित्वाद्व्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः। व्यापकत्वं च तद्भिन्नान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तद्भेदाव्यतावप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तत्प्रतियोगित्वादिति भेदाभावप्रतियोगितायाः अप्रसिद्धेः। न चातद्भेदात्मतासावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूततासावत्वादिकमादाय स्ववृत्त्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि धूमानधिकरणत्वव्यापकतया अतिव्याप्त्यापत्तेः। अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वं अतस्तत्सम्बन्धमादाय न दोषः। अवयवादधिकरणतासामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकवृत्तितासावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वेव समुदायार्थः। अतो ऽभावत्वादिनाव्यापकतामादाय न दोषः। अधिकरणता च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ना ग्राह्या तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यनधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावसत्त्वेपि

अपादि ६ संमतेनलं १ अत्र तन्न मात्रं का ओपाधिरिति येषां मते नास्ति। किंतु तन्मात्रावच्छिन्नकालः तेषां मते आधेयत्वानिरूपकः काल एवेति प्रसिद्धस्य लक्षणाज्ञिव्याप्तिरिति सर्वसतंत्र मनव
लेः अतिव्याप्तिरित्यादि

गा. टी. १श.

२१ अथ...

निष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नं ग्राह्यं। अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
पर्वतादिसमवेताद्यभावमादायासंभवापत्तेः। तथा च सत्तावान् समवायित्वादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावी
यसकलवृत्तित्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्धिरिति सव्याप्तिर्वह्निमान् धूमादित्यादावपि धूमादि
वयोगोलकीयवह्न्यादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतादिवृत्तित्वादव्याप्तिश्च
साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावानिवेशे गौरवमित्याशयेन फक्किकार्थमाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति।
आनिरूपकत्वमितरसाध्यनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वं ग्राह्यं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादिः पर्वतीय
वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वेऽपि नाव्याप्तिः। एवं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनाधेयता निवेशनीया
तेनात्मत्वमात्मा आत्ममहाकाशान्यतरत्वादित्यादौ कालस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नात्मत्वादिनिष्ठाधेयतानि
रूपकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। एतादृशाधेयत्वानिरूपकत्वं यत्राधिकरणत्वं न विवक्षितं तन्निरूपकत्वमात्र
निविष्टं प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेराशंकितत्वात् व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिरिति
साध्यवद्भिन्नस्य चेति। व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्येत्यर्थः। अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छे
दकसंबंधेन वाच्यं। अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याधेयत्वानिरूपका [illegible] चावयवादौ
धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः। इदं च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः। साध्यनिष्ठाधेयत्वानि

गाम ११

वि.टी.

अथ प्रमात्वमुक्तात्ममहाकाशान्यतरत्वादित्यादौ वनिव्याप्ति इत्यर्थः

रूपकाधिकरणे सामान्यतो हेतुतावच्छेदकसंबंधात्मकसमवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धेः एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वाद्
इत्यादावपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्ताद्यनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधि
करणत्वासंभवादव्याप्तिरित्यतो निरुक्तधर्मावच्छिन्नसाध्यनिरूपिता [illegible] पि रूपवैशिष्ट्यान्यत्र साध्यतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वविशेषणीयं एवमधिकरणत्वमपि न विवक्षितं तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वं व्यापकता
वच्छेदकं निवेशनीयं तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वमात्रं निवेश्य धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यधिकरणस्य सामा
न्याभावस्य धूमनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतान्निवेशः। व्यापकत्वं च तद्भेदा
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तद्भेदत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तत्पदार्थत्वादिना [illegible]
भावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः। न वा तद्भेदत्वव्यापकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तादृशाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकीभूततादात्म्यादिकमादाय वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि धूमानधिकरणत्वव्यापक
तया अतिव्याप्त्यापत्तेः। अनवच्छेदकसंबंधावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वं अत एव अवच्छेदमादाय न दोषः। अ
त्र वाच्यवदधिकरणतासामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
मेव [illegible]: अतोऽभावत्वादिनाव्यापकतामादाय न दोषः। अधिकरणता च हेतुतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्ना ग्राह्या तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुनधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्त्वेऽपि

एतद्वृत्तत्वज्ञानं द्रव्यत्वं योगादित्याद्यावतिव्याप्ति [illegible]

ग.दी.टी.
१२
द्वितीयमाथुरीव्याप्ति

नस्यादिति: धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निमद्भिन्नाधिकरणत्वाभावस्य धूमानधिकरणत्वव्यापकतयातिव्याप्तिवारणाय
सामान्यपदं तथा च तादृशाधेयतानिरूपकत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतायां
यस्यावच्छिन्नाधिकरणता तावच्छिन्नाभावत्वं वा तादृशाधेयतानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकतादृशपदत्वमिति
फलितार्थः तेन धूमानधिकरणत्वव्यापकीभूतत्ववद्धिकरणत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावसामान्याभाव
प्रतियोगितामात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्यनिष्ठेऽपि नातिव्याप्तिः यद्यधिकरणतामात्रनिवेशे द्रव्यं विशिष्ट
सत्तादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ हि तद्धिकरणतात्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् अतो यद्रूपाव
च्छिन्नेति तत्त्वसाध्यस्य व्यापकतानिवेशे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तद्धिमत्त्वं निवेशनीयं तथा सति सत्तावान्द्रव्य
त्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यानिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धेरतो हेत्व
धिकरणत्वाभावस्य व्यापकताघटितमेव लक्षणं कृतं तथा चाधिकरणतायां विशेषणताविशेषेणापि
तिमत्त्वमात्रेन संबंधेन तद्भिन्नत्वं निवेश्यं अतो न दोषः एतत्कल्पपरित्यागबीजमाह तन्नेति न तावद्गतिरसमा
न्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि तत्संबंधावच्छिन्नाभावाद्व्यत्वाधिकरणतात्वस्याप्रसिद्धत्वा
असावस्य साध्यानधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः साध्यवैयधिकरण्यस्य निरूपकावच्छेदकत्वेऽपि नरत्न
मतरत्ताव्याचष्टे साध्येति ननु स्वरूपस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेनैकलक्षणद्वया पाप
अन्यथावह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणे जलहृदे धूमसामान्याभावस्य कालिकसंबंधेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः ७

राम
१२

नुवादे संगतः असामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरधिकरणत्वाद्यघटितत्वेन तादृशलक्षणयोरघटिता करणा
न्यघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवेशादित्यतस्तादृशं तं संगमयति तत्रेति अवती
न२ तिजौधिकरणत्वसाध्याधिकरणत्वाभाववद्रूपतयात्तद्धकाधिकरणत्वाद्यं परित्यज्य साध्यासामानाधिक
रण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावनिवेशे नैवोपपत्तेरिति भावः असामानाधिकरण्याधिकरणत्वासा
वस्याविवक्षितस्यासामानाधिकरण्यघटिताभावाघटितत्वान्वैयर्थ्यमित्यनेनैति प्रयोजकत्वेन तु कोऽन्यतस्थाप च
व्याप्तिविचार रमाधिकरणतांशं परित्यज्य साध्यासामानाधिकरण्याघटिताभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपनिष्कृष्ट
लक्षणार्थद्वयं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायाविव
क्षितस्य प्रथमलक्षणानिरूपकत्वप्रतिपादकं विरूपप्रतिपादनासंभवात् तस्त्वनुवादकतानुपपत्तिरिति यथाश्रु
तार्थमनुवादपरतया संगमयितुं अनुवादनीयलक्षणार्थद्वयमाह साध्येत्यादिना लक्षणद्वयस्य क्रमेणो
तिशेषः तत्राभावद्वयं तेन प्रथममूललक्षणार्थकथनं एवं च साध्याधिकरणानधिकरणवृत्तित्वं साध्यपद
धिकरणानधिकरणत्व तदबोध्यत इति तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसप्तमीविहितनञर्थ इति भावः प्रसाध्य
तदीयप्रथमलक्षणार्थबोधकत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यस्य नच साध्याधिकरणानधिक
रणानुपदेन नञ्समासे तत्पुरुषत्वसाधनाय प्रसज्यते तुं प्रयतते तस्माच्च साध्यपदोत्तरं नञ्ञोऽनिपातोऽसं

गा·टी·शि·

१२ स

सवी। समस्यमानपदार्थे निपातितस्यैव नञः साधुत्वात् अन्यथा चित्रगुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरमपि नञ्प्रयो
गापत्तेरिति वाच्यं संबंधिकान्वयबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समासस्वीकारेण ओमध्यानिवेशस्यापि
साधुत्वसंपादकत्वादन्यथा घटानधिकरणत्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यादौ पदाधिकरणत्वाभावसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वाभावप्रसमानुपपत्तेः। नहि तत्रानधिकरणत्वपदात् घटादिपदैः समासितात् साध्यप्रतीतिरुपपद्यते
अनधिकरणत्वपदार्थे जन्यप्रतीतिविशेष्यीभूतसामान्येन सममेव घटादिसमभिव्याहारात् समस्यमानपदप्रतिपा
द्यतावच्छेदककोटिनिविष्टतया परपदार्थान्वये राजपुरुषादन्यत्र तत्पुरुषवृत्तिसमासायोगात्। एवं नञान्वयिताव
च्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्यैव बोधनात् अधिकरणसामान्यभेदस्यानुपात्ताधिकरणपदार्थैः स्वपात्तस्य चाप्रसिद्धानत्र
पदार्थाधिकरणपदयोः आत्मिकसमासासंभवाच्च साध्यनिष्ठाधेयता [illegible] निरूपकाधिकरणत्वाभावस्य पद
यमलक्षणयास्यानिष्टत्वं यथाश्रुतार्थोपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रतिपाद्यते तथापि आ
धेयतानिरूपार्थकचरमाधिकरणपदघटितेनाधिकरणानधिकरणपदेनाधिकरणमनधिकरणमाधेयतानिरू
पकं यस्येति व्युत्पत्त्याधिकरणनिष्ठसंदप्रतियोगितावच्छेदकनिरूपकताकाधेयतावत्त्वेनान्यपदार्थो बोध्यते व
हुव्रीहौ विग्रहवाक्ययाः प्रविशेषणविशेष्यभावापन्नस्यबोधः समासे तु परीतविशेषणविशेष्यभावापन्न
स्य प्रसंगात् चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवाक्यात्तत्पदार्थसंबंधित्वेन चित्रगोश्चित्रगुरित्यतश्चित्रगो निरूपसंबंधम

र

ते
नञ समस्य [illegible]
स्यासावधिकरण [illegible]
भावः [illegible]

राम
१२

र तियोगितेयस्य पदार्थस्य बोधात् प्रकृतस्थले च विग्रहवाक्यादन्यपदार्थनिष्ठाधेयतानिरूपकतावच्छिन्नभेदस्यैवेना
धिकरणप्रतीतिः एवं च साध्यं यस्याधिकरणानधिकरणाकं यदधिकरणनिष्ठसंदप्रतियोगितावच्छेदकीभू
तनिरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकतावच्छिन्नभेदवदधिकरणत्वसाध्याधिकर
णानधिकरणत्व शब्देन प्रत्याय्यते [illegible] साधः साध्यपदोत्तरमभेदोक्तिर्लक्षणया [illegible] साध्यस्यैतया साध
ध्यानधिकरणमधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या साध्याधिकरण [illegible] अधिकरणत्वादेन साध्यानधिकर
णवृत्तित्वं प्रत्याय्यते तत्र साध्यं हेतो यत्र अन्ये तु उक्तशब्दस्य तद्वोधकता इति साधः हेतो संचालितान निग्रंथ
घटेन न साधारणात् केवलान्वयिनि वह्निमान् धूमादित्यादौ चाव्याप्तेः लक्षणात्मन लक्षणा केवलान्वयि
न व्याप्तिहेतुत्वात् साध्यत्वादिना प्रसिद्धेरुत्पत्तेन साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यसदनिवेशे
तोपमप्रसिद्धेरसिद्धिता यत्किंचिन्निरूपकसदनिवेशे वलादव्यासदवदधिकरणहेतोरव्याप्तिर्बोध्या वह्न्य
माणक्रमेण नानाव्यक्तिकसाध्यके च तत्र व्याप्तिस्वीकारात् समानाधिकरणं तत्र ज्ञात्वा सपादकमतो भेद
सस्योपलक्षणतया सिद्धिरूपाः पाठमध्ये एव व्याप्तेः स्वेन नानाव्यक्तिकतिरत्र च यथायथं व्याप्तिर्बोध्या
तत्त्व इति भावदर्शनम् एवं तिव्यादित्याह वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तिविरहोपि न दूषणमिति अत एवाग्रे नानाधिकरणके स
वेत्रे निवदयन्तिय नानाव्यक्तिकसाध्यके सम्यग्भिन्नाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकभेदत्वम् अत्र

र

न्यायकरण

ष्टकः

न्यायेन [illegible]

प्र

रन्यधिकरणे [illegible]

व्याप्तेर्हेतुं परस्मृतिरेकेसादिनाइति यथंतेनकन्यारीसाव्याप्तिस्यवर्णकेचित्साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वाव
च्छिन्नभेदनिवेशान्तिमायेणसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशो चकेवलान्वयिन्यव्याप्तिरे
वदोषइतिध्येयं कचित्तु इतिपृथिवीन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरितिविशिष्टद्रव्य
त्वस्यद्रव्यत्वानतिरेकितयापृथिव्यादेःसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वासम्भवादितिभावःआधेयतायांसा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशान्नेवदोषःअधिकरणतावच्छेदकस्येवाधेयतावच्छेदकतयापृथिवीनिष्ठाधि
करणतानिरूपकतानवच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेःपृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदकत्वादि
तिध्येयं।द्वितीयलक्षणेसाध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशेप्रमासनोव्याप्तिरतस्तत्केवलका
न्वयिसाध्यकाव्याप्तिरेवमर्किंचित्साध्यवद्भिन्नभेदनिवेशे चोभयत्रापलएवाव्याप्तिरितिमूलकाभिप्रायस्फु
टयतिद्वितीये चेत्यादिनासाध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदःसाध्यवैयधिकरण्यविवक्षितःसाध्यवैय
धिकरण्यघटकतयाविवक्षितइत्यर्थःकेवलान्वयिनिकेवलान्वयिन्येवनानाधिकरणकेतिएकव्यक्तिसा
ध्यकेसत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावेकस्यसाध्यवतोभेदस्यान्यस्मिन्साध्यवतिसत्वाद्व्याप्तेनानाव्यक्तिसा
ध्यकेविरहद्वितियावत्पर्वतवान्पूर्णत्वादित्यादौवव्याप्यसम्भवान्नानाव्यक्तिकेतिनोक्ततयाचद्वितीयलक्षणा
भिप्रायेणप्रकृतिमूलेनानाधिकरणसाध्यकसामान्यौपलक्षणमितिभावः॥साध्यासामानाधिकरण्या

नधिकरणत्वमित्यत्रसाध्यासामानाधिकरण्यपदेनसाध्याधिकरणवृत्तित्वाभावोविवक्षणेपिद्रव्यंसत्वादित्यादौ
वतिव्याप्तिर्नसंभवतिसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितयासत्ताभावपिगुणाद्यवच्छेदेनद्रव्यत्वादिसामानाधि
करण्याभावसत्वात्किंतुवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिःस्वावयवावच्छेदेनधूमसाद्वावपिवह्न्यादिसामाना
धिकरण्याभावसत्वात्सापिहेतुतावच्छेदकसंबंधेनयद्धेतुमत्त्वावच्छिन्नत्वेनासाध्यविशेष्यत्वारोपितुमशक्य
तइत्यभिप्रायेणाहयदित्यादिद्वितीयासावपरत्वप्रवणप्रतःसाधयेसमिस्युमूलकृत्यापयतिकेचित्विति इत्यधिक
रणइतिसूत्रस्यपौनःपुन्यान्वयिजवच्छिन्नत्वेनवसंवधेनतत्ततीयार्थोपिरत्वाचेतमवच्छिन्नत्वेदूषितपरत्व
संबंधावच्छेदकत्वेनअसदृव्यदृश्यःअनधिकरणत्वपदस्याधिकरणत्वासाभावमात्रवमापश्यःस्यात्
वदव्याप्यवृत्त्यधिकरणताप्रजव्याप्यवृत्तितयासभावादिव्यावच्छेदेनसाध्यसामानाधिकरण्यासावाधि
करणत्वासावस्यसामानाधिकरण्यपरस्पतदसावासावस्यवासत्वादतिव्याप्तिरतइत्यस्वेकेसनधिकरण
पदमधिकरणभेदपदार्थकतयाव्याकरोतितत्पीतियत्पत्यधिकरणभेदेनासावसद्भावात्संयोगादिनाधि
माधाधिकरणपर्वताद्यवच्छिन्नोपिसंबंधांतरेणतद्वृत्तित्वादिनिवृत्तवह्न्यादिमत्संयुक्तस्यासावःतत्यक्त्वा
वयवावच्छेदेनधूमादावर्तमानतयाधूमादित्यादावसावानधिकरणत्वेदुष्टत्वापत्ताद्वाहत्वाधिकरणा
वच्छिन्नत्वविशिष्टासावाधिकरणत्वस्यविवक्षणीयतयानदोषःकृपेपर्वतेनवह्निमत्संयुक्तसत्वावीकथं

गा॰ दी॰ दि॰

१५

भिन्नवत्त्वस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्युदयात् पर्वतावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपितस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभावी
य वैलक्षण्याधिकरणत्वमारूढाद्दैवापगमात्सत्त्वाभावाधिकरणत्वात्तादृशमेव वाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेश
नीयं तथापि तत्र तत्र भिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासंबंधेन कथितदोषनिरा
करणसंभवात् उभयत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधानिवेशप्रयोजनं क्रमेणाह शौचेति तत्तत्तद्वयवसंयोगेनाद्वहता
नुपीत्यन्वयः तथा च द्रव्यावयवावच्छेदेन साध्यवत्संयुक्तत्वाभावसत्त्वेन तादृशाभावस्य ततत्र प्रथमतो हेतुतावच्छेदक
संबंधानिवेशे द्रव्यत्वरूपस्य साध्यवत्संयुक्तत्वाभावानाधिकरणत्वविरहेण संयोगेन धूम
हेतोकस्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न स्यादिति भावः यद्यपि तादृशसंबंधानिवेशेऽपि वह्निमत्संयुक्तत्वादेः कालिकव्याप्य
वृत्तितया धूमादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावसत्त्वेन पर्वतादेरपि कालिकोपाधितयाऽतादृशाभावाव
च्छेदकत्वादव्याप्तितादवस्थ्यं तथापीदानीमिति प्रतीतिनियामककालस्यावच्छेदकत्वादिति प्रतीतिनियामकत्व
प्रतिष्ठावच्छेदकतानामपि वैलक्षण्यमुक्तम् एवं च भावाभाव तद्धूमवह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रत्ययाभावः तत्त्वमिति
पुरता तादृशावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव निवेश्यमतो न दोषः न च कालोपाधेरवच्छेदकतायामवच्छेद्याधिकरण
नावच्छेदकस्य कालिकसंबंधावच्छेदकता नियामकः इयं च तादृशसंबंधेनानवच्छिन्नत्वमवश्यमस्यावच्छे
दकतायां वैलक्षण्यमन्यस्य पुनश्चत्वान्नतथा च व्यभिचारिणि कालिकादिसंबंधेन हेतौ वर्तमानसाध्यसामा

भावे

कालिकसंबंधेन गोः सत्वात् कालिकसंबंधेनगो हेतु

राम १५

इदानीमिति प्रतीतिनिरूपितकालनिष्ठविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वाविप्रमादिरहः इदानीं प्रतीतिनिरूपितदेशनिष्ठ
विषयनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वविषयत्वं वा बोध्यं तत्र एव बोध्यं मू

कालविधयानस्यावच्छेदकत्वमादृशसामानाधिकरण्यस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः

नाधिकरण्याभावे व्यभिचारनिरूपकाधिकरण्याभावावच्छेदकतायाः कालिकसंबंधेनानवच्छिन्नत्वविरहादव्याप्ति
रितिवाच्यं कालिकव्याप्यत्वादपि कालिकसंबंधघटितत्वान्नाकाशत्वादिसामानाधिकरण्यादेः कालिकसंबंधेना
त्वसाधनाधिकरणकालस्य देशविधयावच्छेदकत्वात् कालिकसंबंधानवच्छिन्नत्वादन्यस्यैव वैलक्षण्यस्य
प्रवृधयावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयत्वात् हेत्वधिकरणत्वं च हेतुपदमधिकरणभिन्नतावच्छिन्नतत्स्वरूप
रूपतादृशसाध्यतत्संयुक्तत्वावयवावच्छेदेन धूमादेः सत्ताद्यभावावृत्तेरपि न क्षतिः एवं च व्याप्तिः प्रतियोग्यादि
कं तिन्नवैयधिकरण्यापि रूपेणानुगतानां तासां धूमत्वादिकमवच्छेदकं अयं वा हेतुपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
परमवच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तदवच्छिन्नाधिकरणतातदन्यत्वस्य साध्यसा
मानाधिकरण्याभावाधिकरणताया विशेषणीयत्वादोक्तदोषः न वा नानुगमः एवं च कालोपाधितयाऽहेत्व
धिकरणस्य देशस्यावच्छेदकत्वेनोक्तदोषस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतानिवेशेनापि वारणा
संभवः पर्वतरूपाद्धेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यसामानाधिकरण्याभाव
वत्त्वाप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठाधिकरणतायां प्रसिद्धनिरुक्ताधिकरणतानाम संभवात् तत्तत्तद्वयवाद्यन्य
तेन धूमा सैलक्षण्यसमन्वयस्य संभवात् तेतितथा च तेन वैसंबंधेन स्वतन्त्रत्वकालिकेति संबंधेन लक्षणोपपत्तौ
पर्वतावच्छिन्नवह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्यापि वह्निमत्त्वसमवेतत्वाभावस्तादृशधूमस्य वह्निव्याप्यत्वेनोपपद्यत इति भावः।

इति तत्र साधुत्वमासनिलि वैलक्षण्यदिमदोषासंगतेः गगनाविष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकर

गा॰ दी॰ शि॰

१६

साध्यवत्संबंधसामान्याभावानिमेशौ वह्निमत्समवेतत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वेपि हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नसा
ध्यवत्संबंधसामान्याभावस्याप्रसिद्धः संसर्गबोध्यः साध्यवद्भेदस्य हेतुमति संबंधासत्त्वात् तदवच्छेदधीयधिकरण
संबंधेन एवावच्छेदकतया निरुक्ताभावहेतुमति न तदवच्छेदकत्वात् न तत्तानिरिति नाव्याप्तिरिति संभवत्यर्थः साध्यव
त्तासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्या तेन समवायेन वह्नौ साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे पर्वताद्यवच्छिन्नवह्निमद्वृत्तित्वसा
मान्याभावस्यासत्त्वेपि नातिव्याप्तिः न वा सद्धेतावपि यत्किंचित्संबंधेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वाभावस्य स्वाधिक
रणावच्छेदेनासत्त्वेपि दोषः साध्यवत्त्वं च पक्षलक्षणविधयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ निवेशनीयं न तु
विशेषणविधया तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गंधाद्यसत्त्वात् तादृशघटावच्छेदेन पृथिवीत्वात् गंधादिवि
शिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेपि गंधवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नव्यवच्छिन्नतद्वृक्षादौ कपिसंयोगाद्यसत्त्वात् तादृशवृक्षावच्छे
देन एतद्वृक्षत्वात् कपिसंयोगादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः तत्त
त्कालस्थावच्छिन्नतत्तदधिकरणावच्छेदेनापि तत्तद्धेतौ तादृशसाध्योपलक्षितधर्मिवृत्तित्वसत्त्वात् न चैवम
पि धूमादौ पर्वतत्वव्यापकत्वावच्छेदकोत्पादेशः कालो वा तदवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यादिमद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसि
द्धेसत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यं तत्तद्देशकालावच्छिन्नपर्वतादेर्धर्म्याद्यसंबंधितया सामान्याभावस्य तादृशवृत्तित्वाप्रसिद्धस्यान
वच्छेदकत्वात् न चैवमुत्पत्तिक्षणविशिष्टपर्वतधूमस्य न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः इष्यत्वे गुणेन पृथिवी

राम

१६

त्वसामानाधिकरण्यमस्तीत्यादिरुक्तप्रतीतेः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावावलंबनतात् संसर्गतिविशेषस्यावच्छेद
कत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वासंभवादिति वाच्यं तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्यविशिष्टपर्वतावच्छेदेनत्वाभावावगा
हितयैवोपपत्तेः उत्पत्तिक्षणपर्वतधूमस्य न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादौ पर्वतावच्छिन्नधूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वस्योत्प
त्तिक्षणानवच्छेदकत्वमित्यादिरूपत्वस्यार्थः संसर्गतिविशेषनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वक्षणपर्वतसमवायावच्छिन्नत्व
वुनार्थः पर्वतस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया तत्तत्सावच्छेदकत्वस्यासत्त्वात् घटपटयोर्ध्वंसाभावाधिकरण
तावृत्तेनेनकालमयावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्यव्यावर्त्तनाय हेत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वमवश्यमनुपर्वतेपा
देयमेवत्यासतिवृक्षादिनिष्ठधूमसामानाधिकरण्याभावस्याप्रतियोगिककस्वावयवावच्छिन्नत्वमतो हेतुतावच्छे
दकसंबंधेन हेतुमन्मात्रानवच्छेपतत्वात्तिव्याप्तिप्रसंगात् विशिष्टपर्वतादेरवच्छेदकतामादायाव्याप्तिवारणायावच्छेद
कोंतरानवच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वमप्यवश्यं निवेशनीयं एवं च पर्वतादेः कालविशेषावच्छिन्नवह्निमत्संयुक्तत्वा ३४
भावावच्छेदकत्वस्यापि व्याप्तिः पर्वतादेः स्वकालावच्छिन्नतया वह्निमत्संयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोप्यवच्छेदकत्वात्
तन्निष्ठाभावावच्छेदकताया अविरोधीयावान्तरकालावच्छिन्नत्वोपगमादित्यप्याहुः हेतुमद्भेदसंबंधे साध्यसामाना
धिकरण्याभावस्योक्तयुक्त्या हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वविरहात् हेतुतानवच्छेदकसंबंधेन हेतुमत्संबंधे हेतुम
दवच्छिन्नताद्यभावप्रसिद्धिमादाय तादृशाति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य तेन संबंधेन हेतुमदवच्छिन्ना

मा. टी. व्या.
१७

सावच्छेत्यर्थः तत्रैव तादृशहेतुमत्येव न तत्र तथाविधैतत्पार्श्ववह्निमत्संयुक्तस्य साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तेनैवेति तत्राधिकरणविशेषस्या
वच्छेदकत्वनियुक्तिकं प्रतियोगिमत्संसावच्छिन्नत्वावच्छिन्नविशेषसंजनार्थमवच्छेदकस्वरूपलक्षणात् धूमवत्कपालादिसमवेत
एव वह्निमन्महानसादिसंयुक्तकपालादेर्महानसाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वेऽपि तद्धेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्त तत्
त्वासावृत्तैलस्यापि एतद्रूपवानुक्तरसादित्याशयेन तद्रूपादिमत्समवेतत्ववत्तिहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिम
त्वात्तदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वासंभवात् एतद्रूपादिमत्ति संबंधांतरमात्रेण वर्त्तमानसाध्य
वत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वयाहेत्वधिकरणावच्छिन्ननिरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यं पर्वत
रूपेन वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीतिबलेन व्याप्यवृत्तेरपि सामानाधिकरण्याभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्न
त्वोपगमात् मन्तु व्याप्यवृत्तेरभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसा
ध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्व हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वोभयाभावो विवक्षणीयः न
भाचरूपादिनिष्ठस्यावयवाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य रूपादिनिष्ठ
वह्निसंयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणतायां घटादिनिष्ठध्वंसवत्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां च हेत्वनुयोगिकत्व
स्याभावत्त्वोभयाभावसत्त्वात् तादृशस्य समन्वय इति तत्र व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमे पृथिवीरूपादित्यादावतिव्या
प्तिः पृथिवीत्वादिव्यभिचारिजलीयरूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वयात तदधिकरण

राम
१७

तासामान्ये निरुक्तोभयाभावस्यासत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्य रूपेणावच्छिन्नत्वे हेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभा
वस्यैव निवेशनीयत्वात् अभावो यथा जलरूपादिनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावाधिकरणतायामवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभा
वसत्त्वात् एवं च तावतैव तदधिकरणाप्रसिद्धेरपि निवारितत्वात् तादृशोभयाभाववदधिकरणतावदन्यत्वमेव निवेशनीयं न
तत्ताधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वतादृशोभयाभाववत्त्वोभयाभावः प्रयोजनविरहादिति चेद्वक्ष्यमा
पि विवक्ष्यमाणायाः कालिकादिसंबंधेन हेतावव्याप्तेरसंगतिर्दुर्वारैवेति तत्र कालिकसंबंधेनाहेतौ गगनादावव्याप्ति
तोभयाभाववत्साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतायाः प्रसिद्धेः अहेतावेव संबंधतादृशाभावप्रसिद्ध्या
संबंधांतरेण वर्त्तमानपर्यंतानुधावनविशेषणं व्यर्थं तस्माद्व्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकमेवाप्यकारानुमतास्तु संबंधा
द्रव्यं सत्त्वादित्यादावाशंकितामतिव्याप्तिं उद्धरति व्यभिचारिण्येवेति तादृशीति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुमती
त्यर्थः अवच्छेदकत्वसमर्पणार्थं तादृशाभाववत्त्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं अनुपस्थितायां कोसा
यथा भासमानायामिति इदं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्सामयिकसत्त्वस्यान्तरवच्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन तदभाव
वत्त्वात्कालत्वादिति भावः एवं सत्ताया द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपगमे विशिष्टसत्तायां गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ता
त्वाद्यवच्छिन्ने अव्याप्तिरिति गुणाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वाकेनापि रूपेण तदनधिकरणत्वास
त्त्वादिति भावः विशिष्टस्येति तथा च विशिष्टसत्तायां द्रव्यमात्रवृत्तित्वेन तदधिकरणत्वं न गुणादेरिति न हेत्वधिकरणावच्छे

गा.टी.शि
१८

इत्येतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमिति भावः ॥ यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वेन निवेशस्यापीयम
व्याप्तिः शक्यते वारयितुं तथापि प्रकारान्तरेणावारणसंभवे लक्षणे अधिकनिवेशानभ्युपगमेन चेतामित्यापि सत्ता विशिष्टातिरिक्त
त्वादिपक्षाश्रितः न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणता निवेशनमावश्यकं अन्यथा इदं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्तात्व
विसमस्मात्तिवादे सत्त्वं संनिवेशहेतौ च्याधिकरणेन गगनमन्यसिच साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्ति
प्रसंगादिति वाच्यं उक्तस्थले एकविशिष्टापरत्वरूपतामवलंब्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे तत्रत्यावच्छेदकत्वेन निरूपिता
धिकरणतारूपपरंपरासंबंधेन समवायत्वस्यैव हेतुत्वमिति तत्र च संबंधेन तत्राव्याप्तिः समाधानसंभवात् नन्वेवं
णान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ विशिष्टातिरिक्ततापक्षमवलंब्याव्याप्तिवारणं न विचारसहं तथा हि गुणादिवृत्तिसत्ता
दितो गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यतिरिक्तत्वे हेतुगतधर्ममात्राच्छेदः एकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टस्यापरव्यक्तिवृत्तस्य
सत्त्वे तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादिनामित्यादिसिद्धसत्तादिकमनुगतं विरुद्धार्थमेवेति वाच्यमिदं
न्यायेन तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टस्याप्युपगमे सत्तातः एकत्वासंभवात् तस्याप्युपगमे तस्य वृत्तित्वप्रसंगात् एवं सर्व
मात्रे तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टस्याप्युपगमे विशेषणविशेष्यसत्त्वात् स्यात् असंगत्यापत्तिपर्यवसानं वारमेव अप्रत्यासिद्धा
पन्नवस्तुतां तत्त्वस्य वृत्तित्वरूपविशेषणविशेष्यभावसत्त्वात् इष्ट एव तत्र व्यभिचारः एवं परंतु गुणान्यत्ववृत्तित्वविशिष्टसत्तानास्तिइत्य
नुरोधेन एकस्मिन्नानादृशावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वीक्रियत एव परंतु गुणान्यवृत्तित्वविशिष्टसत्तानास्ति इत्य
प्रतीत्यनुरोधेन मिथ्यासिद्धत्रापि तत्र विशेषणाविशिष्टसत्त्वघटादयः स्वी
नोपि वैलक्षण्यवृत्तित्वविशिष्टघटेनास्तीति प्रतीत्यनुरोधेन

राम
१८

सम

क्रियंते तदवलंबनतयैव तादृशप्रतीत्युपपत्तिः द्रव्यवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यपुरस्कारेण चानुगतसत्त्वादेर्नैव व्यभिचारानुमापकता
स्वीक्रियते अपि तु तदन्यतादृशविशेषणविशिष्टगुणाद्यवृत्तित्वरूपवर्तितत्वं द्रव्यत्वादिव्याप्तिविरहेपि न क्षति
रिति चेन्न तादृशावलंबनेन लक्षणाव्याप्यतानुद्रव्यवृत्तित्वादिविशिष्टेन तादृशरूपस्याव्याप्यानुगतधर्मसाधा
रण्यात्तापितादृशविशेषणविशिष्टतद्व्यक्तित्वादिना तादृशविशेष्यावैशिष्ट्याशत्वव्यर्थत्वात् तद्व्यक्तित्वा
पत्तिभावानुमाननिर्वाहाच्च एवं विशिष्टसत्तानास्तीत्यत्र विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववत्त्वानिषधतासंबंधः
तद्रूपावलीढानुगतसत्तावृत्तितद्रूपावच्छिन्नाभावासंभवात् तापितद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववत्त्वं तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियो
गिकाद्यवच्छेदकत्वात् विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकः संबंधो विलक्षणः सचानुगतसत्तायाः संबंधो अपि
अतिरिक्तविशिष्टसत्तायाएव तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तित्वसत्तासाधारण्येपि तत्र विशिष्टाभावे
क्षत एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधवदन्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वोपपत्तितत्वादिति
तादृशगुणादिवृत्तित्वसत्तायाएव तादृशातिरिक्तसंबंधो गुणादिव्यापत्तः स्वीक्रियतां किंसयंयंतरकल्पनेनेति सिद्धत्वात्
द्वन्नातिरिक्तविशिष्टविशेषणविशेष्यसंबंधस्यैवातिसत्त्वनिष्ठगुणान्यत्वविशिष्टस्यैवत्वत्वेः परंपरयापरंपरासंब
धेन स्वावच्छिन्नत्वनिरूपितसमवायादिसंबंधेनेति यावत् व्याप्यत्वादिति गुणान्यत्वविशिष्टावच्छिन्नाधिकरणता
यागुणादावसत्त्वात्तादृशसंबंधेन तद्विशिष्टस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वादिति भावः एवकारेण सत्ताया व्याप्यत्वव्यवच्छेदः

इत्यादि

[illegible]

यत्र विशेषणविशेष्यावच्छिन्नसत्तोल्लेखकत्वाद्यनुमितिरिति मतान्तरे हेतावसिद्धिरनुमितिरिति बोध्यम् विशिष्य परे परासंबंधेन व्याप्तिधीविरहे चानुमितिरसिद्धेति भावः यत्र पि विशिष्टनिरूपितसंबंधत्वावच्छिन्नप्रकारत्वे ताद्दशसंबंधेन सत्ताया अपि व्याप्यत्वेन विवक्षितत्वात् विशेषणावच्छिन्ननिरूपितसमवायत्वादिना न सत्तादिसंबंधताकि तु विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतौ विशिष्टस्यैव सत्तादिविशिष्टव्यापकत्वस्योक्तपरेपरासंबंधेन धर्मिणि विशेषणत्वोप गमात् प्रतिप्रसंगतः तत्रायं नेदं दूषितं तत्वं केवलान्वयि प्रथमलक्षणपरिष्कारं वक्ष्यमाणं केवलान्वयिसाध्यकाव्या प्यसंगतिः तत्रापि संबंधान्तरेण हेतुमत्त्वेऽपि तदधिकरणावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेर्लक्षणाग मनसंभवादत आह केवलान्वयिनीति द्वितीयलक्षणेति न च तत्वे सत्ते न संयत्वावच्छिन्नस्यैव परामर्शात् प्रथमल क्षणे व्याप्यसंबंधे संगतिरुपरि वेतिवाच्यं केवलान्वयिसाध्यके धूमे चाव्याप्तिप्रदर्शनात् संयत्वेनोपस्थितेऽपि लक्ष णत्वे यथा योगतल्लक्षणेऽव्याप्त्यन्वयतास्यात् यद्यपि धूमादावपि साध्यसामानाधिकरण्यसामान्याभावघटित स्य प्रथमलक्षणस्य नाव्याप्तिरवकाशस्तथापि यत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिसद्भिन्नाभिप्रायेणैव द्वितीयलक्षण स्यैव यत्किंचित्साध्यसामानाधिकरण्याभावमिवप्राप्तिप्रायेणैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यकेऽव्या प्तिप्रदर्शनमेव लक्षणे च यत्किंचित्साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं उपलक्षणमपि यत्किंचित्साध्याधिकरणाद्य ताविषयविरोध्यं तेन प्रथमलक्षणव्याप्तिसंग्राहकत्वकथनात् लक्षणस्य नावकाशः इति ध्येयं सामानाधिकरण्य

न च यत्किंचित्साध्यानधिकरणानधिकरणत्वरूपमुक्तो हेतौ यत्किंचित्साध्यानधिकरणवृत्तित्वरूपद्वितीयलक्षणव्याप्तावेव संगतमिति त्वभिधान न्यूनतेति वाच्यं यत्किंचित्साध्याधिकरणभिन्नस्य हेत्वधिकरणत्वे हेतौ ताद्दशस्याधिकरणावच्छेदेन ताद्दशस्याधिकरणनिष्ठभेद प्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वस्यावश्यकत्वात् दुर्ग्रहप्रथमलक्षणव्याप्तिप्रयोजक[illegible]द्दशाहेतौ साभेनन्यूनता

दीना

छेदकताधिविशेषणमनुगमेन प्रत्येकसंभवात् विशेषत्वेन लक्षणया एव बोधगन्तव्यतान्तताद्दशभावप्रत्ययार्थे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसंबंधेन संबंधत्वसंबंधतयाभासते तथा च प्रकृते पक्षानुयोगिकसं बंधावच्छिन्नबोधकपक्षधर्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसंबंधत्वेन यत्ताद्दशसंबंधबोधकतया पक्षप दस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगितावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगि कतावच्छिन्नसंबंधावगाहिज्ञानलाभात् सामान्यस्य संबंधांशे विशेषणप्रतियोगिकत्वं यथा विशेषणस्य संबं धतया भासते तथा विशेष्यानुयोगित्वमपि विशेष्यस्य संबंधतया भासते अतः पक्षे हेतुसंबंधविधया भास मानस्य संयोगादेर्विषयताहेतुप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाप्यवच्छिन्नेति न किंचि दनुपपन्नं व्याप्त्यादि। व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मतावगाहिज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः प्रकृत्यर्थताव च्छेदकरूपसाधार्थस्वत्वप्रत्ययस्यानुविशिष्टत्वात् सामानाधिकरण्यस्य तत्प्रकृत्यर्थप्राधान्येन शाब्दान्वयसं भवात् यथाश्रुतासंगतेः उक्तार्थेऽपि सामानाधिकरण्यं तेनोपलक्षणं किंतु विशेषणमतो ज्ञानेन सम्यक्तस्यान्वयाके वलपक्षधर्मताविषयकधीनिरासः) व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिविशिष्टसंबंधत्वं तत्प्रतियोगिकत्वपर्य वसितं पक्षधर्मत्वं पक्षानुयोगिकसंबंधः पक्षधर्मपदस्य प्रतियोगितया पक्षसंबंधावच्छिन्नमात्रबोधकत्वात् प्रतियोगि कत्वानुयोगित्वयोः संबंधसंबंधतया विशेषणविशेष्ययोः प्रत्यक्षानोपगमात् प्रतियोगितादर्शनाच्च यत्तेऽपि पदस्याप्य

व्याप्तिविशेषितस्य विशिष्टसंयोगानां अनुमेयस्य तस्यैव संयोगः

व्या॰टी॰गा॰ मोः संबंधसंबंधविषयावगाहमानस्य परामर्शस्य नासंभवः व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वादेः संबंधविशेषणतयावच्छिन्न
विषयतायाः अवच्छेदकतया ज्ञानान्वयोनतु विषयतया साक्षादेवतस्यास्तित्विशिष्टं स्वलक्षणत्वं तत्संबंधालंबनजन्येत्यभ्यसे
२० मानविषयांशे संबंधविषयामवगाहते सप्रकारकमेव तत्रापि विषयतावच्छेदकत्वेन विषयतानिरूपितविषयतापर्यवसित
मज्ञानमेवेति संबंधविषयतायाः व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नत्वनिर्वाहः यदि च तादृश्येण वा संबंधः स्वावच्छिन्न
बोधकपदोत्तरतत्प्रत्ययार्थः प्रकृतार्थस्य तत्प्रतियोगित्वं तु संसर्ग एव न तु प्रकार इति तदा व्याप्तिविशिष्टस्यैव संबंध
निष्ठविषयतायामवच्छेदकतयान्वयोऽपेक्षणीयः तस्यैव संबंधविशेषणतया लक्षणार्थप्रवेशात् यद्यपि कर्मधारयलभ्य
स्याभेदेन व्याप्तिविशिष्टविशेषितस्य पक्षधर्मस्यैव पक्षसंबंधांशे विशेषणतया तादृशस्यैव ज्ञानान्वयो दर्शितस्तथा
स्वीकार्यः तथा च यादृशपरामर्शः पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टाभेदमवगाहते तस्यैव संग्रहो न तु तत्र व्याप्तिसंबंधावगाहिन
म इति ध्येयं व्याप्तिः एवं लक्षणवाक्यजन्ये बोधे व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पदार्थतावच्छेदकतया प्रकारत्वेन तत्संबंधसंबंधस्या
पि भानमावश्यकं संबंधसंबंधस्य नियमेन विशिष्टबुद्धौ भानवादिनां तथा च विशिष्टपदार्थघटकस्य तस्यापि ज्ञा
पा॰२ नान्वयधीर्व्यविशेषणांतर्गतस्य तु पलक्षणतायामिति व्याप्तिवैशिष्ट्यं यत्र संसर्ग एव तादृशपरामर्शस्य दुःसंग्रहत्वेव
तादृशपरामर्शस्य संसर्गसंसर्गस्य संसर्गांतरभानस्य निर्युक्तिकतयाऽनवस्थाभयेन च केनाप्यनभ्युपगमात्तथा
पि व्याप्तिविशिष्टे धर्मिणि प्रकारतया भासमाने वैशिष्ट्ये विशेषणतापन्नव्याप्तिनिरूपितसंसर्गे प्रकारतया भा २०

न च यत्र सामानाधिकरण्येन कथं लाभः तत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यप्रकारकविशेषणतयोपस्थितस्य व्याप्त्यंशे नावगाहते च यतो व्याप्त्यभिधायकोऽधिकरणान्तरे

सते एकविशेषणतयोपस्थितस्य स्वात्मन्यैवावच्छिन्नविशेषणतानुपगमात् एवं च व्याप्यविशेषितस्य प्रतियोगितयासं
बंधविशेषणस्येतरपदार्थस्य विशेषणतापन्नस्य व्याप्यस्यापि प्रतियोगितयासंबंधविशेषणत्वमिति स्वीकृत्ये
व व्याख्यातं एवं सति व्याप्तिविशेषितधर्मिणो ज्ञानान्वयमभ्युपगम्य संबंधे विशेषणत्वं व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितधर्मि
णोऽभेदेन विशेषितस्य पक्षसंबंधविशिष्टस्य चोपलक्षणत्वमित्यतः सर्वसामंजस्यात् इत्थमेव दंडो रक्तो लोहित्यप्र
कारकज्ञाने विशिष्टविषयान्वयपरस्य लोहित्यविशिष्टदंडं जानामीति वाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहत्वमतिरहस्या
नुधावनेन पदार्थतावच्छेदकत्वेनेति अन्वयबलेन एकपदार्थतावच्छेदकविशेषितधर्मिसंसर्गोपरागेणापरपदा
र्थतावच्छेदकबोधकत्वादित्यर्थः ननु कर्मधारयलभ्यव्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मरूपेणान्वयस्य पंचानामेव स्वलक्षण
वाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्ध्या हृदो वह्निमानित्यादिरत्रमानुमितावव्याप्तिरित्याशंकायां समाधत्ते ज्ञानपदेनेति ज्ञा
नपदोपसंदानेन ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहारनिर्यंत्रितस्तु व्याप्तिविशेषेणाबाधिताबाधितसाधारणत्वज्ञानलाभा
लीं॰८ त पक्षधर्मे बाधिताबाधितसाधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यस्य ज्ञानलाभात् अयं भावः ज्ञान
बोधकपदसमभिव्याहृतस्य विषयविशेषणतया स्वार्थबोधकस्यापि पदस्य विषये स्वार्थान्वयनिश्चयदशायां सामानाधिकरण्य
ता विषयाविशेषितेऽपि ज्ञानविषयतावच्छेदकतया स्वार्थबोधकत्वं तु न त्वित्ति सिद्धांतयमन्वयाविशेषस्य निषि प्रकाशस्यैव नामा
द्धांतितया लोहितवह्निज्ञानवानयमित्यादिवाक्यप्रयुंजते तथा च वह्नौ व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपि
प्रकृतस्याभिन्नितपक्षसंबंधस्य

शि०दी०गा०

२९

तद्धेतुसंबंधविषयताशालिज्ञानत्वेनाप्रमात्मकपरामर्शस्यापि उक्तलक्षणवाक्यात्‌ लाभः। एवं वह्न्यादिरूपपक्षानु
योगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधाप्रसिद्धावपि गुणादिरूपपक्षे संयोगादिना हेतुमत्त्वभ्रमजन्यानुमितौ
नाव्याप्तिः पक्षानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन तादृशभ्रमस्यापि लक्षणवाक्यतो
लाभात्‌ इदं त्वावधेयं ततः पदार्थद्वयासंसर्गविवक्षायामेव कर्मधारयस्य साधुतया अत्र च पदार्थयोर्व्याप्तिविशिष्ट
योरविवक्षायां कर्मधारयानुपपत्तेः तद्विवक्षायां च तन्मतेऽप्येतल्लक्षणे विवक्षितवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात्‌
इत्येवं एतदभिप्रायेणैव भ्रमानुमितेरव्याप्त्या मतमेतदीयमन्ये दूषयिष्यन्ति उक्तवाक्यस्याप्रामाण्यमिष्टमेव सांस
र्गिकविषयतायाः संसर्गांतरावच्छिन्नत्वे नियुक्तिकमित्याशयेन दूषयन्ति परामर्शोऽनेन इति परामर्शस्य व्याप्तिविशि
ष्ट्यादिसामानाधिकरण्ययोरेकत्र भानासंभवादित्यर्थः व्याप्तिविशिष्टस्य संयोगी वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं
पक्ष इत्यादिपरामर्शस्य व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधप्रकारकतया तत्संबंधावगाहित्वे प्रामाणिकमेवेति नियमतः
तदुक्तं तथा च यत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यं पक्षधर्मता च संसर्गतयैव भासते तत्र जन्यानुमितावव्याप्तिर्यथाश्रुतलक्षण
इति भावः। ननु तादृशज्ञानादनुमितेर्न संभवत्येव तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्शस्यानुमि
तिहेतुत्वात्‌ तथा च काव्याप्तिरित्यत आह। गौरवेणेति व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वेनैव लाघवेन
हेतुतात्‌ व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्याधिकस्य २९

रघुनाथदेव

दी०४०२९

निवेशात्‌ तथा च तदुभयसामानाधिकरण्यानवगाहिनोऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्जन्यत्वे वेति भावः। ननु
संबंधसंबंधावगाहिज्ञानत्वमेव विशिष्टज्ञानत्वं न तु संबंधानवगाहिज्ञानत्वमवच्छेदकं पुरुषसंयोगादिसमूहा
लंबनस्यापि तथात्वापातात्‌ तथा चानुमितिजनकज्ञानविशेषणीभूतव्याप्तिसाधनयोः संसर्गसंसर्गानवगाहित्वे तद्वि
शिष्टज्ञानत्वमेव तस्यनोपपद्यत इति कथमनुमितिजनकत्वं इत्यत आह। संबंधेति। अयमेव विषयीकरणेऽपि विशिष्ट
ज्ञानत्वस्येति। अयमाशयः संबंधसंबंधावगाहिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्वं संबंधसंबंधमादाय समूहालंबनसंभ
वात्‌ अपि तु तत्प्रकारकधीत्वमेव तद्विशिष्टधीत्वं प्रकारत्वं च विषयताविशेषः। न च प्रकारतात्वं सांसर्गिकविषयता
निरूपितविषयतात्वं यदि तदा विशेष्यतायामपि तथात्वात्‌ अतिप्रसंगः। अपि तु संबंधविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपि
तविषयतात्वमेव विशेष्यविषयतायां तादृशानुयोगित्वविषयतानिरूपितैव न तु तादृशप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिता विशेष
णांशे एव संसर्गप्रतियोगित्वभानादिति नातिप्रसंगः एवं प्रतियोगित्वस्थानेऽनुयोगित्वं निवेश्य विशेष्यतात्वं निर्वाच्यमिति संस
र्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसंसर्गांतरभानं विशिष्टबुद्धावावश्यकमिति वाच्यं संसर्गताया वस्तु प्रकारताविशेष्यतात्वयोरपि
स्वरूपविशेषात्मकतात्‌ विशिष्टबुद्धेः संसर्गसंसर्गावगाहितानियमेऽपि भ्रमानुमितावव्याप्तिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याह। भ्रमस्थलेऽपीति
ज्ञानासंभवादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानासंभवादित्यर्थः। तथा च तादृशविशिष्टज्ञानजन्यत्वं लक्षणवा
क्यार्थस्तस्य भ्रमानुमितिसाधारण्यमशक्यमेव भ्रमस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वविषयतासंभवेन वाक्यार्थानि

शि॰दी॰गा॰

२२

तर्थावादितिभावः ननु समेवोद्देवैशिष्ट्यं भासते प्रतिटीकाकारानुमतेत्याच व्याप्यधर्मवानयमित्यादि तत्रस्य व्याप्तिविशिष्टप
मादिजनितियोगिकत्वरानुयोगिकासंदेशिष्यविषयकत्वमावश्यकमेवेति कथं नाद्दश ज्ञानासंभव उच्यत इत्यत आह अस्यादितिव्या
प्तिनिरासात् ज्ञानविषयत्वनिरासात् ज्ञानविषयताव्यापकत्वस्य सत्वेऽप्यवच्छेदकतादिनियामकतया यदि वा सतोस्तीनि तत्त्वेऽपि अंशे विष१
वाधिकरणतायास्त्ववच्छिन्नत्वं ज्ञानविषयत्वसमानाधिकरणतासामान्यतियोगित्वरूपं तद्व्यापकत्वं सत्वे अक्षतमेवेतिनार्थतान
सन्तु ज्ञातिनिरासे सम्भवतीति मन्तव्यम् तत्रासद्दृश्चित्ते ज्ञानविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयं ज्ञानसन्त्वव्याप्तिवादिनां असंदेशिष्य
ज्ञानविषयत्वस्य परमार्थसत्वात् न च तमस्यसन्मात्रविषयकत्वे भ्रमत्वव्याघात इत्याशंक्यं व्यात्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारत्वेन भ्र कः
मत्वनिर्वाहात् इदं च वहन्नगतिमङ्गुरुध्याभिहितं वस्तुतोऽसदैशिष्ट्यस्यानेऽपि न प्रकृतेनिस्तारः अतो करय संसर्गमिथे च ज्ञानादि
विषयतावाचस्पत्यनुमतत्वात् तन्मतानुसरणेऽपि असत्या व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतायास्तत्त्वप्रत्ययोतेन प्रति
पादनासंभवात् अपारमार्थिकधर्मप्रतियोगिकत्वरानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहित्वमात्मकपरामर्शजन्यत्वस्य लक्षणघा
टकत्वेऽलाभात् लक्षणस्यासङ्घटितत्वेनान्तर्भावितस्य ततरेतरभेदानुमानासंभवाच्च अन्तं तत्पुरुषीयानुमानस्य जनिमत्कादि
नापि संभवात् ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मयोरभेदोलक्षणवाक्येन न प्रतीयतां न त्वपि न तदंशस्य लक्षणघटकत्वमुपेयते अ
तिव्याप्त्याद्यपारकत्वात् अवश्यं विवक्षणीयव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वादिविषयतानिरूपितसंसर्गरूपविषयतामात्रविवे
शेनैवसामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यतायाः लक्षणघटकतानियतत्वे ज्ञानेतत्कर्मधारयपदेऽपि अवश्यं विवक्षणीयस्य त्वा २२

न विशेषणव्याप्तिप्रकारकत्वांशेऽपक्षधर्मताविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यस्य तस्य पक्षज्ञानांशेऽपक्ष
धर्मताविषयकत्वविशेषणस्य पर्यवसन्नलक्षणघटकत्वात् एवं च भ्रमहुमितेन लक्षणाव्याप्तिप्रकारकयेनायोग्यताज्ञानादिदोष
दर्शितानीलवाचियुक्तमानुमितेर्लक्षणपायः संभवतीति विरोधदर्शिनैर्प्रतिपन्नतवाक्यानर्थक्यमिति दूषणान्तरमाह अवान्तरेति
पक्षधर्मांशे विशेषणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादेरसत्वात् तथा ज्ञानान्यव्यवसमानः स्युरिति विरोधात् आर्थिकत्वतद्विशेषणतापत्तस्य
वेतिलक्षणस्यान्वयनिश्चये वान्तरवाक्यार्थायोग्यतानिश्चयतासिसिद्धिति लक्षणवाक्यजन्यत्वावाक्यार्थज्ञानासंभवात् भि
न्नः महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थविषयकत्वेन मत्येनावान्तरवाक्यार्थधीविरोधिनोऽयोग्यताज्ञानस्य महावाक्या
र्थयोग्यताज्ञानविरोधित्वादिति भावः एतद्वद्दृष्टान्तेन दृढयति विधानेति विधानं सम्बन्धाभावेन स्यात् विधानजन्यमितिवाक्य
जन्यसंबंधप्रकारकबोधाप्रसिद्धा प्रयोजनविधानजन्यमितिवाक्यजन्यबोधस्य विधानान्तरेऽसिद्धं पदलक्षणसंबंधि
प्रकारकत्वस्य संसर्गविधिसदनिश्चयस्यैव तद्विरोधित्वात् समासस्यासमासः समानप्रकारकानुपपत्त्याऽनकतानुरोधेन षष्ठीत
त्पुरुषे लक्षणपदस्य संबंध लक्षणासमासस्य नैव विशेष्ययानामार्थयोरपि सम्बन्धबोधस्योपगमेन्द्रमिसपि कश्चित् अ
संबंधविशिष्टविधानपरसमासघटितवाक्यजन्यबोधपरतया व्याख्यानप्रसक्तस्यास्तीति विधानसंबंधस्य
पुरस्कृतया अवान्तरवाक्यार्थत्वायोगात् तेन विधानपदस्य चमत्कारसंबंधविशिष्टविधानालक्षकेन तादृशवाक्यजन्य
बोधेऽपि तस्य प्रतिबन्धकत्वमस्ति तमेवेति नि दोषद्वयमपि अपास्तं तस्य पदार्थत्वेन वाक्यार्थत्वासंभवात् विधानमित्यत्रापरा

स्यविषयमितिपाठ इतिकश्चित् तुच्छविषक्ततदनुसंधानेन आभासंवंधस्येवविषयो ऽन्वयः अथवच्छायांस्येवव्युत्पत्तिवैचित्र्यादुद्देश्यवि
धायान्वयः तत्र चाभासावज्ञानस्येव आभासंवंधासावज्ञानस्यापिविरोधकतयाप्रतिवंधकत्वमितिमिश्रमतमाश्रित्यदमितितन्नानु
पपत्तिरित्यन्ये परेतुसंवंधासावस्वंवधिसेदयोः समनियतत्वेन सिदमानासावात् आभासंवंधासावनिश्चयोपितादृशवोधप्रति
वंधक एव अथवायासावानवगाहित्वेपिमणिमित्राहिन्यायेन अलिवंधकत्वमस्तुसवक्तव्यकारादछीयतइतिनदोषइत्याहुः ।यं
ज्ञासत्येनयद्धर्मविशिष्टधर्मः प्रकारस्तत्राश्रयतया तद्धर्मोपिधर्मिपारतंत्र्येण प्रकारइतिसर्वत्रैव तादृशज्ञानस्यतत्प्रति
बध्यतेतिकेचित् अन्येतु आभासंवंधासाव परस्य आभासंवंधेनासावइतियुत्पत्त्या आभासंवंधावछिन्नप्रतियोगिताकासावा
र्थकतया आभासंवंधोऽसावो यस्येतियुत्पत्त्या आभास्य संवंधो यत्र सः आभासंवंधीतदर्थः तस्यत्वासत्येनासावइतियुत्पत्त्या
वा आभासंवंधिसदृशकतयानकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः अपरेतुतत्पक्षविषयाज्ञान्यमितिपाठ अन्यवोधेतात्पर्यात्निपाताति
रिक्तनामार्थस्यैवसेदान्वयानस्युपगमनतया प्रदीपस्थापितआभासंवंधस्यविषयाशिआश्रयतयाप्यकारस्योपगम
स्यस्त्वविरोधसावाद्ययाश्रुत एवग्रंथःसाधुरितिमाहुः ।। भ्रमस्तुमितेरतद्रूपतयानाव्याप्तिप्रसक्तिरिति व्यक्तेति प्रमा
पास्तुतावत् प्रमायाततश्चज्ञविविच्यते तद्गुपक्रमेण प्रमाणस्यनिरूपणीयत्वात् तत्रिरूपणोपयोगितया प्रमेवानुमितेर्ल
क्षणीयायद्यपिकृत्स्नवह्निमानित्याद्यनुमितेरपिकृत्स्नावांशेप्रमात्वमेवविधेयांशेप्रमात्वविवक्षयातल्लिंगोपधानमतेपिक
लीपत्वादोव्याप्तत्वावगाहिज्ञानजन्यायांपर्वतादिपक्षकवह्न्याद्यनुमितौविधेयांशेप्रमात्वस्यासत्ततयालिंगोपहितेणाघ

२३

आद्यपाठे उत्तविधेयतामात्रंविधेयताव्याप्तानुमितेऽलक्षणानामात् तथाप

चित्रग्रंथानुमितिः यावद्गुणसेदतद्विपक्षयोर्द्रव्यत्ववह्निमान् पर्वतस्यादिवह्निमान् हृदादिरिसमन्हालंवनानुमितावलक्षणतापातेना
तिव्याप्तिमसंगत्वात् प्रतिवन्नान्यतरत्वविषयिताविशेषनैयत्यप्रमात्वविशेषणीयत्वात् समूहालवनस्थानीयवह्निमत्पर्वतादिविषयितास
मूहालंवनात्मिकायापर्वतोवह्निमानिमनुमितावपिवर्ततेज्ञानव्यक्तिसेदेनविषयतासेदानुपगमनात् अतस्तत्संग्रहायैव तदुदाहृतिमानि
त्याद्यनुमितिनिष्ठाप्यात्यादिविषयितासाअपिभ्रमत्वघटकतयाभ्रमलक्षणेप्रवेशनादोषात् तस्यालक्ष्यत्वमप्रसक्तमेवेतिलिंगोपहितेसा
द्यग्निमत्याद्यासंगतिदिस्ते तत्रयाहिलिंगोपधानमतेपिद्वरूपवत्त्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितविशेषकविशिष्टत्वावच्छिन्नविधेयतामकरता
ग्रालिसंबंधपनिरूपितविषयतासिद्धिप्रतिवंधकतार्थं चस्वीकरणीयत्वात् तादृशपक्षघोलकरूपत्वात् तद्वदनुमितेत्वव्याप्तत्वेऽप्यधिकरणम
वेति तद्विषयिताद्यविषयतापरामर्शजन्यतावच्छेदकतामपिविवक्षणीयातादृशविषयतामध्याधासावोऽजन्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वेनवा
त्तंपयागसाक्षात्वावच्छिन्नोघटोगंधवान् पृथिवीत्वादित्यादिअसंकीर्णवाधस्थलेप्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्य
वगाहित्वमनुमितेरतत्रैवातिव्याप्तिस्ताद्यानुमितेःसाध्यस्यपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोपपक्षत्वात् पत्यवरूपत्वात् विशिष्टविपर्ये
यव्याप्यत्वपृथिवीत्वादिपदेतुमत्वावगाहिनःपरामर्शस्यप्रमात्वेनव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसंवंधावगाहित्वात् तत्र
णस्यासत्वादित्यतआत्मादिसर्वत्रानुमितेःपक्षधर्मतावल्लात् पक्षतावच्छेदकसाध्ययोःसामानाधिकरण्यमेवभासतेतन्न
तत्वव्यवच्छेदावच्छेदकसावाधिकरणातिपत्तेःव्याप्तिपक्षधर्मतोपपत्तेस्तज्ञासकवद्यासाध्याध्यस्तिसिद्धान्मितभावाधासंकर
ह्येतदवच्छेदकसावाधिकरणाशित्यादिपत्तौःव्याप्तिपक्षधर्मतोपपत्तेः तत्रसाध्याइतिसिद्धयेवसंताप्रतिवंधेतितन्नवाधितवह्नि
स्थलस्यपक्षपातिनाहृपितत्वात् तन्मतेन्मसल्लिंगपरामर्शोद्भूतानुमितिरपितुमित्यादिमतेरवेसलोपाहृत्वेतिनवाधितवह्नि

ना:२

दी०टी०

२८

लाघवज्ञानसत्वेसल्लिंगपरामर्शादिप्रतिबंधितोवह्निःपर्वतेसाध्यतइतिसंदेहेपाप्येचानुमितंपरंतुलाघवानुमितेर्व्याप्यकत्वानवच्छेदक
विशेषधर्मप्रकारकत्वशालीनांनुमन्यतेअतएवसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारकज्ञानानुमानेविशेषधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रकार
समानप्रकारकत्वनविरोधित्वमवसेयप्यवश्यंमात्रादिमनुपाध्येवाभ्युपेताधिकरणाविभावितविशेषप्रकारज्ञानजन्यानुमितरत्तरस्य
वह्नितिलकप्रकारकत्वात्पूर्वमनन्तावच्छिन्नस्यपदादित्वमन्तत्वंरूपपादनमेवात्रियदिचेत्संगतनवांतत्वाच्यतदवच्छेदकाभावविशिष्टदर्शा
प्रकारकत्वावच्छेदकप्रसंगघटितममात्मसत्वस्यता।अथेक्षकत्वोपगमेनपर्वतेवह्निरितिप्रथमबाधितलयपर्वतादिविषयकानुमिते
लिंगस्यतासत्वेनतत्संयुतःतत्रांशेकप्रमात्वस्यता।निश्चायकत्वेनप्रसक्तावह्निमान्पर्वतोजलवत्त्विमानित्यापत्तिमितोरपसत्व
तत्साधकज्ञानविषयमात्रकमतरूपायाविशिष्टपक्षायासिद्ध्याव्यायात्रिपरिवतत्रापितावच्छिन्नमात्रत्वमावाद्विशिवाच्यतरसावयति
स्वरूपतःतादृशप्रकारकस्थलेनपिंमत्वादपरिनिवेशनरूपसंस्यात्केचित्तुयक्विंचिद्विषयतावच्छेदकरूपावाच्छि
भवसमावगाहित्वस्यप्रापारिमाणिकप्रमात्वनलस्यतायाविवक्षितत्वात्लाघवज्ञानाधीनत्वानुमितोमहानसीयवह्निः प्रक्रा
रतावादिमतेपिवह्नित्वस्यैवविधेयतावच्छेदकतयापक्षस्यतदवच्छेदकत्वसत्ताप्रमात्वानुपायत्वगंधप्रागभावकालीना
घटोगंधवानित्यादौनव्यानुयतात्समकालावच्छिन्नसमवायस्यसंबंधत्वात्तेनसंबंधेनचपक्षेविधेयासावात्तत्वस्यतानिवारणा
प्रमात्वस्यतत्स्यतानियामकत्वेलिंगोपधानमतेपिअव्याप्त्यादिलिंगकानुमितेरवस्यत्वाप्रसक्त्याल्लिंगोपहितत्वाघटितमग्रया
नावतरतीतिवाच्यदतलाघवज्ञानजन्यानुमितेरवस्यतायात्रिविरहात्प्रमान्यवृत्तित्रिविधेयतावत्वमवलस्यतानियामक
कत्वमितरप्रमात्त्वतिवदति प्रमापरमितिअत्रापिलस्यतानियामकतयाप्रमात्वलक्ष्यविवक्षणीयम्अतःकिंचित्कार

२८

वा०टे०दी०

दृ०

प्रमामादायनातिप्रसंगस्यदुर्वारिता।अव्याप्यापक्षधर्मयोरितिअव्याप्येधूलीपटलादौव्याप्यत्वावगाहिनाअपक्षधर्मेमहानसत्वा
दौपक्षधर्मत्वावगाहिनापरामर्शेनजनितायांवह्न्यादिमत्पर्वतादौवह्निमत्त्वावगाहिन्यांप्रमानुमितावव्याप्तेरित्यर्थःतज्जनकपराम
र्शस्यव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसंबंधानवगाहित्वात्धूलीपटलादिसंबंधस्यव्याप्यत्वप्रतियोगित्वात्महानस
त्वादिसंबंधस्यपक्षानुयोगिकत्वादितिभावःनन्वनुमितोपक्षांशेव्याप्यवत्वेनलिंगस्यानुपगमात्अनुमित्यंशेव्याप्यविषयि
त्वधर्मताप्रकारकत्वतयाअलक्ष्यत्वमितिकथमव्याप्तिरतआह लिंगोपहितानितिलिंगविशिष्टपक्षसाध्यसामानाधिकरण्यनिराका
रत्वेनऽनुमितौयथाघटत्वस्यापियोगादित्यर्थःलिंगोपहितलैंगिकभानेपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौअव्यवहितता
द्वितीयादिनानिवेश्यतेलिंगविषयताजन्यतावच्छेदकतोपगमेनैवव्यभिचारवारणसंभवादितिलाघवसत्वेपिमानाभावात्
संमतेस्तदीयलक्षणांततन्मतमयलंव्यवहारव्यावृत्तमुचितमितिसावःनन्वनुमितिष्वपिव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानु
योगिकसंबंधावगाहित्वस्वीकारजनकज्ञानजन्यत्वस्याव्याप्तिरित्यतआहपरामर्शेतिताद्दृशव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसंब
धावगाहित्वमतिप्रसंजकत्वात्तलक्षणावतिव्याप्तत्वात्तथाचातिप्रसंगवारणायताद्दृशसंबंधावगाहित्वमेवमत्वावच्छिन्न
कारणतानिरूपितावच्छिन्नकार्यताचनिवेशनीयात्रभावःकथमजन्यानुमितौप्रकारज्ञानस्योपासनमत्वनाविधर्मेवकारण
त्वंतस्याश्चावत्यत्वेनैवतज्जन्यतेतिनाव्याप्तिनिरासस्संभवतीतिसावःकेचित्तुअतिप्रसंजकत्वादितितादृशपक्षेसाध्यसिद्धेस्तलक्षण
ज्ञानात्वादन्यसाध्यपक्षतर्कधूलीपटलादिपक्षस्यपरज्ञानमात्रमत्याप्तिवारकस्यातिप्रसंजकत्वादितिव्याप्तिसिद्धसपक्षतानतेव्या
प्तिवारणसंपादकत्वात्अन्यपक्षानुमितिलक्षणपरिस्पालस्यत्वादितदनुमितेरित्याशयःइत्याहुःअतएवपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तेरेव।

क

पवतो ब्वद्दिमान्

वि०दी०ग० व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताइतिसप्तमीतत्पुरुषेणवास्तवव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसंबंधावगाहित्वरूपकर्मधारयपक्षीयार्थस्य
वपर्यवसानात्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमितिज्ञानोतेनविषयत्वार्थकसप्तमीसमासेनवास्तवव्याप्तिविशिष्टविषयकपक्ष
२५ संबंधज्ञानस्यलाभात्वह्निव्याप्यधूलीपटलवान्पर्वतइत्यादिज्ञानासंग्रहादितिसावः आदिपदाद्व्याप्तिविशिष्टव्याप्तिसमाना
धिकरणस्यापक्षधर्मताइत्यादिसमासस्यपरिग्रहः यद्यपिवक्ष्यमाणज्ञानोत्कर्मधारयपक्षेप्रकारितारूपस्यैवतस्यप्रकारक
ज्ञानादिषमत्वरूपस्यवैज्ञानिकस्यवैशिष्ट्यविवक्षयाज्ञानात्सप्तमीतत्पुरुषपक्षेव्याप्तिविशेष्यतापन्नरूपविषयकत्वावच्छेदेनप
क्षधर्मताज्ञानपर्यवसानादुक्ताव्याप्तिपरिहारःसंभवतियत्रव्याप्तिरसंसिद्धिस्तत्रापिव्याप्तिपदस्यवक्ष्यमाणकल्पेनलक्ष
णप्रकारितामात्रपरत्वेनपिलक्षणप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायालक्षणघटकत्वप्रगम्याव्याप्तिपरिहारसंभवःपक्षधर्मता
प्रसिद्धिस्थलेविवक्ष्यमाणेवगाहित्वात्पिव्याप्तिपदलक्षणायाआवश्यकत्वेतत्पुरुषमपेक्ष्यलाघवात्कर्मधारयस्यैवाश्रयितुमिति
तदसामञ्जस्येनतत्पुरुषस्यपेक्षितःमित्याक्तदूषपक्षेद्वयपितत्पुरुषन्यस्यापिव्याप्तिलिव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहित्वव्याप्तिसंबंध
पक्षसंबंधविषयकत्वस्यःद्वासरूपस्यादिन्यायेनसाध्यस्यार्थेत्वव्याप्तिविशिष्टस्याप्यन्वयादितिसावःएवंचसंबंधविधि
याव्याप्तिविशिष्टावगाहिज्ञानस्यतत्सामानाधिकरण्यानवगाहित्वेपितद्वगाहित्वस्यापित्वाच्चासंग्रहःयद्यपिव्याप्ति
विशिष्टत्वेदर्शनविषयतान्वयव्याप्त्यादिपलक्षणत्वेतिप्रसंगात्विशेषणतोपगतव्याप्त्याचतद्विशिष्टस्यवैशिष्ट्या व्याप्तिविशिष्टतासमस्त
देशेनविषयतान्वयवैशिष्ट्यासानुयोगिकाविशेषणविशिष्टस्यापितदन्वयआवश्यकइतिससंगतयाव्याप्त्यादिवैशिष्ट्यावगा
हिज्ञानदुःसंग्रहमेवविशेषणसंसर्गस्यतदन्वयोपगमउपाध्यायमतेपिनोक्तपरामर्शासंग्रहःउक्तरूपत्वाल्लक्षणवाक्यज २५

व्याप्ति॥१ ॥

न्यबोधेबाप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यस्यतत्संसर्गतयैवभानात्तथापिसंसर्गसंसर्गतानोपगमेपितन्मतेसकलप
रामर्शसंग्रहसंभवउपाध्यायमतेव्याप्तिवैशिष्ट्ययत्रसंसर्गतयाभासतेतस्यतावतासंग्रहेपितन्मतेपिसप्रसामानाधि
वि२ करणपासिद्ध्याव्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहिबोधःअभ्युपगम्यतासंसर्गविशेषणप्रतियोगिकत्वस्यसंसर्गतयाभानंतथापितद्विषयताया
षमतायाअनुमितिकरणतावच्छेदककोटिनिवेशमानासावशितवक्ष्यमाणातिप्रसंगस्यवारणायेनरूपेणपरामर्शस्य
लक्षणवाक्यात्मप्रवृत्तस्यजनकतावच्छेदकतायाविलक्षणीयतयासंसर्गानुयोगिकसंबंधविषयत्वघटितलक्षणवाक्य
२८ प्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपस्यवाअनुमितिजनकतावच्छेदकतयासंभवइतिवेनप्रकारतास्यसंसर्गप्रतियोगितविषयताति
रूपितविषयतावत्त्वतत्प्रकारतावत्त्वेनव्याप्तिप्रकारतानिरूपितसंसर्गप्रतियोगितविषयतानाअपिकारणतावच्छेदका
संनिवेशात्विशिष्टसानुयोगिकसंसर्गविशेषावगाहिज्ञानत्वरूपसिद्धव्याप्तिविषयताघटितसमुदायेनाश्रयसंबंधावच्छिन्न भट्टाचार्य
तस्योपलक्षणतोपगमेननलदरापरित्यज्यपरंपरामोकारणतावच्छेदकत्वविवक्षणासंभवाच्चनतुपदार्थयोरभेदेनहेतु
स्यसाधुतारेकघटादिपरघटत्वादिपदेतत्तद्भानात्तथाचरतत्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मपरस्योद्देश्यसाधुत्वातुरो
व्याप्तिविशिष्ट आलो धर्मविशिष्टधर्मिपरत्वोपगमेएकधर्मिनिष्ठव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वावगाहिपरामर्शासंग्रहःइत्यामांकपरएकधर्मिपरत्वे
अभ्युपगमेपि [illegible] विशिष्टमनुपपाद्यतिपदार्थमोरितिपदार्थयोःपरजन्यमतीतिविशेष्यतयाअभिप्रेतयोःपदार्थत्वावच्छेदकसंबंधेनतितयो
[illegible] चपरजन्यप्रतीतिविषयतयाअभिप्रेतत्वरूपपदार्थतावच्छेदकादिसाधारणपदार्थत्वाश्रयस्यभेदएकदेशनियामकइति
भावःएतेनेनामार्थेतरसरूपेकशेषस्थलेपिविशिष्यपदार्थव्यक्तिभेदेनद्वकप्रसक्तयासरूपेकशेषस्यद्वदापवादकतायैवा

[illegible]

शि॰ मिग्गा॰

२६

दसंगतिः घटत्वेनैकघटतासर्मकघटकलशापदयोः प्रतिपाद्यघटघटत्वयोः संदेपिनद्वंद्व एकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्रतिपाद्यता
वच्छिन्नसंदर्शापेक्षितत्वात् वस्तुतः पदार्थयोर्भेदः परस्परविलक्षणयएकपदप्रतिपाद्यविशिष्टान्यस्यापरपदप्रतिपाद्यावि
शिष्टान्यापि मातिव्याप्तमताश्रयत्वपर्यवसितद्वंद्वनियामकं एतेनमेयवाच्ययोः रमेद्वंद्वादावीयप्रतिपाद्यवाच्यादिप्रतिपाद्य
तावच्छिन्नभेदासत्वेपिनक्षतिः गगनाकाशयोरभेदद्वंद्वारोचगगनादिपदलक्ष्यतावच्छिन्नपरमितिप्रदर्शितावच्छे
कासेनद्वंद्वः अयद्वंद्ववाधार्थसत्वेसैकशेषानुशासनमिसद्धक्तंसमस्यमानपदानामनुरूपवशेसदृरूपवरूपस्यघ
निमामतास्त्वोतत्सेवसरूपाणांद्वंद्ववारणसंभवादितिचेन्नदिद्वंद्ववाधरवसरूपेकशेषफक्वकिलतस्तेनुशासनघ
टाभ्यादेवधुसन्वमातृपपत्तिः सरूपत्वरितः शाब्दः सरूपार्थप्रसापयलीतिघुत्पत्तेरेकघटपदेनवहुघटवोधनासंभ
वात्सरूपार्थप्रसापयतीसस्यानेकशक्तिविषयावोधकतामेकत्वेपिद्वंद्वशादिपरत्त्वयत्वागवगतिः एकशेषानु
शासनेनतत्रपदपृष्टेःस्पएवपदानावोधोवकपदाश्रवणंचतत्रघाल्लोपात्एकशेषस्यद्वंद्वतरलोपपर्यवसितत्वात्अताहुःस
रूपैकशेषः स्मृतिहनामेनतदेकापवादकनातस्पतथासतिसविसक्तिकानामेवद्वंद्वंसवात्सविसक्तिकानामेवकशेष
स्यवाच्यतयास्वप्रमाणपरेत्तरसूत्रविसक्तेरवस्थानापत्तेः लुप्तपदानांस्वप्रमाणवक्तुवचनाभक्तिततपातश्चान्वितवहुत
वोधकतामास्त्वानुपपत्तेश्चसमासोत्तरमेकशेषापगमेचसमासातगतिसकलपदानामेवसमासोत्तरविसक्तिप्रसक्तिति
मासानंजस्यात्सवस्तुतस्तुश्रोतिष्यएवैकशेषः अन्यथुस्तरप्रामाणिकत्वात्सतितात्पर्यबुगपदनेकाप्युस्थस्यादितिअ
न्यनीलघटयोरभेदस्यादोसत्रपदार्थतावच्छेदकगतमेवद्वित्वादिकंद्विवचनादिनाप्रत्याय्यतेसाधुत्वाच्चमेववादिवचना

२६

पृ॰ ५८

दिकं उर्वशयपसरस्वादेवद्विवचनवत्तत्रापिप्रकृत्यर्थगतद्वित्वादिकमादायचवहुत्ववोधकत्वमितितन्नयुक्तं गुणादेः प्रकृत्यर्थस्वा
तत्साधारणवहुत्ववोधोपगमेतिप्रसंगात्अनन्तत्वार्थलक्षणयागुणादीनामपिप्रकृत्यर्थतोपगमेत्वपरपदोत्तरवहुवच
नस्यपदसाधुत्वार्थकतायामविवादात् इत्यलमनेन अन्यनीलादौ कर्मधारयकपदयोरपि द्वंद्वापत्तिः कर्मधारय
प्रसक्तुपपत्तिः तादृशपदद्वयसमासस्यैककर्मधारयस्यैवादिक्षयत्वात्तदपवादत्वात्तत्राघटत्वात् भिन्नधर्मावोधकपदद्वय
कसमासत्वेन कर्मधारयलक्षणं अपितु एकपदार्थेऽपरपदार्थस्यभेदवोधकसमासत्वमेवोत्तेसावःश्लेशेसोसोनुर्वसं
त्ससे रूपानाविषयत्वात्सिन्नतयाऽप्रसिन्नतयात्वासासमानत्वेसदोपादानेदृष्टांतविषयाऽसेदृसान्यवृष्टेनैककर्मधार
याधिर्षोवापत्तेः कर्मधारयलक्षणं अभेदसंसर्गेणरत्नपदार्थस्यलत्वापदार्थस्यैकस्यसंसर्गस्यासासेतदुत्तिपि
मानिराकरणाद्यथालङ्घादनिभास्तावापसर्गसिद्धेनैवद्वंद्वः तयापितवहुत्वयोर्नविशिष्टतस्यदहेत्वपगमात्कार्यता
संसवप्तयायेनात्यविशिष्टपदस्यातिसावकाशस्योपगमेनोतिशेषः धर्मपरत्वायोर्विशिष्यपरतयाप्रसानजन्येअनुव्यवसा
यादिसातिप्रसंगस्थितताद्वंद्वसमूहालंवनस्यापिव्याप्तिविशिष्टस्यपक्षधर्मत्वोत्सयावगादित्वात्सस्रवतयास्तिसावःद्वंद्व
यप्याश्रुतासिप्राप्तेणतत्सन्मनकतावितुलक्षणेत्तससवावोध्यः अतुमितिजनकोपदर्शितसमत्वत्वंनुसाधारणस्यत
दुसयावगाहिज्ञानस्यतज्ज्ञनकतानवच्छेदकत्वात्एकमतिरकधर्मिविशेष्यक[redacted]वोवच्छेदनेसर्वः तथाच
व्याप्तिविशिष्यावगाहिताकेदृकविषयितानिरूपकधर्मिविषयताकत्वावच्छेदेनपक्षधर्मतावगाहित्वपर्यवसितं एताद्वशा
र्थस्यलक्षणवाक्येएकत्रेतिपदस्वरूपादिनावोध्यः स्वमपि एकत्रोसयावगाहित्वविवक्षणेपिनतुएकधर्मावच्छिन्नधर्मि

२१ व्युसयावगाहित्वविवक्षणान्नधूमोवह्निव्याप्योऽयंपर्वतश्चेतिज्ञानजन्येतिप्रसंगःस्यतत्रापिएकरूपेणोतिमीमांसकमत
प्रवेशात्तितिमीमांसकेनमयावह्निव्याप्यवान्नयमितिव्याप्यतावच्छेदकरूपानवगाहिपरामर्शात्कुमितिरपलप्यतइत्य
वह्निव्याप्याधूमवान्पर्वतइतिसमूहालंबनादनुमितिरूपपत्तेतूपामकरूपेणव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्तथा
करीत्यालिखणाव्याक्षणानतत्रतेचानुमितिरूपनीमांसकाभ्यामनन्यथांव्याप्यत्वव्याप्याप्यः प्रसंगादित्यथःतथाचविशिष्टपरा
कार मर्शविनानुमितितितहेतुतावादिनानैयायिकानांनोक्तरूपावच्छिन्नकारणताभ्यात्क्षणेप्रवेशःसंभवतितिन्यायमतेऽतिव्याप्त्यादि
दोषआवश्यकरवितिभावः यद्यपिधर्मिनिरूपितैकविषयितावच्छिन्नतद्वस्यविषयिताविवक्षणेनसमूहालंबनजन्यत्वप्र
संगःनवाव्याप्यतावच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तथापिव्याप्तिपक्षधर्मताप्रसिद्धिस्थलेव्याप्तिरवेतत्कल्प्यो
पेक्षावीजंतत्वघटेयंननुपरस्परोपश्लेषेणोसयावगाहित्वविवक्षणेनसमूहालंबनजन्यत्वेतिप्रसंगःतच्चैकतरसंबंधविष
यकत्वावच्छेदेनअपरावगाहित्वसंबंधःसामानाधिकरण्यमितिसत्यं[illegible]तिमरामर्शव्यापकत्वात्संवंधसंबंधावगा
हितामात्रविशिष्टवैशिष्ट्यासामानाधिकतया व्याप्तिवैशिष्ट्यादिप्रकारकपरामर्शस्यसामानाधिकरण्यानवगाहित्वादित्याभावः
यत्वयूत्समानाधिकरण्यावगाहित्वात्ययामर्शव्यापकत्वस्यप्रागेवासिद्धिःतत्वादिदानीत्वरूपकाकानावतरिष्ठमदिति
तथापिदवेखुपाध्यायमतेसातानुमितिव्याप्तिरवेनिरस्यतुत्वात्संबंधसंबंधावगाहित्वात्स्वप्रगमेप्राकासंभवोवोधयःपरा न
मर्शव्यापकत्वादिप्रलक्षणउक्तोयस्यकत्वस्यवाक्याद्वासपिप्रभावोध्यःउ[illegible]विषयकत्वविशिष्टस्यनिरूपकत्वेनज
न्यतात्रानन्वयाविवक्षितत्कुत्यस्यविषयकत्वस्यजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वल्लाभान्मातुव्यवसायादावतिव्याप्तिरितितं
कातवंतततुसमयविषयकत्वेतद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेशासंभवःसमयान्यतादरोधकस्यानुमितिजनकता

वच्छेदकक्रुक्षिनिवेशात्तस्तस्यपीतिनिवेशस्यवनायघटितार्थकंनियतपदंएतेनोभयविषयकत्वेनियतत्वंयदितद्याप्यतां
व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वपक्षधर्मताविषयकत्वोसयासाववच्छेदेतत्करूपायांव्याप्तौव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वासाव
इत्याचिताघटकस्यउभयत्वावच्छिन्नासावस्यानिवेशात्पक्षिमपक्षधर्मताभावेयथ्याप्रसंगनासंगतिः यदिवज्ञानत्वस्यत
उभयासाववच्छित्तितयाविशेषणत्वरविशिष्टज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वेनदासावाद्घटइतिव्यापकत्वात्तद्रूपव्याप्तिरेव
निवेश्यमीयेतुच्यतेतत्रप्युसयत्वावच्छिन्नविशेषणतयाव्यापकताप्रवेशाद्व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वत्वावच्छिन्नाविशेषण
तयातस्यवेशादेवपक्षयुवारमेवएकमुक्तयविषयकत्वानियतंस्यात्तानिवेशेनापिउपपत्तेःतत्त्रियतधर्मावच्छिन्नत्वानिक कार
नमयपक्षेनियतत्वाभासपलक्षणवाक्यास्तुपश्चिततवाच्यघटितलक्षणत्वासम्भवेतिदूषणमपास्तंतद्धर्मितावच्छिन्नवि
षयताविकारणतामाशयपरामर्शानुव्यवसायादोअतिव्याप्तिवारणायानकरणतेत्वविषयितात्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वंवाक
रणतायांअधिकंनिवेश्यमित्युपाद्ययमवपक्षधर्मताविषयकत्वमात्रेनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशोसाधारणाधर्मवत्ता
नन्वनुतामाशयसंवायप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वोनजन्यतामाशयस्वरूपसंवान्धवर्तितानाप्रतीतिससावत्वमनेता
दृष्यांसधर्मितितावज्ञानजन्यतामाशयउपमित्यादौविशेषणत्वज्ञानजन्यतयाव्याप्तवन्त्सवर्तत्वात्[illegible]घटत्वानिर्माद्दिर विशिष्ट
शिष्टवैशिष्ट्यवोधत्वातिव्याप्तिव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वोपादानमावश्यकमित्याशयेनपक्षधर्मतावैयर्थ्यमाशयमितिन
व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशव्याप्तिव्याप्यधूमवानवाच्यनवेतिवाद्दृष्टाकारकसमूहव्याप्तिवि
षयकधर्मिज्ञानजन्यतामाशयमतिप्रसंगमतिवाच्यपक्षधर्मतापदोपादानेपितदोषतादवस्थ्यात्तत्तासाधर्मितानादरपिधर्मि
वृत्तित्वावगाहित्वानिरूपतावच्छेदकावच्छिन्नस्वित्वावगाहित्वनियमात्रदोषमतिवाच्यंतादृशसमवायधर्मितावच्छेदकावच्छि

धूमवत् पर्वतो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षे दोषमाधाय पक्षधर्मतावगाहित्वेन हेतुत्वेपि [illegible] ादेरपि
तद्दोषपक्षधर्मतावगाहित्वात् साधारण्यधर्माधिकोपक्षधर्मतावगाहितानजन्यसंशय [illegible] सामग्रीविरहेन
साधारण्यधर्माधिकोपक्षधर्मताभावात् प्रत्यक्षे उपस्थितअनुमानसामग्र्यातिपातित्वात्

शि०टी०गा० २८

नैकोटिद्वयसहचरितधर्मवत्तेज्ञानस्यतथात्वात्व्याप्तिविषयकत्वात्तज्जन्यतामात्यमात्रसंगस्य वीरत्वात्तज्जन्यतादृशदोषवारणा
यविशेषणांतरमंक्षेपआवश्यकः तथाच व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्षणेव्याप्यविषयकत्वनिवेशोनेवपक्षधर्मताघटितलक्षणेविपद
क्षपक्षधर्मतावगाहिज्ञाननिजनकत्वस्यपक्षधर्मतानवगाहित्वस्यनिवेशेननप्रतीकारः संसदवत्सिसाधारणधर्मादिमत्ताज्ञानजन्यसंश
येजनकज्ञानविषयीभूततामात्रत्ताद्दशधर्मविशिष्टपक्षधर्मताभासान्वायकासाचेनतास्यसंशयवारणसंभवात् [illegible] कतरापाद्
वैयर्थ्यासिद्धिप्राणिनेवोक्तिमिति तथाच एवंविसाधारणस्य [illegible] विषयधर्मेकृततातज्ज्ञानजन्यायातनत [illegible] नितावतिव्या
प्तेः नव्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्षणेपि विपरीतव्याप्यधूमवत्पर्वतेसहचरज्ञानसमिसाले [illegible] आचार्य [illegible] पत्तितावतिव्याप्ति
दुर्वारैवेति [illegible] पक्षधर्मताघटितलक्षणे [illegible] सहचारंमेज्ञानसमितिज्ञानजन्या
पत्तितावतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यतउपेक्षितं केचित्तु साधारण्यधर्मेवत्ताज्ञानजन्यतामादायसंशयव्याप्तिव्याप्यवारणमेवपक्षधर्मताघटितलक्ष
णोपेक्षावीजमाहुः एतन्मतेव्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्षणेपि विपरीतं सावासयसहचरितधर्मेव्याप्यत्वान्यवत्तज्ज्ञानजन्यसंशय
तिव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिबोध्यं॥ मिश्रास्तु [illegible] पक्षमक्षम्य समाधातुमुपक्रमंते व्याप्तिविशिष्टमितिव्याप्तिविशिष्टत्वं यदि
व्याप्यवत्त्वं तत्स्यादिति जनकज्ञानमात्रस्यनतथात्वमपि तु लिंगस्यैवव्यसंगतिरतस्तथाचेदृश्याप्तिप्रकारकमितिव्याप्तिविशिष्ट
इत्यप्रकारतयैवविशिष्टस्यव्याप्तिपदं नवालक्षणयाव्याप्तिप्रकारितामात्रविवक्षितत्वाद्विशेषणं नवव्याप्तेः पक्षधर्मताबाधस्तु
मानुमितावव्याप्तिः पार्हारयितुंपक्षेवतिव्याप्यः इत्यवाच्यवत्तदृत्यादिज्ञानजन्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवव्याप्तिप्रकारकत्वंपक्षधर्मताविशे
षकत्वमोरवच्छेदावच्छेदकसावविवक्षिणात्रायंदोषः विमृश्यकरीति तस्मान्यपदमुर्ववप्रत्ययोरवच्छेदावच्छेदकसावविरह
तूपक्षधर्मताविषयकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वापि व्याप्तिप्रकारकत्वस्यविधेयतयातयोरवच्छेदावच्छेदकसावविरह [illegible] सिद्ध एव
तिचेत् एवमपिव्याप्यकालीनधर्मयानिक्षादिज्ञानव्यावर्तनमशक्यत्वेनसंबंधेनयस्यप्रकारतातत्संबंधविषयकत्वेनैवतत्प्रकारकत्वस्या

२८

वच्छेदावच्छेदकसावेपक्षानुयोगिकसंबंधस्यानुमितिजनकज्ञानेव्याप्यरयैवसंसर्गतयांतद्विषयकत्वेनव्याप्यप्रकारकत्वस्यैवा
वच्छेदावच्छेदकसावस्यात्र तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्यसंभव एवास्वंपज्ञान्यानुयोगिकएवसंबंधोव्याप्यस्यपक्षांशेसातरतादृ
शानुमितावव्याप्तिर्दुर्वारातादृशकमेवास्तवपक्षानुयोगिकसंबंधस्यपक्षधर्मतायद्यैस्मानात् पक्षांशेसत्तावच्छेदकसंबंधे
नेतदुप्रकारकज्ञानपर्यंतंतुपक्षधर्मतायामज्ञानमितिसमासेनाद्वयप्रतिपादनमितिनंतस्यपक्षधर्मताज्ञानपदार्थता शब्दस्तु
सनादिरेचएकंसमासविधिरेषमाहत्यव्याख्येयेति अत्राहुः पक्षधर्मतयास्तुतावच्छेदकसंबंधेनयज्ज्ञानमितितत्तीमासमासगर्भ
स्तुसमासमासादरातपक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानंपक्षधर्मताज्ञानप
दः पक्षधर्मतयसत्तत्तीयायाएवावच्छिन्न [illegible] प्रकारताथकत्वात् एतद्विशिष्टज्ञानेव्याप्तिप्रकारकत्वान्वये [illegible] पदनुमितिनिरूपि
प्रकारताकत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकत्वं वक्तज्ञानलाभः व्याप्तिहेतोः साक्षाद्विशेष्यविशेषणभावेनतद्विषयकत्वस्येरतानुमि
तिजनकपरामर्शावच्छेदकतावच्छेदकसावेक्षात्एवतिसर्वज्ञानुमितिलक्षणसमन्वयः एवमपिव्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टव्याप्ति
सिद्धिर्व्याप्तिरितासांकेतयद्यपीतिवह्निव्याप्यघनवान्निसाकारकज्ञानविषयसाध्यसावव [illegible] साकस्यव्याप्तिरपिसिद्ध [illegible]
सेयसिद्धेवलोहतुसमानाधिकरण्यस्यादिव्याप्तोविशेषपदार्थेनात्रैव अखंडव्याप्तिरिति विशेष्यविशेषणसाध्यपदप्रकृततुसा
द्धसामानाधिकरण्यांतलसदाद्यैसामानाधिकरण्यव्याप्तिपदाप्रसिद्धिरित्यर्थः अखंडेत्यनेनव्याप्तिघटकत्वसाद्विपदार्थानारंखंड
त्वः प्रतिद्विमात्रमितिकृचिंततावृत्तवसमाधानमप्युपपत्त्यपतद्धसाध्ये अव्याप्त्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदकस्यविशेषणतुसमा
नाधिकरणासाप्रतियोगितानवच्छेदकसासत्वेनाअत्रहेतुव्यापकत्वस्यइधनत्वादावपितावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यप्रक
तहेतावपिप्रसिद्धाव्याप्तिविशिष्टस्तेनेनसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुव्यापकत्वावच्छेदकत्वावगाहित्वेसतिप्रकृतहेतौतादृशसा

तावच्छेदकत्व

शि॰ दी॰ गा॰

२९

इतेनु नक्षा ... अनुमित्या ... व्याप्य ... रूपवत्त्वेन ... आकारत्वात् ... व्यापकता ... परान्धस्ति ...
अप्रतप्राप्य ... तद्रूपमन संभवात् ॥ ८

ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यगादित्वविवक्षणेनदोषः तत्तोव्यापकत्वादिघटकपदार्थानामपि खंडशो निवेशसाध्यस्यति
साध्यकलिङ्गस्य व्याप्तिप्रकारकत्वेन अनुमितित्वं तस्यैव लक्षणत्वं सम्बन्धत्वं तत्साध्यसाध्यकानुमितौ साध्यस्यानि
यमतो विशेषणतया ... प्रकारिकेवानुमितिर्व्याप्तिज्ञानजन्यबोधस्य अनुमितिसमानप्रकारकत्वाच्चनियमतया
... व्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्यमोःखंडशउपादानेपितथाव्याप्तिः तत्तदधिक
रणसाध्याधिकरणयोर प्रसिद्ध्या हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरपिखंडशोर प्रसिद्धिरितिसावच्छेदकत्वस्यापि स्वना
अनुमितिस्वरूपत्वेपिवास्तवव्यापकत्वादिनानिवेशे ... तदितिपदार्थान्तरावगाहि व्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवा
नयमित्याादिज्ञानजन्यायामनुमितौ व्याप्तिर्व्याप्त्यधिकरणाद्यनवगाहित्वेन तादृशज्ञानस्यवास्तवधूमाधिकरणघटित
व्यापकत्वावगाहित्वात् ... घटितपदार्थान्तरलक्षणानि सिद्धान्यासघटितानिरुक्तलक्षणस्यप्रमारूपपरामर्शजन्या
नुमितित्वेनिजातिमान्समवेतलक्षणसमन्वयात् तद्वपरामर्शानुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्च
यत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वं साध्यमादिलिङ्गकपरामर्शस्यापि उक्तरूपसाधारण्याय व्याप्त्यादिघट
कतावच्छेदकधर्माणां परस्परोपश्लेषावगाहित्वं निवेश्य तेन तज्जनकत्वस्यापगतत्वात् व्याप्त्यादिवगाहिताघटितलक्षणस्य
समन्वयः क्वापीतिवाच्यं सर्वत्रविषयविधेयकस्य ... जन्यानुमितौ प्रामाणिकतया पक्षसाध्यलिङ्गकपक्षकपरामर्शः अनुमिति
जनकपरामर्शो वा समानतया एवतत्साध्यलिङ्गपक्षकानुमितौ लाघवेन व्याप्तिघटकतत्पदार्थान्तरघटितोऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्या
दिविषयितया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वोपगमात् तादृशजनकताघटितजातिघटितलक्षणस्यव्याप्तिपदार्थघटितस्यानि
ष्प्रतन्त्रत्वात् तत्र समनियतकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि तत्त्वादि
पदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहित्वमेवावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यमितिवाच्यं मनपक्षाद्यवच्छिन्नानिरूपितविषयितामात्रमनुमितिजनक

२९ राम

१

तावच्छेदकताप्रयोजकत्वेधिकरणत्वे तत्त्वादिसाध्यसामानाधिकरण्यं तत्पदार्थैस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसंबंधत्वविर
तेणविषयितासंबंधेनतादृशविशिष्टविषयस्यप्रमेयत्वादिनाव्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानव्यावर्त्तकतया ततोनुमित्यप्रसंगात्
तत्स्वरूपतो विषयव्याप्तिघटकत्वात् तत्पदार्थान्तरेण तद्वगाहितावत्पदार्थस्तोमात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्पदार्थप्रकार
कत्वनिवेशस्यापि आवश्यकत्वात् न विशिष्टव्याप्तिनिवेशासंभवः तत्त्वेपि तत्र विशेषणानवच्छिन्नत्वतत्पदार्थघटितविशिष्ट
निरूपितविलक्षणविषयितायां एव विषयिताशालिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणताघटितविशिष्टविषयसंबंधता
याता दृशविषयपूर्णोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव दीधितिकारोपिपरामर्शग्रंथे अन्यथाख्यातमनुपश्लिष्टमतव्यापकताघटक
पदार्थानांखंडशः परस्परोपश्लेषावगाहित्वमान्विबुधापिविशिष्टविषयपुरस्कारेणव्यापकताज्ञानहेतुतासंभवतीतिप्र
घृतिहित्वद्राधिम्नव्यापकत्वस्यापिखंडशोनिरूपितत्वापरमतीत्युक्तत्वेननत्रापिव्याप्तिविशिष्टविषयस्यप्रमामात्रानि
रूपजनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण व्याप्त्यादिकं समसिद्धानावृद्ध्यापक्षसत्वपर्यन्तनिष्ठपत्वावच्छिन्नप्रकारणतता
दिनाजातिघटितलक्षणमभिधास्यतत्र वह्न्यादिपदं दर्शितसाध्यविशेषपरमित्यलं कृतं तेन तावत्पदार्थानात्याधि
घपरस्परोपश्लेषावगाहित्वमितिसाध्यनाधिकरणत्वादाधिकरणाधेयत्वादिपदार्थयोतत्तत्संबंधावगाहित्वमित्यर्थः तत्त
द्योतनसंबंधेन तत्प्रकारकानुमितिमुपलक्षितेनात्मादीनां समवायादिसंबंधाप्रसिद्धावपि नोक्तसमानुमित्यसंग्रहः इत्यादिप्रकारता
पिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन वाऽनिवेश्य अतोऽन्यत्वादिनाध्वं ... कादिप्रमसंग्रहः यथाप्रवमपिअधिकरणे धूमवह्निविशिष्टसंबंधि
करणीयाद्युक्ताहिविशिष्टस्वरूपसत्तावत्पदार्थेराभिमनवगाहमाना ... सत्ताप्रसिद्धिरुमाहिप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतावत्
च्छिन्नाधिकरणप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नायाहितिप्रकारताख्यातिसाध्याधिकरणत्वतिप्रकारतापर्यन्त

दिन॰ ... ॥ शेष८

धिकरन

शि॰ टीका॰

नियंमातत्राप्युत्तेः कत्रसम्बन्धावच्छेदकतोविशिष्टप्रकारकधीमोदिलक्षणव्याप्यत्वांतरासामानाधिकरण्यादिप्रकार्यविशेष्यता
निरूपितविशेष्यताविशेष्यान्तरनिरूपितप्रकारतासमानावच्छेदकत्वावच्छेदकरूपविशेषणमात्रएकविशेष्यतापन्नस्यव्याप्तिप्रका
रतानिरूपितविशेष्यताप्रकारतासमानाधिकरणप्रकारताधिकरणव्यापकस्यतत्त्वतयान्वयसादिप्रकारतानिरूपिताधि
करणप्रकारतानिरूपिताप्रकारताएवंविधावच्छिन्नविशेष्यः एवं च एकपदार्थावच्छेदकावच्छेदकसाध्यप्रविषय
ताकमनिविशेषणरूपकविषयताविशेषप्रकारतावच्छेदकानि वैचम्येविशेषणतत्साध्यवद्भेदविशिष्टतत्त्वासत्त्वेरक
उक्तरूपवानव्यक्तिसादिज्ञानानांउक्तरूपादिप्रकारतानिरूपितस्वादिविशेष्यताकत्वेनउक्तरूपावच्छिन्नइत्यादिविशेष्य
मयातिव्याप्तासंगात् अन्यत्रसंतराउत्तरत्वे गौरवादितिनिरुक्तव्याप्तिप्रकारकानिरूपणायानिरूपकप्रकारताविशे
षपरं निरूपकत्वं च यत्र हेतावसमानाधिकरणस्ववृत्तिव्याप्तिपदार्थघटितलक्षणयासंगतिः अत्र चाहुतस्मा
रस्यपक्षधर्मतया बोधपरिमाणएवार्थः विवक्षणीयस्यव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्न
जनकताकत्वस्य ... उक्तसत्त्वस्यतमात्सागरस्यापेक्षावश्यकत्वात्तत्पक्षज्ञानपदस्य...
... लक्षणयानिश्चयत्वावच्छिन्नरूपविशेषपरत्वया निश्चयत्वावच्छिन्नलाभः निश्चयपदेन ज्ञानलाभे
पिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतामात्रलाभात् पादविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतात्वानिश्चयत्वाविशिष्टज्ञा
नरूपितजन्यताकानुमानसाजन्यमितिव्यतेतयापिज्ञानविशेषणतयाव्याप्तिप्रकारकत्वादीनामनिवेशोपायेन

वच्छेदकत्वाहेस्सकलपदार्थानांविषयितावैशिष्ट्यतेनखंडशोनिवेशेनसर्वत्रजात्यघटितलक्षणस्याध्यादिभेदेन। भेदत्वा
कयत्वाध्यकानुमितौ आपकतोघटकमार भयद्विशेषणपर्यंताशेषमतमात्मकपरामर्शहेतुत्वादिशेषणाविशिष्टपर्यंतस्य। वेषपस्य
कारणतावच्छेदकतयालाघवेनोचितत्वात्सकलपदार्थविषयितानांकारणेनावच्छेदकतयातद्घटितधर्मावच्छिन्नकारणतायाः लक्ष

राम

नकतावच्छेदकत्वात्तत्सद्धेतुसंबंधेनव्याप्तिप्रकारकादेरेवचयज्ञानविशेषणतयारूढोत्कटकतोतासेनाविवक्षणी
याकासादितिआसघटितत्वपक्षान्तत्वतत्त्वव्यतिरेकिलिंगकानुमितावव्याप्तिसंभवेनतेनव्याप्तिनाअव्याप्तिरिति
व्यतिरेकिणिचैतानिगाकारमतेव्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यैवगमकतयानत्रव्याप्तिप्रकारेणहेतुमत्ता
ज्ञानस्यानुमितावजनकत्वादितिभावः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यविवक्षणे
नान्वयिन्यव्याप्तिरिति व्यभिचाराधीतिसाध्याभाववत्तित्वधीप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयतात्वेनव्यापक
वृत्तिसमानाधिकरणधर्मत्ववहत्वादस्यव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधर्मविषय
ताअनुगमव्यतादृशविषयताशालिपक्षधर्मतानिश्चयस्यनिवेशनीयत्वादित्यर्थः पक्षधर्मताविषयानुगमोनादरणीयः
समासंग्रहात्तद्रूपांतरेणव्याप्तिविषयकज्ञानजन्यत्वेअतिप्रसंगात्प्रतिबंधकतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानस्यता
दृशविषयतावच्छेदकत्वेननिवेशस्यगुरुत्वेनतेननासिकास्पर्शतुल्यतावव्याप्तसत्त्वेपिभेदस्तुविषयमनेनवाच्य
व्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेननिवेशनीयतातत्प्रतिबंधकत्वेनपक्षधर्मताज्ञानमेवनकथंनिवेशपत्नूनि
वेशनेतयासत्तिवव्याप्त्याप्रसक्तिःअव्याप्यवृत्तित्वादिज्ञानाप्यापत्तेः प्रतिबंधकतावच्छेदकविषयतानिरूपितविशेष्यता
शालित्वाभावात्तद्विषयताभिन्नरूपितपक्षविषयताशालिज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयताशालित्वमतस्यकार। नेश्र प
तानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेनपक्षज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वात्तत्रव्यापकताज्ञानस्यकथंचिद्व्यभिचारधीवि

ता

शि॰ दी॰ गा॰ रोधित्वेपि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वे मानाभाव: । प्राभाससाधारण्यावगाहित्वात् हेत्व
३१ भावप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिनी हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरण्या
भावप्रतियोगित्वमवगाहमानां धियं प्रति हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्या
पकत्वज्ञानस्याविरोधित्वेपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यधियं प्रति तस्या तथात्वात् हे
त्वभावाभावत्वेन हेतुधर्मिकव्यभिचारधीनिवर्तकस्य हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य ग्रहः हेत्वभावा
भावत्वेन हेतुविषयकतत्समानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव तद्विषयकतत्समानाधिकरण्याभावप्रतियो
गित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् इत्याशयं व्यभिमिमंत्रन्यायेन एकविधव्यभिचारधियं प्रति सपक्षज्ञानस्य प्रतिबंधकत्व
मवश्याभ्युपगंतव्यमेकत्वानुसारनियमनात् सर्वत्र निरासासाधोक्तव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यग्रहेपि वह्निव्य
इति भिचारग्रहाद्वह्निसमानाधिकरणध्वंसत्वप्रतीत्या व्यभिचारधीविरोधः तद्रूपसमानधर्मिकव्यभिचारज्ञा
नानुत्पाद: । ननु तत्र प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं न स्वतत्रसंबंधप्रवेश: व्यापकसामानाधिकरण्यघटकसामानाधिक
रण्याभावस्य व्यभिचाराविघटकतया व्यापकताविषयकत्वस्यैवसंबंधेन व्यभिचारधीविरोधिताबीजत्वात् सामानाधि
करण्यविषयतायाः प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरे निवेशेन प्रतिबंधकतावच्छेदकतया व्यापकत्वविषयता राम
याश्च वह्निविषयतायाश्चोपादाने मतया तादृशविषयतया यस्मिन्पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयताघटितरूप्यनिरू ३१

व्याप्ति प्रतिबंधकता२ टीका

सप्तम

समानाधिकरणधमर

पकसावविरहेणावच्छिन्नरूपेयापरामर्शनिवेशसंभवात् अतो व्यायादृशविषयताकनिश्चयत्वं व्यापकप्रतिबंध
कतावच्छेदकं मे व प्रतिबंधकतावच्छेदकं तथा च तया चध्वंसव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यादिविषयकनिश्चयत्व
स्यापि ध्वंसधर्मिकवह्निव्यभिचारधी प्रतिबंधकताव्याप्यत्वमपात तद्विषयताया अपि तथात्वम् तत्र मे वेति वह्निव्याप्य
ध्वंससमानाधिकरणप्रागभावसत्वान् इति ज्ञानजन्यत्वप्रसंगः न च पक्षविशेषणतया भावसमानोयादृशोध्वंसतादृश
धर्मोभिव्यभिचारज्ञानेन यथाविवक्षितमतोनुमदोषइतिवाच्यं तादृशप्रागभावस्य तदानीं पक्षवृत्तिसत्त्वात् तत्र
स्यतावमाप्यवारणात् अतिशयाभावपक्षविशेष्यतापन्न हेतोर्वाह्यविषयताप्रतिबंधकतावच्छेदिका प्रतिबंधक आर्दि
हेतुविषयता तावच्छेदकविषयतानिरूपितावास्यावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन प्रतिबंध
तथा कतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वासैयानिवेशप्रात्यायासेन समाधेस्तेतयाविधध्वंसोति वह्निव्याप्यध्वंससामाना
तथा/ क धिकरण्याद्यवच्छिन्नरासत्वादि विषयत्वतुल्य स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदक
तावच्छेद इत्यर्थः एवमपि ध्वंसव्यापकवह्निसमानाधिकरणप्रागभावसमानाधिकरण्यप्रागभावसत्वात् एत्याद्रिज्ञानाव्या
वृत्तिरतआह व्यतिरेकेति परे तु ननु यद्वितावच्छिन्नधर्मिकध्वंसत्वावच्छिन्नव्यापकताग्रहेनैव ध्वंसो वह्निव्य
भिचारी त्यादिव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतायामपराद्यापकत्वात्र नन्तु ध्वंसव्यापकवह्निसमानाधिकरणप्रागभाव इति
दितस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन गौरवात् मानाभावात् तया च तादृशव्याप्तिविषयतान व्यभिचारग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदिका

शि॰दी॰गा॰

प॰२ अथेदं तावद्वह्निभिन्नेतादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तिविषये तद्वह्निभिन्नव्यभिचारज्ञानानुत्पादसमानधर्मिकव्यभिचार
ज्ञानं घटितादृशव्याप्तिज्ञाने तेनाविशेषणीभूतत्वादिघटितत्वप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाच्च तादृशव्याप्तिविषय
३२ तायां व्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमक्षतमेव विशिष्टधर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेषप्रकारता ॥विशेषणमिद
याएवप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमाधूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यावृत्तिधूमत्वावच्छिन्नपक्षतादृशाकारकतादृश
धूमत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदककशालीयतादृशव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छे
दकत्वात्सत्वात्तादृशपरामर्शासंग्रहः प्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षधर्मताज्ञानमिति धूमत्वादिनापदार्थांतरावगाहिपरामर्शासंग्रहः तादृशप्रकार
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य धारात्वधूमादिघटितव्याप्तित्वस्य तादृशप्रकारतानवच्छेदकत्वादितिचेत्
धर्मिविशेष्यतानिष्ठव्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छेदकतानिरूपितत्वसंबंधेन यत्प्रकारतायामवच्छेदक
तेतरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपाश्रयीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शसंग्रहसंभवादिति चेत्
हिवह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरण्यादिविषयकत्वेनोक्तिदूरादर्शितव्याप्तित्वघटितधर्मितावच्छेदकानामपि व्याप
कताचा[illegible]दित्वाविशेषात् किमपराद्धं बाधत्वादेः सत्वादितेन धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यसाहित्यात्तत्
द्विषयतायां व्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वोपगमे वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरण्यासत्वानं ३२

धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणासत्वानयुक्तिमत्वादिज्ञानअन्यैतिप्रसंगोद्धारिइत्याशंक्यमणिमंत्रादिन्यायेनप्र
तिबंधकतांतरकल्पनमप्यत्र संभवत्युरोधेनैव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरण्यधूमत्वादिरूपव्याप्यत्वे
तद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारधीनैष्यघनेइतिनिर्विषयासत्वात्तद्रूपसमानधर्मितावच्छेदकव्यभिचा
रधीप्रतिबंधकत्वमावश्यकं वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरण्यासत्वादिज्ञानदशायां परासत्वादीव्यभिचारग्रह
स्यैवानुत्पत्तिभूतत्वाविधूमसामानाधिकरण्यप्रज्ञानत्वेनापि प्रतिबंधकतांतरमिति विशेषमात्रमेवेतिदिति सत्यादि
नारासत्वाद्यैतत्प्रभृतिव्यभिचारग्रहादितेन तु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपस्य विषयेम्यदिव्यभि ५ति
चारज्ञानानुत्पादकत्वसिद्धत्वात् वह्निधूमव्यापकइत्यादिज्ञानकालीनके वक्तव्यत्वादिरूपविषयेपितदनुसार
त्वधासामानाधिकरण्यावश्यकंचिह्नत्वादितिसाध्येधूमादिव्यापकतायाःतत्कालीनधूमत्वादिरूपत्वेनैवप्रतिबं
धकत्वमनुचितंवक्तुं तावद्धूमे[illegible]व्यापकतायाः तद्ग्राह्यधूमत्वावच्छेदेन च व्यभिचारस्यापि तु
ग्रहणाया धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूप[illegible]विषये वच्छेदकधर्मदर्शनरूपप्रतिबंधकत्वाभावे व
व्यभिचारग्रहत्वेनितादृशधूमत्वादिरूपविषयतायामव्यभिचारग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमितिभावः
गमः साधीयमन्वयव्यतिरेकसहचारेणेतिव्याप्तिः कुव्यतिरेकसहचारेणान्वयसहचारग्रहनिरपेक्षव्याप्ति
रेकसहचारग्रहव्याप्तिग्रहान्वयेतिअन्वयव्याप्तिग्रहेत्यर्थः तत्रत्वा वाधिमतात्रमणादित्यर्थः तथाच व्यतिरेकिण्यपि व्यति

व्यभिचारे वा गमकतया अनुगमासंभवे पि नाव्याप्तिरिति भावः यद्यप्येतन्मतं न विचारसहमित्युपेक्ष्य मणिकृता व्यति
रेकव्याप्तेरनुमितेरौपयिकत्वं व्यवस्थापितं तथापि नातिप्रसक्तिलक्षणस्य प्रकृतेन गमकनिबंधनाव्याप्तेः परिहरणीय
त्वादापाततस्तन्मतावलंबनेन समाहितं नन्वित्यादि विपरीतस्वभावान्तरं ग्राह्यसंशयानन्तरं च विनाया व्याप्त्यवगमा
दुरुपत्वादिनिश्चयो नोत्पद्यते सति तु तस्मिन् जायतेऽतो व्यभिचारे कास्यां विपरीतज्ञानानंतरं प्रसक्तनिश्चये तावा
दि भंगप्रसक्ति व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुताकल्पने तेन व्याप्त्या साध्यानुमानप्रतिबंधो द्वैत्वभावान्तरं प्रसक्तनि
श्चयात्तु सति तदिति किं विशेषदर्शनेन तत्तद्वेतिका व्यविपरीतत्वमात्रे सत्यपि सति विशेषदर्शने प्रसक्तनिश्च
योत्पत्तेः प्रसक्तनिश्चयस्याभाववत्त्वस्य प्रतिबंधकत्वात् विपरीतनिश्चयकाले तु मिसादेर्या यायाद् विपरीतनि
श्चयस्य विशिष्टविरोधित्वकल्पनाया आवश्यकत्वे विप्रसक्तनिश्चयान्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात्
न च प्रसक्तनिश्चयं प्रति विपरीतज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वे शंखो न श्वेत इत्याकारकपि तादिदोषजन्यविपरीतनिश्च
यकाले शंखत्वादिदर्शनात् शंखः श्वेत इत्यादिचाक्षुषापत्तिः तादृशदोषस्यैव श्वैत्यादिग्रहप्रतिबंधकत्वात् यदि
च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न श्वैत्यादिप्रसक्तिरस्तु प्रसक्तसमानेन्द्रियजन्यदोषविशेषजन्योप
नीतस्यानभिभवविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वं एवं शंखः श्वेत इति चाक्षुषनिश्चयो न सत्तानन्तरदोषसमनन्तरा
नंतरमतादृशनिश्चयसत्त्वे यदि दोषाभावे शंखो न श्वेत इति चाक्षुषनिश्चयस्तदा तेन विवादोऽपि समानेन्द्रियजन्यविपरी

अत एव साक्षात्कारित्वमेव साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव विरोधीत्यनेन माणिकृता दोषाविशेषजन्यत्वेन समा
नेन्द्रियजन्यलौकिकग्राह्याभाववज्ज्ञानस्य विरोधितां नान्याविपरीतज्ञानस्येत्यभिधानसंगच्छते।
तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वादेवं चक्षुषा वंशोऽदूरगस्त्वमेऽपि च वा तत्र तद्भावयद्यत्तत्समानेन्द्रियजन्यत्वनिवेशानं शंखो न
श्वेत इत्यादिनिश्चयानंतरं सति विशेषदर्शनेऽशंखः श्वेत इत्यादिमानसज्ञाननिष्पत्तये विशेषदर्शनेन तन्निश्चय
नाशे विशेषदर्शनेन प्रतिबंधस्तादृशनिश्चयान्तरस्य चाक्षुषत्वे तादृशमानसोत्पादकस्यावश्यकत्वमेव स्वीकार्य
णेतदुत्पादोपगमे तु सर्वविशेषविरहात् अस्तु वा तादृशमानसादि साधारण्यं लौकिकनिश्चयान्यज्ञानत्वमेव वा
नुमित्यादिसाधारणविपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं यत्तु सत्यपि चक्षुरादेः सन्निकर्षे कराद्यदर्शने सति
दूरत्वादिदोषात् अयं स्थाणुरिति स्थाणुत्वप्रकारकदर्शने नायं स्थाणुरित्यादिलौकिकनिश्चयसत्त्वे वक्ष्यमाणो
तरप्रसक्तस्य विशेषदर्शनहेतुतायामयं स्थाणुत्वस्याकल्पनात् तादृशलौकिकज्ञानं विपरीतज्ञानोत्तरप्रसक्त
व विशेषदर्शनहेतुकत्वाद्व्यत्ययेऽपि प्रसक्तोऽस्ति विशेषदर्शनं विरोधे तु योग्यत्वात्तस्य च दूरत्वादिदोषेण प्र
तिबंधाभावात् तादृशापत्तिरिति तदात्मनोत्तरं विशेषदर्शनात् कथं तदसत्त्वेऽपि तदा प्रसक्तत्वादिति चेन्न विशे
षदर्शनसहितस्यैव दूरत्वादेः प्रतिबंधकत्वेनोक्तस्यापपत्तेः अस्तु वा तादृशदोषसमवधानकालीनप्रसक्तस्य वि
शेषदर्शनस्य हेतुत्वात् तर्हि विपरीतज्ञानवत्तादृशदोषाणां प्रतिबंधकत्वमिति निमित्तेप्रसक्तविशेषदर्शने व्याप्तिमा
शंक्य निराकरोति न चेत्यादिना नन्वेवं विपरीतनिश्चयः एतन्मते तन्मिश्राणामिवोपाध्यायानां मते तन्नोपाध्यायानां तेविशेष

श्री·गदा·

३८

दर्शनासात्कविशिष्टसंशयसाधारणविपरीतज्ञानप्रतिबंधकतामुपगम्यसंशयात्पुत्तरं प्रत्यक्षनिश्चयवारणा
त्तन्नवाधिसो यद्दर्शनासावविशिष्टयाधासावज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकत्वेबाधनिश्चयकाले किंग्प
रानभ्युपविशेषदर्शनाद्धेतुमिथ्यापत्तिः विशिष्टासावसत्त्वात् एवंनिश्चयत्वानैवप्रागतसंशयोत्तरं संशयानुप
पत्तिः योग्यतासंशयतद्भावद्बोधप्रतिप्रतिबंधकतापत्तिश्च प्रतिबध्यतावच्छेदकेनिश्चयसत्वप्रवेशेन संशयोत्त
रं संशयोपपादनेबाधनिश्चयोत्तरमपिसंशयापत्तिरिति वाच्यं परोक्षज्ञानेबाधनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वांतरकल्प
नेनबाधनिश्चयदशायां अनुमित्यापत्तिवारणात् प्रत्यक्षनिश्चयस्यैव च संशयसाधारणविपरीतज्ञानप्रतिब
ध्यतावच्छेदकत्वमायात् संशयोत्तरसंशयस्यानुपपत्तेः नचैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्यापत्तिः अनु
मित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्यापि
निश्चयप्रतिबध्यतोपपत्तेः नच प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वं कौ विपरीतनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे तरस्येतन्मतेप्यावश्य
कत्वे प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनासावविशिष्टविपरीतज्ञानासावत्वेहेतुताकल्पनेप्रत्ययाविशेषदर्शनस्य लघो
हेतुत्वकल्पनेनैवोचितमिति वाच्यं व्याप्तेः संबंधादिविरहेन सिमतयाव्याप्यदर्शनस्यानुगमेन व्यभिचारात्तद्धे
तुताकल्पनासंभवात् नानाविधविशेषदर्शनासावकूटविशिष्टविपरीतज्ञानासावस्य चानुगतत्वाच्च अन्य
थात्रैवान्यत्रापितत्तज्जनकहेतुतयातिप्रसंगवारणसंभवेन सर्वत्रोत्तेजकविलयप्रसंगात् एवमसत्यपिवि

रामः

३८

इवंविपरीततासत्वे

शेषदर्शनेविपरीतज्ञानासत्त्वेपि सामान्यसामग्रीबलात् प्रत्यक्षसामान्यापत्तिर्दुर्वारैवेति विपरीतज्ञानात्पुत्तरप्रत्यक्षेसं
शयसाधारणविपरीतज्ञानासावस्य विशेषसामग्रीत्वमावश्यकमिति गौरवं न न नानाविधविशेषदर्शनासावानां
विपरीतधीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनैवैकासावविशिष्टत्वेनैवापरासावस्य निवेशनीयतया तावदभावानां
विशेष्यविशेषणभावे परस्परं अप्रामाण्यस्यतासावादिनिश्चयसमेविनिगमनाविरहेण कारणतानां कल्पनि
तितावद्दशतावद्विशेषदर्शनानंतरप्रत्यक्षत्वाद्दशतावद्विशेषदर्शनानां विपरीतज्ञानात्पुत्तरप्रत्यक्षेतदभावस्य प्र
थक्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं ज्ञानांतरप्रत्यक्षत्वस्य घटितत्वेन कार्यकारणासावस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रामापत्तेः यदि च
नानाविधविशेषदर्शनानां विपरीतज्ञानविरोधित्वेनानुगमाभे कविधविशेषदर्शनस्यान्यविधविशेषदर्शनजन्य
प्रत्यक्षव्यभिचारादिति मतं जन्यतावच्छेदककोटावानंतर्यनिवेशनं प्रत एवावच्छेदकधर्मस्यानुपसंग्रहत्वान्
वेतन्नापि विपरीतज्ञानात्पुत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य व्यभिचारवारणाय विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेषद
र्शनजन्यतावच्छेदकतया निवेशनीयतया विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकस्यतत्तद्व्यक्तिविश्रामादुर्वार एव ए
वं विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकमारीत्याव्यवहितोत्तरत्वस्याप्यवश्यकतया तदननुगमात् तद्दृशावजन्यतावच्छे
दकस्यतत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वासीव कूटगर्भतयागौरवं तु परिमेव यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्षव्याप्यधर्म
विशिष्टधर्मिविशेष्यकमेवतद्धेतुतरंतुनतस्मात् यावताप्यातयानियमाद्विशेषदर्शनविपरीतज्ञानासावजन्यतावच्छे

एकप्रवेशेनैव व्यभिचारवारणे मानंतर्भवेशाद् इति तदपि न करादिमात्मकत्वपुरुषत्वादिनिश्चयकालीनकरादिमत्व
निश्चयरूपावच्छेदकधर्मनिश्चयस्य पुरुषत्वादिनिश्चयायुक्तत्वात् अन्यनिश्चये विपरीतज्ञानासाधारणत्वावि
चारस्थानेऽधर्मिनिवेशस्य दुर्वारत्वात् करादिमत्वावच्छिन्नाविरोधकस्यापि विपरीतज्ञानासावकान्यतावच्छेदक
त्वे करादिमत्पुरुषत्वादिनिश्चयसमकालीनकरादिमत्वाद्युत्तरजातस्य करादिमत्पुरुषत्वादिप्रत्यक्ष
स्यासंग्रहप्रसंगात् अतो विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनादीनां हेतुत्वमास्तां च विपरीतज्ञानावच्छे
दित्वं तत्र अन्यथासिद्धिविशिष्टत्वं तद्वच्छिन्नं च निश्चयत्वं धर्मिवस्तुकं सम्मिलितसामान्यतो निश्च
यत्वमेव अन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानाद्युत्तरप्रत्यक्षेत तद्भावेऽतुल्यतापि नास्ति न चैवं विशेषदर्शनोत्प
त्तिकाले संशयाभावप्रसंगात् तद्वर्द्धिणे पिण्डकारणत्वात् विशेषदर्शनानन्तरमपि वस्तु सतिक्षणे पुनर्निश्च
योजायतामिति वाच्यं स्पष्टत्वात् तत्र यत्र संशयानन्तरमसत्यविशेषदर्शनेन संशयादिस्तत्र भ्रमनिश्चयः
पत्तिरितिवाच्यं विपरीतकोटिसाधकविशेषदर्शनाधसत्वोपस्थितत्व कोटिज्ञानोत्पत्तेर्बाधकवि
रहेण वस्यकत्वात् इतिलक्ष्यमसत्त्वं सत्वेऽपि तत्र वाहितपूर्वस्य तत्र यात्रिकेघटितत्वयोग्यत्वादिति एवं विशेषदर्शना
दीनां हेतुत्वं दीधितिकाराणाम्मप्यनुमतं संशयोत्तरं विशेषदर्शनासत्वे संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिनिर्धारिता

न

नादिघटितसामग्रीवत्वात् संशयस्यैवोत्पादेन संशयान्यज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नाप्रसंयोगात् तत्सामग्र्यसाव
सहितसामान्यसामग्र्या एवं तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् अपि चैवं संशयसामग्र्यसावस्य निश्चयो
त्पत्तावपेक्षणे संशयप्रयोजकविशेषदर्शनस्यापि सावो विशेषदर्शनेन निश्चयमेव दुरित्याम्यातमिति चेन्न तत्संयोजकासावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनकस्यापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् अन्यथा परज्ञानान्यपर
ज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य परादिज्ञानसामग्र्यसावस्य परज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसंगात्
विपरीतनिश्चयानन्तरं चलेन घतिवं यादेवनप्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधारण्यलौकिकसंनिकर्षाप
अन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिबंधकत्वात् विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शने पित्तभ्रमानन्तरमेव प्रसंगं
आपत्ते वस्तुतः केघटो नास्तीति याघटादिनिश्चयानन्तरं लौकिकसंनिकर्षवशात् घटाद्यवगाहितत्संशयः कथं नोत्प
ते लौकिकसंनिकर्षजन्यतज्ज्ञानस्यैव तद्भावनिश्चयप्रतिबंध्यत्वात् अतो लौकिकनिर्णयान्यत्वं हृत्वा ज्ञानत्वं
तद्भावनिश्चयासावकान्यतावच्छेदकं वाच्यं एवमपि याद्दशसामग्रीवशात् लौकिकमत्स्यपटोसासतत्सहितघ
टासाकेपस्थित्यादिसहितपटासावसानसामग्रीतः संशयापत्तिर्दुर्वारेति निश्चये पि विशेषसामग्र्यंतरं कल्पनीयंत
च निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवेति विशेषदर्शनस्यापि तेन रूपेण हेतुत्वमायातमिति तदसत् लौकिकसा

३६ मण्याबच्छेदकसाविपरीतकोटिमानप्रतिबंधकत्वादुक्तसंशयाभावप्रयोगात् तत्प्रतिबंधकत्वाकल्पनेऽउक्तधावनिश्चयमा
नंतरं लौकिकसंनिकर्षोत्पन्नवास्तवोघटादिनिश्चयस्तत्रघटाभाववत्तानप्रतिबंधकास्तेनतत्त्वानापत्त्यासंशया
पादनस्यप्रत्यक्षणोविदुर्वारत्वादितिविशेषदर्शनहेतुतायांविचारान्मतद्वयुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चयेविशेषदर्श
नहेतुत्वेघटादिप्रकारकमानसत्वाविरहविशिष्टघटाभाववादिसामग्र्याभावप्रयोगप्रतासंशयात्मकघटादिसंशय
घटितामाघटादिमानसप्रतिप्रतिबंधकत्वेनकल्प्यतइतिलाघवंतदानीघटाभाववादिमानसेतादृशाभावसामग्र्याः
प्रतिबंधकतयामानसघटादिसंशयस्यविशेषदर्शनतत्प्रकारकविरहेणचघटादिमानसनिश्चयस्यवारण
संभवात्विशेषदर्शनसत्वेचविपरीतकोटिभावबुद्धीप्रतिबंधकत्वात्तस्याःसामग्र्यसावाऽजायतएवमानसनि
श्चयेविनिश्चयनतेपरिकुर्वीति तद्धीधितिकारादिमतेव्याप्यवद्धर्मिनिश्चयस्यविशेषणज्ञानादिविधयानुत्तरप्रत्य
क्षहेतुतयातत्याविधनिश्चयत्वेनहेतुत्वाविवक्षात्स्यायांतादृशप्रत्यक्षोत्तिव्याप्तिरावश्यकत्वात्विशेषदर्शनस्यहेतु
तामतद्दलाभिधानमयुक्तमिति तथानिश्चयत्वेनहेतुत्वविवक्षणेनमिश्राःस्यमतेनातिव्याप्तिनिश्चयमतेतादृशानिश्च
यत्वेनापिप्रत्यक्षविशेषहेतुतलाभयेनतदाभिधानात्तदयेचतादृशानिश्चयत्वेनहेतुताविवक्षामाग्रेणनसमाधाने
अपितुतद्विवक्षाभावस्थलेतादृशानिश्चयत्वेनहेतुताविरहप्रदर्शनेनचेतिसामंजस्यात् अथवातादृशानिश्चयजन्यता राम
३६

वच्छेदकानुपसर्जनव्याप्यजातिमत्वविषयत्वोनान्यमतेतिव्याप्तिरितिविभाव्यम् न विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रति
विशेषदर्शनस्यहेतुतामतेतिव्याप्त्यभिधानंविशेषदर्शनस्यचेतिवक्तव्येऽप्रमाणितविरोधित्वेनग्राह्याभाववज्ज्ञानविरो
धित्वेनतत्प्रत्यक्षविशेषहेतुत्वंउक्तत्वादितिविशेषदर्शनत्वेनरूपेणहेतुत्वेऽजंघकारे घटसंयोग्यालोकसमव
धानात्प्रभिन्नव्यवपत्तुपपत्तिः एवंकुंकुमादौ संयोगादिरूपव्यंजकविरहाधीनसौरभादिसंदेहानंतरंव्यंजक
समवधानेपितन्निश्चयानुपपत्तिः नवालौकिकत्वस्यविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्रेयमनुपपत्तिःत
त्रघटसौरभादेःलौकिकप्रत्यक्षस्यैवाविशेषदर्शनविनोत्पत्तेरितिवाच्यंलौकिकसंनिकर्षसत्वेपिपत्रविशेषादर्श
नसत्वेतद्दूरत्वादिदोषप्रयुक्तःपुरुषत्वादिसंशयः तत्रविशेषदर्शनेसत्येवलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तेर्विशेषदर्शनजन्यता
वच्छेदकरूपेणालौकिकस्यापिप्रत्यक्षस्यसत्वात् अनएवविशेषदर्शिनामनुमितिसामग्रीसत्वादनुमितिरेवस
विषयत्वेनप्रत्यक्षमितिकल्पतस्यप्रत्यक्षहेतुत्वात्प्रत्यक्षसमानविषयप्रत्यक्षसामग्र्यावच्छवत्त्वमितिप्रत्यक्षमेव
जायतेनानुमितिरितिमणिकारेणसमाहितमुपपत्तिवाद विशेषदर्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रेहेतुत्वेतादृशप्रत्य
क्षसामग्र्यानुमितिसामग्र्याप्रबलापेक्षसमाहीनयव्यवधानात्तदसंगतेः यादृशविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनज
न्यतावच्छेदकशरीरेऽलौकिकत्वनिवेशेपिनक्षतिःदूरस्थधर्मिणिपुरुषत्वादिसंदेहोत्पत्तिदशायामेवलौकिकसं

उ॰ रौ॰ टी॰ व्या॰

२९

निकर्षात्तन्निश्चयव्यवहारयोग्यत्वादित्युक्तमेव यानकालीनप्रत्यक्षेपि विशेषदर्शनहेतुतायां आवश्यकत्वात्तत
एव दूरस्थे धर्मिणि संशयोत्तरमपि विशेषदर्शनं विना पुरुषत्वादिनिश्चयवारणं संभवतीत्युच्यते तत्कारिसं
बंधादिसंसर्गभिन्ननानाविधव्यापकत्वावगाहि विशेषदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनसाधारणविशेषदर्शनत्वस्या
नुगतस्याभावेन न तेन रूपेण हेतुतासंभवः इति विपरीतज्ञानविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः अ
थ्यपालोकसंयोगादिसाधारण्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदात कथमनुपपद्यते तापटादौ तत्काले वालोकसंयो
गसत्वेपि तत्र चक्षुःसंयोगाभावसत्वे तत्संसर्गस्य दूरत्वादिदोषाभावादिसमयोसत्वात् आलोकसंयोगसत्वेन विपरी
तज्ञानाविरोधित्वात् अस्तु वा लौकिकप्रत्यक्षकारणं तत्र सहित्वालोकसंयोगत्वेन तथात्वं तथापि तस्य सन्निधा
नसंबंधः अन्यथा विशेषदर्शनस्यैवेति कथमनुगतसंबंधोद्बोध इति चेन्न लौकिकप्रत्यक्षकारणालोकादिसन्न
हिता तत्र नो मगस्यैवात्रनिष्ठमत्र साक्षात्कृत्य विपरीततज्ञानप्रतिबंधकतोपगमेन तत्साधारण्यरूपा
वच्छिन्नाविशेषदर्शनस्य समवायसंबंधेनैव हेतुतासंभवादिसत्कमधिकेन तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताविव
क्षणस्य प्रयोजनांतरमपि दर्शयति अतएवेति लिंगवत्त्वादिति लक्षणः वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादिघटितो योनिरुक्तवा वह्निव्याप्यधूमवत्वादि
क्यार्थः सादृश्यविशिष्टपदविशेषवाच्यत्वादिबोधकवाक्यप्रतिपाद्योर्थः तद्विषयकं यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्

३८

र्वतसदृशो महानसपदवाच्य इत्यादिज्ञानं तज्जन्या या अयं महानसपदवाच्य इत्याद्युपमितौ वस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वा
वच्छिन्नहेतुप्रकारकं पक्षविशेष्यकं यत् तादृशज्ञानं तज्जन्यत्वेपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः तथाविधवाक्यार्थेति पदवाच्य महानस
त्वविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवत्सदृशत्वसादृश्यावच्छिन्नधर्मिज्ञानत्वेनेत्यर्थः पर्वतस्य महानससाधारण्यात्तादृशविशिष्टवा
क्यार्थपदं किं तत्र तदर्थानापरस्परोपपन्नावगाहिज्ञानत्वेनैवोपमितिविशेषहेतुतायां वक्तव्यत्वात् पक्षांशे व्या
प्तिप्रकारकत्वाहेतुतावगाहित्वमप्युपमितिजनकतावच्छेदकं तथापि पक्षांशे व्याप्यत्वावगाहित्वादृशहेतु
मत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमनुमितिजनकतावच्छेदकं व्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वं नोपमितिजनकतावच्छेदकं ज्ञ
प्तिविशेषवाक्यार्थज्ञाने व्याप्यवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदककोटिनिविष्टत्वमाषानात् धर्मितावच्छेदकांशे च संशयस्या
नभ्युपगमात् उपमितिजनकतायां निश्चयत्वनिवेशस्यानर्थक्यात् अतो न तादृशरूपावच्छिन्नजनकताक
त्वरूपानुमितिलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिः अतएव निश्चयत्वपर्यंतनिवेशनमप्यपर्वतम् अन्यथानिश्चयत्वेना
नुमितिजनकत्वेन अधिकं विसादृश्याभावादनुमितिजनकतायाः पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नता
तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताकत्वनिवेशमात्रेण व्यभिचारादिविरोधितावच्छेदहेतुताकत्वेपि तिव्याप्तिवार
णसंभवेन तदनर्थकमापद्येत वस्तुतस्तु वह्निव्याप्यवत्त्वेन पर्वतसदृशो महानसपदवाच्य इत्यादिवाक्या

...शायतनः

(पर्वतत्ववृत्तिवृत्तिधर्मप्रकारकतानिरूपितप्रकारतादके)

(महाभाष्ये)

द्वि० मा० र्थज्ञानसहितव्याप्यवत्ताघटितसादृश्यज्ञानं तन्मात्रमुपमितौ जनकतावच्छेदकं व्याप्यं योऽपर्वतादिवृत्तित्वावगा
हित्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि धर्म्यंशो व्याप्यवत्तावगाहिनिश्चयत्वरूपानुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताक
३८ त्वस्य तादृशोपमितावक्षतत्वात् इति व्याप्तेर्वारणाय तादृशनिश्चयत्वपर्याप्तहेतुतावच्छेदकताकत्वपर्यवसितत्वे
शनमावश्यकं तथा चानुमितिजनकतावच्छेदकतायाः समुदायपर्याप्तत्वात् तादृशसमुदायस्यैव लक्षणेऽनिवे
शनमावश्यकं अन्यथा समुदायपर्याप्तावच्छेदकतायाः एकदेशापर्याप्तत्वात् असंभवापातात् अत एवोक्तनि
श्चयत्वघटकासावस्त्वस्यापि सार्थकता एवं चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदक
तामतेतस्योपि तस्यानिवेशनीयः न च सादृश्यज्ञानस्योपमितिहेतुतायां पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्या
दिविषयतापर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेश्यतां न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन अयमेव ज्ञानासाधारण
या चानुमितिजनकतावच्छेदकधर्मस्योपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि नास्ति किं पर्याप्तिनि
वेशेनेति वाच्यं व्याप्यवत्त्वघटितसादृश्यावच्छिन्नधर्मिकालिङ्गवाक्यार्थज्ञानस्य तद्घटितसादृश्यज्ञानस
हकारेण फलजनकत्वं तत्र सादृश्यघटकधर्माणां विशेष्यावच्छेदं निवेशनीयत्वात् न च पर्याप्तिनिवेशोऽपि
न व्यापकवह्निमत्सादृश्यात्मकतादृशावच्छिन्नधूमवत्तानिश्चयजन्योपमितावतिव्याप्तिर्निवारयितुं शक्यते राम ३८

भि

(प्रत्येकाभावे)

(अत्र वह्निविशिष्ट निश्चयत्वाद्यवच्छेदकतायाः केवलनिश्चयत्वादावपर्याप्ततया केवलनिश्चयमादायोक्तकारणा)

(तदर्थविज्ञानिश्चयघटकपदकोऽप्यस्य ... उपमितिविषयत्वात् ...)

पितुमितिर्वाच्यं साधर्म्यघटकत्वेन विषयतायाः अपि प्रवेशेन विशेषितनिश्चयत्वेन कार्यतावच्छेदकतापर्या
प्तिविरहात् तादृशवाक्यार्थघटितसादृश्यज्ञानमेवोपमितौ कारणमिति तु न मंतव्यं तस्याः सति गवादावपि तादृशा
दृष्टनिश्चयप्रसङ्गेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः यदि च वैधर्म्यज्ञानादप्युपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य च
तद्वैधर्म्येण तज्ज्ञानं नापेक्ष्यते तत्र व्याप्यवत्तारूपवैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावतिव्याप्तिः कारणतावच्छेदक
तापर्याप्तिनिवेशो विधुर इति तद्वारणप्रकारश्चिन्त्यः महावाक्यार्थविषयकपदार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थविषय
कनिश्चयस्य तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुता एवं विशिष्टपदार्थगोचरबोधे विशिष्टपदार्थोपस्थितेः त
४५ द्विषयकनिश्चयत्वेनैव हेतुता न विशेषणान्तरप्रवेशः उपमितानेन न्यायावबोधे विशेषणे व्याप्तिमात्रं कतेन
त्यादिना उपनयवाक्यप्रतिपाद्यसाध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षरूपावान्तरवाक्यार्थज्ञानेऽसत्यर्थः
र्थज्ञानेति निगमनसहकृतोपनयजन्यवह्निव्याप्यधूमवानयं ज्ञानं वह्निमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञा
नस्यार्थः तेन प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यात्मकन्यायस्य विशिष्टैकार्थज्ञानजनकतामात्रः स्वीयं
घटितवह्निव्याप्यधूमवत्त्वविशिष्टानुमितिविषयउपनयजन्यबोधे व्याप्यवत्तैवासीति व्याप्यस्य व्याप्य
तावच्छेदकसंबंधः अन्वयस्यानुसरणीयत्वात् तथा च नातिव्याप्तिरवसरः पक्षांशे व्याप्यप्रकारक

(व्याप्यताघटक ... घटितत्वेन ... तादिविषयकत्वमिति ... वाक्यार्थ ... विषयकत्वेनाप्र...)

श्रि॰ टीका ज्ञानस्यैवलक्षणत्वात्प्रकृतासंभवात्तत्संबंधेनधर्मिणोहेतुतासत्त्वव्याप्यस्यपक्षांशेतेनसंबंधेनउपनयप्रतिपाद्य
त्वेविवक्षितत्वात्स्त्वैवहेतौसामानाधिकरण्यव्याप्तिप्रकारकत्वाभावेननातिव्याप्त्यवसरः तथापितादात्म्यसंबंधावच्छि
२ ३९ न्नव्याप्तिविशिष्टधर्मिरूपहेतुपरतत्त्वघटितस्यसाध्यमितिवाक्यस्यप्रतिपाद्यविशिष्टार्थनिगमनापत्ते
रन्यस्यवाक्यस्यविरुद्धस्यान्वयबोधस्यतत्प्रतिव्याप्तिपरामर्शग्रंथः साध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षपर्यंतसंपरत्व
दजन्यबोधेतिव्याप्तिपरः तच्चैवंनेत्संप्रतिपन्नग्रंथइतिनेपोनरूपंव्याप्यविशिष्टपक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यता
मात्रामतद्घटितमहावाक्यार्थबोधेसमवायेनसंबंधेनपक्षांशेव्याप्यप्रकारकत्वसत्त्वादविभकारणताघटित
लक्षणस्यातिव्याप्त्यसंभवात्कचव्याप्यविशिष्टपक्षालंकपदार्थज्ञानजन्यबोधेतिव्याप्तिमात्रतच्चदेनेति
तादृशविशिष्टार्थबोधकपदोपस्थापितसर्वनामानुधावनंसर्वनाम्नोविशेष्यरूपेणपदार्थोपस्थापकतामतएव
नराप वतज्जन्योपस्थितेःपक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकान्वयरूपतासंभवः नतुवक्तृबुद्धिस्थत्वे
नोपस्थापकतामतएवेत्यत्रविवादापादसंकेतितेतिभावोतेरणैवेतिव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षोपाधुनि
कसंकेतमात्रेणापदादिपदेनेत्सर्थः हेतुपक्षलक्षणंविशिष्टपक्षलाक्षणिकपर्वतादिपदेनेवविशेषव्याप्या राम
दिविशिष्टोपस्थितिद्वाराव्याप्यवच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितिद्वाराजनितेवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोक्ति। ३९

साकारकशाब्दबोधेअतिव्याप्तिः नन्वुपनयार्थघटितमहावाक्यार्थबोधेकथमतिव्याप्तिः उपनयार्थज्ञानस्यपक्षवि
शेष्यकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेनतद्धेतुतायाअप्रामाणिकत्वात्अप्रसिद्धार्थज्ञानत्वेनतदन्वयबोधहेतुत्वात्अनुप ८
स्थितपदार्थान्वयबोधाप्रसक्तेः नन्वेवंउभयःसकलपदार्थोपस्थितावपिअवांतरवाक्यार्थज्ञानंविनातद्घटितम
४० हावाक्यार्थज्ञानन्नस्यात्अवांतरवाक्यप्रतिपाद्योयादृशविशिष्टार्थस्तद्विषयकज्ञानत्वेनमहावाक्यार्थज्ञानहे
तुत्वमावश्यकमितितिवाच्यंदंडीकुंडलीवाससीचैत्रइत्यादौदंड्यादिविशिष्टयान्वितचैत्रादिज्ञानंविनैवतादृश
वाक्यार्थघटितत्वावद्विशेषणान्वितविशेष्यरूपमहावाक्यार्थधियःसमुत्पत्तेःवनरूपतावस्तदर्थस्यान्वितस्त अवगाहि
स्यतेमणिकृतास्वीकारादित्यतआहवस्तुतइत्यादिपर्यंतेत्यतःमहावाक्यार्थज्ञानस्यविशिष्टपदार्थपरपदार्थसंस एक
र्गावगाहिज्ञानस्यअवांतरेतितादृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यत्वमित्यर्थः अयंभावः यादृशस्य
विशेष्यस्यविशेषणस्यवाप्राक्उपस्थितिः तादृशेनैवविशेषणांतरस्यविशेष्यांतरस्यवासमन्वयबोधोनुभूस
वसिद्धः यत्रचयुगपदेवएकस्मिन्धर्मिणिसमूहालंबनोपस्थितनानाविशेषणान्वयबोधः तत्रविशेषणानां
तुल्यतयासानाभासाबेकविशेषणविशिष्टेविशेषणांतरवैशिष्ट्यबोधः अतोनतत्रविशेषणविशिष्टवैशि
ष्ट्योपस्थितिरपेक्षाएकविशेषणविशिष्टेयत्रविशेषणांतरवैशिष्ट्यंविशेष्येवायत्रविशेषणांतरविशिष्ट
श्री

शि.टी.ग. स्यवैशिष्ट्यंस्वासतेसबोधोविशिष्टविषयकबोधादेवोपपद्यतेनतुविम्बंखलुसम्बन्धालंबनात् अतएवविशेष्य
कोणमसाध्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकतामाश्रयंक्यतन्मतेविधिवाक्यात्तत्वाक्यसंदृष्टस्यकृतिसाध्यप्रागसाध्यमिष्ट
४० मिलेताहशस्यसम्बन्धालंबनविलक्षणविशिष्टयागविशेष्यकबोधस्यैवावश्यकत्वेतन्मतस्थमतराकृतिसाध्यो
यागइष्टसाधनंतरवाक्यार्थबोधस्यकल्पनीयतयागौरवंउपायविशेष्यकफलसाधनताबोधस्यप्रवर्त्तकत्वेचादृष्टे
वएकत्रद्वयमितिरीत्याकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वरूपविशेषणद्वयावगाहीयागःकृतिसाध्यइष्टसाधनमितिबोधःस्वी
क्रियतेइतिलाघवमितितुकौविधिवादमणिकारेणविशिष्टेनसममन्यान्वयबोधेविशिष्टधियोहेतुत्वेलाहशान्वयता
त्पर्यधीघटितस्यावसामग्र्याःसिआविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबंधकतायांविशिष्टविषयकेकोपस्थितिर्निवेशतेस्य
न्याशलतत्त्वोर्नोविशेषणविशेष्योपस्थितिद्वयमतोलाघवाद्दपिलक्ष्वतुतासिद्धिःएवंचोपनयप्रतिपाद्यहेतु
विशिष्टपक्षविशेष्यकेतरान्वयबोधेतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिनन्तुतत्राहविशेषणरूपेणोपस्थापकत्वायाविचारास
हत्वात्कथंतत्रादिपदजन्यघटबोधेतिव्याप्तिसंगतिःतथाहितत्रादिपदस्यनघटत्वपरत्वादिरूपविशेषधर्म
विशिष्टेशक्तिर्नानार्थताप्रसंगेनगौरवात्घटादिकंबुद्धिस्थीकृतत्वेनछत्वात्परत्वादिबोधस्यशक्तिस्वमनंतरोया
पिप्रसंगात्...वस्तुगत्यायद्रूपावच्छिन्नंबुद्धिस्थीकृत्ययत्पदव्यक्तिःप्रयुक्तातद्रूपावच्छिन्नेतस्याःशक्तिरतोना राम

प्रयुक्तम् ४०

यदेोघइतिवाच्यंएवमपिपदव्यक्तिभेदेनानंतशक्तिकल्पनयागौरवात्पदव्यक्तिप्रयोज्यप्रयोज्यत्वरूपहतिर्नो
पलक्ष्यतत्पदव्यक्तीनांशक्यत्वेनतोन्वयबोधानुपपत्तेश्चअतःसामान्यतःस्वप्रयोक्तृबुद्धिस्थितत्वा
दिपदसामान्यशक्तिःकल्पनीयातयावतत्पदेनैवोपस्थितिःसर्वनामपदाद्भविष्यतिननुविशेषरूपेणान्वयबुद्धि
स्थत्वेनभक्यानुगमेपितेनरूपेणानुपस्थितौसत्यांघटत्वादिरूपविशेषधर्मपुरस्कारेणबुद्धिस्थत्वज्ञानरूपावि
शेषदर्शनादुपलक्षणीभूततघटत्वादिप्रकारेणशक्तियहसंभवइतितेनरूपेणनतत्पदस्योपस्थितिर्दुर्लभासंभवं
धयत्वप्रकारतायाएवस्वस्तिप्रकारताप्रयोजकतयाप्रकारांशेशक्तियहानपेक्षणादितिवाच्यंइत्यादिपदादुत्वा
दिप्रकारेणशक्तिस्वमस्त्यस्यशाब्दबोधाउदयात्तद्यत्तद्धीनोपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकोपस्थितेःशाब्दबोधा
नुपयोगित्वादितित्वात्तदास्थतिविशेषरूपेणोपस्थापकत्वंबुद्धसादृश्यप्रयोज्यमेवइत्यतुचेत्कोणान्वयःअयमाश
यःस्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टेतत्पदस्यशक्तिःअतोनविशेषणांशेऽन
शक्त्यानंशेनवाविशेषधर्मप्रकारकशाब्दबोधोपयोगिविशेषधर्मप्रकारकोपस्थितेर्दुर्घटत्वादन्यतादृशबुद्धिवि
षयत्वविशिष्टशक्त्यैवोपपत्तौकिमेतावताप्रयासेनविशेषरूपेणोपस्थापकताविरहस्यपिसूतिविरहादितिवाच्यं
विशेषधर्मप्रकारकसंशयनिरासार्थमपितत्रादिपदघटितवाक्यस्यप्रयोगात्विशेषप्रकारेणशाब्दबोधस्यपुरु

पदत्वं तस्मात्तदुपपत्तमेतदाहेति विशिष्य रूपेणोपस्थापकत्वस्याऽऽवश्यकत्वोपपाद्यत्वात् बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वा
दीनामनुगमेऽपि ताद्दृशधर्मस्याज्ञाकत्वमात्मस्मृपरित्यागेन निर्विशिष्य घटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रका
रत्वस्याज्ञाकत्वेऽपि तस्य बुद्धिप्रकारविशिष्टं बोध्यत्वं इत्याकारकसंकेतरूपत्वाकोटौ नानुगतरूपेणाऽघटत्वपद
त्वसाधनाच्छ केरैकत्वं बुद्धिप्रकारत्वस्य संकेतविषयत्वेऽपि तस्य मात्रा पञ्चक्षपातानजुरोधकत्वात् नविशेषणत्वं तदुप
लक्षितघटत्वादिप्रकारकत्वेनैव बोधस्य संकेतविषयत्वात् तदुक्तदिशि प्रकारकत्वेन नानार्थरूपयापि पदस्थलेऽनुप
लक्षणीसवृत्ताकेनाप्यनुगतरूपेण प्रवृत्तिनिमित्तानां सानात्वाकस्वरूपसदनुगतरूपसत्त्वेऽपि नानाजिते शक्ता
नार्थतानिर्वाहः बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचकत्वस्य शक्तिमितिसर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्यात् एवं चैत्रत्वादिविशिष्टतद
दिघटितवाक्यात् समासाद्युपलंभेऽपि तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य तदादिपदात्तदुपपत्तिः अयसामान्यतो व्युत्पत्तेश्चै
त्रत्वादवच्छिन्नधर्मविशिष्टेऽगौरवे तेऽपि स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारत्वाऽऽतत्पदशक्त्यस्वरूपतस्तत्प्रकारकोपस्थितेस्तत्ताद्दृशा
दबोधस्य चानुपपत्तिः आविर्भावकत्वोपकसंबंधीति शाब्दत्वरूपत्वोऽस्ति तादिप्रकारकस्मरणानुद्दयात्स्वरूप
तस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकधियस्वहेतुत्वात् परमनुगमकधर्माभावात् सामान्यव्युत्पत्तेर्धी
तत्तत्प्रकारकस्मरणं तु घटमितित्वस्ताद्दशचैत्रत्वादिप्रकारकपदात् त्वार्थोपस्थितिरिश्चा
नेस्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रकारकशाब्दस्मरणं तु घटमिति

दबोधयोर्नानुपपत्तिरिति तदस्तत्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवस्य हेतुतामात्रव्यवस्था
पनात् मोघवशेन लक्षितविशिष्टतत्प्रकारकानुभवात् विशिष्टतत्प्रकारकस्मरणानुपपत्तेरिति चैत्र प्रकरणादिना
निर्विशेषणकाचैत्रत्वाद्यवाचि भेवत्तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकबुद्धिविषयतावच्छेदकविशिष्टवाचकत्वं शक्तिमितिस्व
तोसत्त्वं विशिष्टचैत्रत्वादिविशिष्टवाचकतायास्तदादिपदमानसज्ञानस्यैवांतलः संसर्गेनसर्वसामंजस्यात्
नचैवमपि स्वयमौत्तकबुद्धिप्रकारत्वत्वपदार्थस्यानुगमेन सकलतत्पदाद्युपसंहारेण व्युत्पत्तिर्दुर्घटेति
मस्तदवत्वमधीनप्रवृत्तिनिमित्तव्यत्वात्स्य व्युत्पत्त्यनुपपत्तेः तदधीनशाब्दबोधानुपपत्तिवारणमशक्यमेवेति
वाच्यं तदननुगमो हारस्याबुद्धितेः परिचितत्वमीपत्वादितिलक्षणघटकेनातव्यातिरिक्तेतिशाब्दबोधनिरूपिता
वांतरवाक्यार्थबोधपदार्थोपस्थितिनिष्ठजनकतावच्छेदकसंबंधमितिजनकतावच्छेदको कथं नोपविषयस्य
पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशनादिलक्षणः इदं तु बोध्यं अवांतरवाक्यार्थबोधस्य पदार्थवाक्यार्थबोधे जनकता
तिपुरस्कारेणैव कारणतानतु पदजन्यत्वेन गौरवात् नचैवं तथा सति विशिष्टविषयकशाब्दबोधादिव विशिष्टे
नहीलवृत्तिकपदजन्यस्मृतेरपि विशिष्टबुद्धेरा न्वयबोधोत्सत्तात्र विशिष्टविषयकशाब्दधियो व्यभिचारः स्या
दितिताद्दृशस्मृतिसाधारण्यापदजन्यत्वेन हेतुतामनुचितमितिवाच्यं पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृतेः शाब्दधियोऽहेतुग

शि·टीका·

४२

मेपदत्वलिंगज्ञानजन्यार्थविषयकानुमितितोपिशाब्दधीप्रसंगात् एतन्निरासाय ज्ञानजन्यत्वमिति लाघवात्तास्यांका
रणत्वस्यावश्यकत्वात् नियोव्यभिचारस्य वारणमात्तत्कारणत्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकोनिवेशेनैव वा
रणीयत्वात् यत्रार्थांतरवाक्यार्थबोधानंतरं तद्वाक्यार्थधीस्तत्रापि अर्थांतरवाक्यार्थघटकार्थांतरस्य पदजन्यत्व
तेरर्थांतरवाक्यार्थबोधानंतरं तस्य बस्वकल्पनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन पदार्थस्य तेरर्थां
तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणं तत्तत्सम्बन्धविशिष्टेतरगृहीतवृत्तिकपदाधीनाविशेष्यस्य ते
रिव विशेष्यमात्रगृहीतवृत्तिकपदाधीनामाउद्बोधकांतरवशात् विशेषणाभवगाहमानायाविशिष्टस्यस्मृति
तोव्याप्यविशिष्टपदार्थादिविषयकेतरान्वयबोधवारणाय गृहीतविशिष्टवृत्तिकपदजन्योपस्थितित्वेन
वविशिष्टविषयकस्मृतेस्ताहृशान्वयबोधहेतुतायावश्यकत्वेतयाविशिष्टवृत्तिज्ञानपूर्वार्थांतरवाक्या
र्थशाब्दधीजन्यबोधेतस्याव्यभिचारस्यावश्यकत्वात् अकारांतरेणतदारणेवस्वार्थविषयकस्मृतिक
त्वमात्राक्रिंचित्करत्वात् ततोप्यर्थांतरवाक्यार्थधियःशाब्दत्वपुरस्कारेणाकारणतां तस्मात्तरमाचरम
कमितिपदजन्यत्वपदपदजन्यबोधव्याप्तत्वधर्मपरंतच्च प्रागाद्वत्वादिकमपीतिअधिकप्रवेशोगौरवमिति
अन्पत्वपर्याप्तिजनकतावच्छेदकताघटितस्य लक्षणस्य नातिव्याप्तिरित्युक्तौ निश्चयत्वप्रवेशेन पर्याप्ति

राम

४२

निवेशनेपिनातिव्याप्तिरित्याह निश्चयत्वस्येति परोक्षसंशयानभ्युपगमेनसंशया न्यत्वस्यैव युक्तत्वाच्च
ब्दबोधेनिवेशनीयतयाज्ञानत्वस्यैव पदजन्यत्ववाक्यार्थत्वादितिभावः व्याप्तिविशिष्टहेतुरूपविशे
षणतावच्छेदकविशिष्टस्यतद्विशेषणधर्मितावच्छेदकपर्वतत्वाघवह्निमत्त्वस्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चा
द्बोधस्यैवप्रसक्तादित्याधारणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकनिश्चयत्वजन्यत्वोनाह प्रकारता
नातिव्याप्तिरित्यंकतेनवस्तादिनातव्याप्तिजन्यार्थांतरवाक्यार्थबोधादिनिष्ठशाब्दबोधासाधारणकारणता
मानमातिव्याप्तस्तत्करी कोकारणेपि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानंप्रतीति पर्वतत्वादिरूपधर्मितावच्छेदका
वह्निनविशेषणतापन्नव्याप्तिविशिष्टधूमादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतीत्यर्थः तत्तद्विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन पर्वतत्वाघवह्निमद्विशेष्यकव्याप्तिविशिष्टधूमादिप्रकारकनिश्च
यत्वेन ताहृशोवह्निव्याप्यधूमवत् पर्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपेशाब्दबोधेतिव्याप्तेरिति
त्वात्तस्यैवप्रयन्नतत्कार्यासः तत्तलिव्याप्तेस्तद्धर्मस्यजन्यतावच्छेदकत्वेतस्य तेनातिव्याप्तिसंसवः उपनि
तात्तस्यैवप्रत्यनत्कार्यासः [illegible] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रामाण्येन संसवतिअतः प्रत्यक्षशाब्दबो
तेः पदार्थाथायाः कागादिन्यासत्ताहृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रामाण्येन संसवतिअतः प्रत्यक्षशाब्दबो
धमात्रोपादानं अन्यकिमिदंविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकंविशिष्टवैशिष्ट्यबोध

सि॰ टी॰ गा॰

८३

त्वेन विशिष्टप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं तत्त्वगाहित्वे व्यधिकरणसंबंधावगाहि विशिष्टभ्रमे व्यभिचारात् नापि
विशिष्टप्रकारकत्वं कोटिकमप्रमवह्निमानित्यादि भ्रमप्रकारेऽस्तु तद्विशिष्टाप्रसिद्धा तत्र कोटिकमप्रयो वह्निरि
त्यादिज्ञानाव्यवहरणीमतापत्तेः नापि विशेषणांतरप्रकारेणसामानप्रकारकत्वं रक्तो दंडः दंडवान्पुरु
ष इति समूहालंबनस्थलेऽपि रक्तो दंड इति ज्ञानापेक्षाप्रसंगात् नापि विशेषणांतरप्रकारकविशेष्यता
वच्छिन्नप्रकारताकत्वं रक्तत्वादिप्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलक रक्तदंडवानिति ज्ञाने व्यभिचारात् नहि
तादृशाकारकबोधो रक्तदंडत्वादिविशिष्टज्ञानानंतरमेव जायते इति हि दीधितिकाराद्यनुमतं बाधकं
ये कोटिकमप्रत्वाविशिष्टवह्न्यप्रसिद्धत्वात् उपनीतकोटिकमप्रत्वमपि विशिष्टवह्निवैशिष्ट्यानुमितिः स्तुत
वह्निसाध्यवच्छिन्नव्याप्यधूमादिज्ञानादिना पर्वतेन संभवतीति कथं तद्विरोधित्वमव्यधिकरणकोटि
कमप्रत्वावच्छिन्नमूलसाधकदोषांतरासंकीर्णवाच्येत्वासासत्वेतिमणिकारोक्ते विशिष्टविशेष्यकज्ञा
नं विनापि विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणांतरमिति रीत्या तादृशानुमितिसंभवे तत्सिद्ध्यर्थं स्वयंदृष
वीयत्वात् तद्विशिष्टव्याप्तिज्ञानं विनापि तद्घटकपक्षैकपदार्थोपस्थितिसाध्याविशिष्टपरामर्शसत्वाऽनु
मितिरितिमिश्रेणान्येनवाभिधानात् एकत्वविशिष्टकर्तुः दर्शनज्ञाने विवृतिरेककर्तृकेत्यनुमितेरन राम

८३

न्वयीकृततया ... अन्याः विशेषणांतररक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदंडादिप्रकारकं रक्तदंडवानिति ज्ञानं ह्याधाररक्तता
घवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन दंडादिवैशिष्ट्यावगाहित्वं तद्रूपानवच्छिन्नत्वे वैशिष्ट्यावगाहित्वं चेत् तादृशविशिष्टप्रतियोगि
कत्वे च दंडादिप्रकारतानिरूपकसंसर्गतायामवच्छेदकतया भासमाने तद्विशिष्टसंयोगादेरेव दंडादिसंसर्गतया
भानात् दंडादिविशेष्यतापन्नरक्तत्वादेरेव वास्तवावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगात्मकपरंपरासंबंधेन पुरुषा
दिप्रकारतातादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोध एव विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीः कारणं ननु विशिष्टविशेष
णावगाहित्वपरिष्कृताहित्वं वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपसत्तया वगाह्यमानेऽद्वितीयबोधेऽपि अत एव प्रतियो
गिविशेषितासाधकघटो नास्तीत्याकारिकायां प्रतियोगिप्रकारीभवतो घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदक
तयैव भानमिति तत्र घटत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षानियमः यद्यपि विशिष्टविशेषणावगाहिज्ञानमात्र एव वि
शिष्टज्ञानापेक्षायां मणिकारादेः स्वरसः तथापि तत्कापवोपनीतेकत्वादिविशिष्टकर्तृकत्वानुमितिविशिष्टज्ञा
नमन्ये स्वैवास्य पदेतत्वानुरोधात् दीधितिकारादीनां दर्शितविशेष्यादरः दंडो नास्ति रक्तो नास्ति इत्यादि ज्ञा
नमन्यामोनियमतो रक्तदंडो नास्तीत्यादिज्ञानोत्पादविरह एव तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकविशेषणधीहेतुत्वकल्पकः रक्तो दंड इत्यादिज्ञानस्यापाममपि कदाचित्तादृशासमूहालंबनत्वं नत्वा

वि॰टी॰ग

४४ कुत्रघमानायां रक्तदण्डो नास्तीत्यादिबुद्धेरनुत्पादेऽगत्या तत्राननुगमस्य कस्यचित्स्वीकर्तव्यत्वे अधिकाकल्प्यत्वादिति धि यानुसंयोगादान
वेकनीयं चेदमधिकमन्यत्र तु कोचित्तु रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानीयारक्तत्वादिविशेष्यताप्रत्ययदण्डादिनिष्ठाप्रकार ति
ताद्विविधाकाशविद्दण्डादिविशेष्यताप्रत्ययरक्तत्वप्रत्यतम्बिनपर्याप्ताकाञ्चित्केवलं दण्डादौ केवलं प्रत्यक्षताविशे
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाधीनानापराद्युरुषादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायां रक्तत्वादिज्ञानीयत्वेपिपु रक्तता
रुषो न रक्त इत्यादिधीर्न तादृशप्रकारताकोक्तज्ञानविरोधिनीति तत्र विशेष्यतायां न वच्छिन्नायाः पुरुषादिविशे
ष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रकारताया एवतत्प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः अपरे तु पुरुषादिविशेष्यतानिरूपि
तप्रकारतानामेव विशेष्यतावच्छेदकतायास्तत्संक्षेपटवदित्यादौ … धर्मितावच्छेदकतावत्त्वे परीक्षस्यापि प्र प्रत्तलघा
संगात्प्रपिद्धिविलक्षणैव विषयतासाप्रकारतात्मिका तद्नन्यैव सा एवं विशेष्यतावच्छेदकतापि विलक्ष
णविषयतात्मिका रूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताविशेषणतानिरोधविशेष्यतावच्छेदकत्वादिप्रकारकज्ञा
नापेक्षा प्रत्येको पस्थितिनिष्ठकरक्तदण्डवानितिज्ञानं चैव तथाविधविलक्षणप्रकारताशालीति … भेदे
समप्रविसन्यविशेषात्तिसातिविशिष्टज्ञाने … विलक्षणाकारज्ञानयोर्विषयसे … विषयतावे
लक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वात् विशिष्टज्ञानकार्यतावच्छेदकतया तासिद्धिरिसपिवाध्यप्रकल्पितं तादृशविलक्षणविषयता राम

४४

सिद्धावेव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धिः यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गावगाहिनिर्विकल्प
वान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं च यादृशविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गता
कबुद्धित्वं तादृशगौरवं तु रक्तवेक्षणप्रपञ्चोपस्कारे यात्प्रकारताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽलाघवमिति विशिष्टप्रतियो
गिकवैशिष्ट्यावगाहित्येव ज्ञाने प्रकारताप्रत्यासत्त्यन्तरतानिरूपत्वलक्षण्यसिद्धिः … इति
प्रकृतमनुसरामः नेतु पर्यायविशेषणतावच्छेदकरक्तत्वाद्यवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकता विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्प्रकारक
ज्ञानत्वेन हेतुता… सामान्यतः प्रत्यक्षः तथा … धर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे … मितावच्छे
कावच्छिन्नविशेष्यताकतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव समवायसाधारणहेतुतास्वीकिमनिश्चयस्तेन विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकधीहेतुतामाभूतिकारादिनिरन्तरसिंथानादिलिकयम … तथात्वेतु तामनुपसेवेन …
नवेतिनानुरूपरक्तोनवेतिसंशया … निश्चयाविसाद्ये … सर्वविशेषणस्य विशि
ष्टसंहत्यो …
संशयस्तु सर्वसिद्ध … कविरहः बाधकस्य च … विशेषणता
वच्छेदकप्रकारकसंशयादिपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे … प्रामाण्य … कास्कं हितार्हपिज्ञाना तत्र परम

आवश्यकः अप्रामाण्यसंदेहस्य विषयसंदेहस्यैव जननात् संशये प्रामाण्यसंशयस्यापि किं विकल्पत्वात् प्रसंगोऽप्रा
माण्यसंशयनिश्चयमात्रं कल्पितं मानाभावात् किं च व्याप्याप्रामाण्यनिश्चयानास्कंदितत्वेन हेतुतावच्छेदकत्वे विप्रा
माण्यज्ञानीयमनुरूपरीत्या निश्चयत्वाविशेषात् अरं चैतत्सामान्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयत्वेन हेतुत्वेन बाधितमि
ति विशेषणसंशयादि विशिष्टसंशयानुपपत्तिरूपबाधकमपि कथं विदुरपी भ्रमिति वस्तुतस्तु संशयस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वे दंडो रक्तो न वेति संशयात् रक्तत्वतद्दंडवानयं पुरुष इति विशिष्टदंडादिविशेषणकावगाहि बो
धोपि स्यात् न चेष्टापत्तिः तादृशज्ञानस्य दंडे रक्तत्वधर्मिकविरोधिसंशयप्रकारकत्वमात्रत्वं निश्चयत्वमिति
संसर्गतावच्छेदकविशेष्यताविशेषणतासंबंधेन धर्मिकसंशयस्यानुसरणविरुद्धत्वात् असंशयत्वोपगमात्संसर्गाभावात
एव चैकैकविशेष्यविशेषणं मिलित्वा रीत्या रक्तदंडवानिति तामेपि तत्संशयः कार्यसहवर्तितया प्रतिबंधकत्व
तिवर्तित्वात् असंशयस्य प्रतिबंधकत्वेपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारण्यं धर्मत्वं तस्य तिरोध्यतावच्छेदकं
तत्ता वर्तते वा संशयानंतरं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणेन प्रतिप्रकारकज्ञानं हेतुत्वे तत्रानुचितमिति वा तत
संशयद्वितीयक्षणे कथं चित्तत्प्रकारकनिश्चये तद्द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीनिर्वाहाय विशिष्टवैशि
ष्ट्यविषयतासिद्धे वैशिष्ट्यविषयतायाः एवं संशयप्रतिबंध्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमिति निश्चयत्वेन विशिष्ट

वैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे संशयोत्तरं विनापि निश्चयं विशिष्टवैशिष्ट्यधीप्रसंगात् न च यत्र दंडे रक्तत्वस्य संशयः पुरुषे
च दंडस्यानुमितिसामग्री तत्र दंडस्य पुरुषे बाधग्रहस्तत्र संशयस्य सत्त्वेपि केवलं विशेष्यविशेषणमिति वादि
रीत्या रक्तदंडवान् पुरुष इत्याद्यनुमितिस्तत्तेः कथं तादृशबोधे संशयप्रतिबंधकत्वेनिवार्यप्रसक्तं प्रतिबंधकत्व
निर्वाहकतायाः वक्तव्यत्वात् अलौकिकत्वमपि तत्र विशेषणं देयं संशयसत्त्वेपि लौकिकसंनिकर्षात् रक्तदंड
वानयमिति ज्ञानोत्पत्तेः लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः पूर्वोपरीतज्ञानं प्रतिरोधितमेव च विशेषणधर्मिकलौकिकप्र
त्यक्षात्मकसंशयस्यनापत्तिः एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यावर्तकविशेषणानवगाहि भेपि विशेष्यविशेषण
मित्यादिरीत्या बोधे विशेषणे तद्विशेषणसंशयस्य प्रतिबंधकत्वेपि दंडो रक्तो न वेति संशयवत्कादितरबाधा
पन्नीलरक्तत्वादिविशेषितदंडाद्यनुमितेः रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितापसंगस्य तादृशसंशयानंतर
जातरक्तत्वादिविशेषितदंडादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितापसंगस्य च वारणाय तद
वगाहित्वे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकं यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्वघटकयोस्तद्वत्ताप्रकारकत्वतदभावाप्रकारकत्वयोः कमो विशेष्यविशेषणसावैविनिग
मकाभावेन कार्यतावच्छेदकत्वमिति तद्वत्ताप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्य प्रतिबंधकत्वमेव कल्प्यमिति तन्न युक्तं तथा

त्रसंशयाद्द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपनिश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशयनाशे सत्येव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकत्वेनेद
तित्तदसत् तथासति तुल्ययुक्त्या अनुमित्यादावपि लिंगादिसंदेहस्थले संशयप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंधक
त्वापत्तावनिश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितानुमितित्वलक्षणस्य संसवापत्तेः यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति
निश्चयत्वेन हेतुत्वे विशेष्यसंशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं तदप्यकिंचित्करं इदंत्वसमा
नाधिकरण्येन रक्तत्वनिश्चयरूपकोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धस्थले रक्तचैत्रियाद्दौ रक्तज्ञानवति
विशेषरूपावच्छेदेन रक्तत्वाभावावगाहिसंशयाद् रक्तो दंडवान्नवा चैत्र इति विशिष्टसंशयोदयात्तथाविधनिश्च
यस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात् यत्तु तच्च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या हि रीत्येव विशिष्टकोट्यवगाहिसंशयेन
तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानं तदसत् धर्मिणि रक्तत्वविशेषितदंडादेः रक्तदंडी स्वासानस्वविषयसा
वांशे रक्तत्वादिविशिष्टदंडादिज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदुपपत्तेः हि द्वितीयप्रकारं विना संसवात् न च लौकिकप्रत्य
क्षस्य वा भावांशे तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया भासमानेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानियम इति समा
ये कोऽघो रूपवन्मादेवघसानादि विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहनं संभवतीति वाच्य दंडसामान्याभाववत्त्वेन रक्तत्वादिपु
रुषितप्रतियोगिकत्वादृशाभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदंडादिरूपप्रतियोगिवैशिष्ट्यानवगाहनेन तादृशसंशय

राम
४६

स्य दंडादिसामान्याभावावगाहित्वं तथा दंडवानिति विशेष्यनिश्चयदशायां दंडांशे रक्तत्वादिसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्ते
रित्यधिकमन्यत्रानुसंधेयं दंडे रक्तो नवेति संशयानुव्यवसाये च रक्तत्वादिविशिष्टदंडादिरूपविषयप्रकारेण भा
नं किंतु दंडादिविशेष्यतापन्नरक्तत्वादिप्रकारकत्वेनैवेति न तदनुपपत्तिरिति संक्षेपः विशिष्टवैशिष्ट्यबो
धं प्रति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनैव हेतुता न तु तादृशसंशयान्यज्ञानत्वेनेति संशयान्यत्ववि
शिष्टज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणेस्य न तत्त्वातिव्याप्तिरिति समाधत्ते ज्ञानोपरमेपी
त्यादिना ज्ञानत्वस्याप्रवेशादित्यंतेन ज्ञानत्वस्यावच्छेदककोटौ प्रवेशे गुरुतर्कं विशेषणं [illegible] वावच्छेदकासिमत
हेतुतासाव्यापकत्वं ज्ञानत्वाप्रवेशादनुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षापत्तिः स्मरणं वा बोध
कस्य हेतुतया [illegible] किंचित्करत्वात्तलग्नविनापि ज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणजन्मादितिन स्मृते
अगत्या उद्बोधकासमवधाने विशिष्टसंस्कारत्वाभाववत्त्वावच्छेदककोटौ प्रवेशेन तदापत्तेर्वारणीयत्वात् उद्बुद्धसं
स्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणानिर्वाहिय संस्कारस्य [illegible] विशिष्टसंस्कारत्वाभावावच्छिन्नोद्बोधक
समवहितसंस्कारे च विशेष्याभावाद्विशिष्टसंस्कारत्वाभाववत्त्वं [illegible] बोधकाभाव
विशिष्टसंस्कारस्य एव निवेश्यः अत एव ज्ञानत्वाप्रवेशो लाघवात् संसवेनन्यनचापि तत्त्वमेषे तदा निवेशप्रयोज
कतया सिद्धितं तद्विषयकगुणत्वं नातत्रे [illegible] तन्निरूपितनृत्तितप्रकारतानाम तद्विषयकगुणत्वं नो विशिष्टविशेष

[illegible] धर्मिदेशि
पुनरशारीरि
का०मांतरे

सि॰दी॰गा॰

८०

णावच्छादिनानिच्छादेः प्रकृतिसंस्काराणां तु विशिष्टविषयकेच्छादिस्थले पि तज्जनकज्ञानस्यावश्यकत्वात्सर्वत्र ९
ज्ञानमेव हेतुर्नतु इच्छादिकमिति नाभकामाद्ग्रहच्छादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे हेतुमाह ज्ञानोपरमे पीत्यादिना ज्ञानो
परमे पीच्छादिजनकविशिष्टज्ञाननाशे पि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानेनानीतिरक्तत्वादिविशिष्टघटादिरूपविषय
प्रकारेण स्मर्यः इच्छादिप्रयोः साक्षात्कारादित्यन्वयः रक्तघटं इच्छामि रक्तघटं द्वेष्मीत्याकारकेच्छाद्वेषसाक्षा
त्कार इच्छावानहमित्याकारकेच्छाविषयकेच्छादिः द्वितीयक्षणोत्पन्नइच्छादिनिर्विकल्पकाले तृतीयक्षणप्रचारबोधस्यतत्तद्
ईक्षणाए वन्वेच्छाजनकज्ञाननष्टमतीति तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीच्छादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमि
ति इच्छादिकमेव तत्र हेतुः यदि चेच्छावानिति निर्विकल्पके पि विशिष्टविषयप्रकारणाइच्छादिकं साक्षात् अतएव
नरसिंहाकारकत्वाभिविकल्पकमिति सिद्धान्ताद्व्यपेतत्तदापि यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्रकृतं तत्
तरफलेच्छान्तरं च विशिष्टोपायविषयिणी इच्छातन्त्रेच्छावाननिर्विकल्पकेनापि विशिष्टविषयकेच्छासाक्षा
त्कारविशिष्टविषयकइष्टसाधनताज्ञानानन्तरजातकर्तव्योपायद्विषयकसाक्षात्कारे च ज्ञानस्य
व्यभिचाराद्वारएवं द्विक्षणस्थायिनो ज्ञानस्य तत्क्षणएव नाशापत्तिरिति भावः केवल साक्षात्कार व्यवहितपूर्व
च ज्ञानस्याविनम्यद्वावस्थस्य तत्संस्कारापिनेति तत्रापि तत्र स्थितत्वात्प्रत्यक्षानिसाक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति
च ज्ञानस्याविनम्यद्वावस्थस्य विशिष्टविषयकोपधानेनेत्युपज्यते तु विशिष्टवैशिष्ट्यविशेषणज्ञानस्यहेतुतया विशेषण
ज्ञानस्येति अत्रापि विशिष्टविषयकोपधानेनेत्युपज्यते

राम

८०

ज्ञानं विनापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीसाक्षात्कार एव न स्वविहितुमर्हतीति लिङ्गमात्रस्य यविषयस्मरणे नैव कल्पनीयमंतथा
च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापि न तत्र व्यभिचारइत्यत आह विशेषणेति ज्ञानोपरमे
पीत्सुत्पज्यते रक्तत्वादिविशेषणज्ञाननाशे पि रक्तत्वादिविषयकाद्युक्तत्वादिविशिष्टघटादिविषयकसंस्का
रादेव तादृशविशिष्टविषयकस्मरणोत्पत्तेरिति भावः तथा च तत्र व्यभिचारस्य नविशेषणज्ञानस्यापि विशे
षणविषयकत्वेनैव विशिष्टधीहेतुतावाच्यत्वात्तथा च विशेषणविषयकत्वादिलए वाविषयविशेषित
त्वादिसाक्षात्कारसंभवात् न ज्ञानापेक्षेति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशिष्टविषयकत्वे नाम तस्य हेतु
त्वं स्वं च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विनैव तादृशस्मरणानि
विहितापीति भावः एवं तु पन्नायक ज्ञानस्यापि स्वविषयकत्वेन हेतुता तत्र ज्ञानविषयोपनयार्थं ज्ञानापेक्षेति वो
ध्यं हेतुसंस्कारोत्पन्नीतस्मानस्यवारणाय च ज्ञानसुत्पासत्ति हेतुत्वाद्वैविशिष्टसंस्कारस्य एवं निवे म४
दः नन्वुद्बोधकासमवधाने विशिष्टसंस्कारस्याभावादि उद्बोधकसमवधाने विशिष्टसंस्कारोत्पन्नीतस्मा कालांतरे
नानुपपत्तिरिति रक्ततः स्मरणो साक्षात्कविकल्पेनेवोपनीतस्मानानिर्वाहात् न चस्मरणात्कल्पनेन
स्वाविशिष्टसंस्कारस्यासावनिवेशानमेवेति निमित्तिवा उद्बोधकानामनुगतत्वात्तदृशावसरस्यनिवे

शि॰टी॰गा॰

४८ नीमत्त्वतयामहागौरवात् लघुरूपेण कारणतासिद्धौ प्रत्यभिज्ञाजनकस्मरणकल्पनागौरवस्य फलमु
खत्वेनादोषात् अत एव निर्विकल्पकस्य स्मरणकल्पनेन विशेषणाधीनविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वमप्र
यस्थापयिष्यते इत्यनीलनिर्विकल्पकस्य लिंगनिसिद्धांतसिद्धत्कत्वादिसाक्षात्कारमत्र्या इतरा विषयसंस्कारत्वविशे
षात्वस्व सिद्ध इत्यामनेन विशेषणज्ञानादिहेतुताया अनायत्त्वाद्विशेषणग्रहत्वस्य चेतस्य अनुमितावपि स्ववि
षयकत्वसमानवेन न कुतो हि त्वयानुमितासाकांक्षा पामादाद्य छादितइति व्याप्यवत्त्वप्रतिविषयकेच्छादितत्वार्थः ज्ञा
नस्य चिरांतरितत्वविरहेण कहाचिदिच्छादरत्वनिश्चतसाहकताया नियापत्तेः संसर्गतीत्याशंकायामाह संस्कारो
त्तेति व्याप्यविशिष्टपक्षविषयकसंस्कारान्यत्वमर्थः न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताया अतश्च संस्कारा
न्यत्ववत्त्वमनुमितिहेतुतायामपि ज्ञानत्वमुपेक्ष्य संस्कारस्येच्छादेर्व्यावर्तनायत्वदन्पुत्वमेवार्के ननिवेश्यते
इति तदच्छमपेक्षयति संस्काराद्यन्यत्वस्येतिपुरस्तायेति अग्रातु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेन
गो हेतुतायामवच्छेदकत्वेन गौरवमिति निहितेति भावः अतिव्याप्तिशंकया तु संस्काराद्यन्यत्वस्येत्यादिग्रंथेनावतरितसंस्का
राद्यन्यत्वेनानुमितिहेतुत्वे पुनस्तत्त्वकत्वेनैव हेतुता यातिव्याप्तेरन्वकाशात् ज्ञानलघटितधर्मावच्छिन्नका
रणताघटितलक्षणेऽसंभवशंकानिरासपरोऽयं ग्रंथ इत्यापाहुः परामर्शप्रत्यक्षे त्वगतिः अनुमिताविव परान्
श्रवित्वेन हेतुता परामर्शं विनापि संस्कारादिस्यादित्यनिमानत्वापरामर्शे तिव्याप्तिशंकांत्वलेन रूपेण हेतुतां राम

४

निराकुर्वाणो निरस्यति नवेति परामर्शादिकस्य साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशेष्यकसंग्रामान्यज्ञानत्वरूप
परामर्शत्वेनहेतुतां निराकर्तुं वस्तुगत्या यत्तत्त्वज्ञाननिरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकतानिर्धारयति सामान्यत
इत्यादिना सामान्यतः पर्यायत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षविषयत्वेनातीतविषयतानाः स्वाश्रयावि
षयादित्वेनासिन्नत्वेऽपि विषयतात्वमनुगमकं कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं कार्यस्य लौकिकसन्निक
र्षजज्ञानस्य विकल्पस्य विषयता ज्ञानलक्षणात्मेतादिविषयस्य नञ्चलक्षणत्वस्य कार्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्व विषयतया
वृत्तिविषयरूपकारणस्य तच्चतादात्म्येनासंबंधात् अव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिकारणसंबंधस्य कार्यसंबंध
प्रयोजकत्वात् अतीतानागतघटादिरूपविषयेण कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिः पक्षे संयोगेतरसंबंधेऽत्यतीतादि
तानागतपदादिरूपविशेषणादेर्द्रव्यसमवायत्वतत्त्वकसमवायस्य सत्त्वेन तत्सत्त्वस्यापि विषयतया सन्नि
वारणापविषयहेतुत्वभावरूपकं प्रतिवाच्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नः कारणसंबंधस्य कार्यसंपत्तिप्रयो
जकः नतु ताद्दशक्षणवृत्तिलोपात् ... कारणस्यापि संबंधः तत्संबंधप्रतिबंधकसमवहितस्यापि दे
शस्यान्यदेशान्याऽवच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिबंधकासत्तासाबस्यान्यकालावच्छेदेनाधिकरणत्वमाते
रद्धिलीयक्षणे कार्यापत्तेः एवं चातीतादिविषयस्य वर्तमानकाकासंबंधितया अवच्छेद्याधिकरणसंबंध

५८

शि·टी·गा·

५९ सैवयावच्छेदकतयाऽनिस्सस्याविसंनिकर्षस्यवर्तमानकालावच्छेदेनतत्रसत्त्वमितिनातिप्रसंगः अथैवमतीतादे
र्विषयेसामान्यप्रत्यासत्त्याप्रित्यसंनिकर्षेतत्रवर्तमानकालावच्छेदेनासत्स्यापिसामान्यस्यासत्त्वादितिचेन्न
कारणताघटकंव्यापकत्वंहियावत्कालिकंतत्रयदाकार्यंतत्रतद्व्यापकत्वस्याश्रयत्वावच्छेदेनकारणमितिरूपंतत्रक्वचि
क्वचित्रयदाकार्यंतत्रतद्व्याप्यत्वमितिप्रत्यासत्तिकारणमितिरूपंतत्रयस्यकारणतायामेकव्यापकताघ
टितातस्यप्रत्यासत्त्यावच्छेदेनदेशसत्त्वंयस्यकारणताद्वितीयव्यापकत्वघटितातत्प्रत्यासत्त्यावृत्तेस्तस्यसमयदाकदा
चिद्देशसत्त्वंदेशकालसत्त्वप्रमेयेनकंलौकिकसंनिकर्षादेःप्रत्यासत्तेस्तुताभ्यांचप्रथमव्यापकत्वसामान्यप्रत्या
सत्त्यादेस्तत्त्वेतुताभ्यांचद्वितीयमितिनातीतादिविषयस्यलौकिकप्रत्यक्षप्रसंगेनचसामान्यप्रत्यासत्त्यानुप
पत्तिरित्युच्यतेतदापिद्रव्यत्वेनावच्छिन्नसंनिकर्षादिविषयनाशकालेतत्प्रत्यक्षापत्तिवारणायविषयस्यका
र्यसहभावेनहेतुत्वमावश्यकंयद्विषयनाशोत्पत्तिकालेकार्यप्रत्यक्षमिष्यतेसंबंधवर्तमानंचग्रहणेतत्र
ग्राहिणीतिप्रवादस्तुप्रत्यक्षवर्तमानतापरः अत्रएवास्थिरवादिनांक्षणिकत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यसुरवा
घुसाहत्तीयप्रत्यक्षानिर्वाहः विशेषणज्ञानस्यहेतुत्वमतस्तत्क्षणेतदितरेणद्वितीयक्षणोत्पत्तिप्रसंगश्चक्षुः
संयोगादित्युच्यतेतदापिप्रत्यक्षविशेषेविषयविशेषस्यहेतुतायाव्यवस्थापनीयत्वात् यद्विशेषयोरिति राम ५९

र्थ

यस्यप्रयोजकतातत्सामान्येतत्सामान्यस्येतिनियमात्सामान्यकार्यकारणभावआवश्यकः तत्तद्विषयकेतितत्तद्व्यक्तिवि
षयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतितत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतेत्यर्थः नचैवंद्रव्यविशेषकार्यकारणभावेनिष्प्रमाणकः एतद्व्यक्तिवि
षयकप्रत्यक्षस्यसंनिकर्षादिघटितव्यवस्थापकत्वेविशिष्टतायावतीषुव्यक्तिषुसंनिकर्षादिघटितसामग्रीसमवधानतुल्या
स्वरूपविषयत्वं पत्तावद्विषयकस्यैवप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरितिवाच्यंतत्तद्व्यक्तिसहेन्द्रियसंनिकर्षादिघटितसामग्रीसत्त्वेनिर्वाहोऽयमतस्तद्व्य
क्तित्वेनविषयेहेतुतामाआवश्यकत्वात् अन्यथातत्सहेन्द्रियसंनिकर्षादीनांसाधारण्यधर्मपुरस्कारेणैवहेतुत्वमातत्त
द्व्यक्तिसाक्षात्सामग्र्याएतद्व्यक्तिसाक्षात्सामग्रीतोवैलक्षण्यासंभवात् तादृशहेतुतासत्त्वेताद्दृशसामग्र्याः एकत्वेतत्त
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितत्वेनैववैलक्षण्यात् तद्वैलक्षण्येचतत्तद्व्यक्तिविषयकबाधग्रहासाद्यादिघटितायाः समवा
नत्। येनतद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्रत्यक्षसामान्याविषयतासंबंधेनतद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीमत्त्वनियतत्वविशि
ष्टायाः समवायेनतद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबुद्ध्युत्पादप्रयोजिकायाव्यतिरेकमात्रसंनिकर्षद्वयामाप्यातिप्रसक्तेन
तदानीमात्मनिसमवायेनताद्दृशबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् नचसंनिकर्षस्यैवतत्तद्व्यक्तिसंनिकर्षत्वेनहेतुत्वमस्तुतावतापि
अन्यव्यक्तिमात्रसंनिकर्षवतिकालेविषयतयातद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुघटः तदानीताद्दृशव्यक्तिसं
निकर्षत्वावच्छिन्नाभावादितिवाच्यंगुरुत्वात्तद्व्यक्तिसंनिकर्षत्वेनहेतुतापेक्षया लाघवात्तद्व्यक्तित्वेन -- विषयेहे

तामात्स्वोचितत्वात्तत्तद्योजकत्वेऽतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्यविषयस्यसत्त्वेनतद्घटितसामग्र्यसत्त्वेऽपीति नविषयतया
तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहइतिविशिष्टविषयहेतुतयापिनोक्तातिप्रसंगवारणसंभवइतिवाच्यं एकाधिक
रणप्रत्यासत्तिप्रकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनास्येवसामग्रीत्वात्तादात्म्यसंबंधेनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसंबंधिन्यो
तद्व्यक्तौसमवायादिनाप्रत्यक्षस्येन्द्रियसंयोगादेःसत्त्वेऽपितत्सामग्रीविरहात्तद्धर्मघटितधर्मावच्छि
न्नजनकसामग्रीतद्धर्मवत्तासंप्रयोजकसामग्रीसमवहितताकार्यंजनयतीत्यलमालानितद्व्यक्तिविषयकज्ञानजनक
सामग्र्यातद्विषयत्वसंप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयंप्रत्यक्षेतद्व्यक्तिविषयत्वप्रयोजकंचतद्विषयतानियामकता
मव्यासक्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यंतत्कस्थलेचेन्द्रियसंनिकर्षादिरूपसत्त्वात्तत्तद्व्यक्तित्वेनतत्तत्प्रत्यक्षत्वादेर्हेतु
त्वेविनोक्तापत्तिरितितुच्छतेत्यापितत्तद्व्यादिव्यक्तिरितितत्सापेक्षात्मकविशेषणार्थीघटितसामग्रीतद्विशिष्टबुद्धि
जनतेतत्तद्व्यादिरूपविशेष्यप्रत्यासत्तिकसामग्रीसापेक्षावैव्याव्यवत्त्यतरप्रत्यासत्तिकसंनिकर्षादिघटितसामग्रीत
द्व्यक्तिज्ञानसामग्र्याअविशेषेणैवव्यस्तरमात्रसंनिकर्षदशायामपितद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात्तद्विशिष्टबुद्ध्या
पत्तिरितिवरिवतहितरूपादिज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भेतद्व्यादिव्यक्तिविषयकत्वमपिप्रविष्टंयदोक्तप्रयोजकापे
क्षयानातिप्रसंगःस्यात्तथासतितत्प्रकारकत्वमापसंग्रहप्रसंगादितितत्तद्व्यक्तित्वेनविषयहेतुत्वस्यावश्यक

राम
५०

त्वंतद्व्यक्तिविषयकत्वरूपकार्यतावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्यसमस्तालंबनरूपस्यविषयतासंबंधेनव्यक्त्यंतरेऽपिसत्त्वात
त्तद्विशिष्टस्यानुत्पत्तेर्नतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नहेतुतायांव्यभिचारः तादृशकार्यतावच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरणप्रत्यासत्ति
घटितव्यापकतायाअसत्त्वात् तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतासंबंधेनैवकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वोपगमात्तद्व्यभिचारस्य
प्राकूः नन्वपरामर्शत्वपरामर्शप्रत्यक्षत्वयोरितिसामान्यातिविशेषरूपविशिष्टेपिमध्याविधिकार्यकारणभावस्य
वर्तनरूपपीतिकामपाकर्तुंप्रवृत्तविधिकार्यकारणभावस्यप्रामाणिकत्वेतदवच्छेदकविशिष्टानात्मकेऽपि
रूपविशेषप्रतिकर्वाचेतितदाह्या कार्यकारणभावस्यनिर्युक्तिकत्वकरणविशिष्टाननेषुचेतंप्रत्यक्षीतीन्द्रियांणां
गुरुत्वादस्तुवनातिव्याप्तिस्थापकानांप्रत्यक्षस्यचक्षुरादिग्राह्यस्यवर्णादिभिन्नरूपस्यचेवारणायप्रयोग्यतालीयानांस्व
विषयप्रत्यक्षेहेतुत्वकल्पनमावश्यकंतथासतियावद्विशेषकारणवाचेनातीन्द्रियविषयतयाप्रत्यक्षवारणसंभवा
त्तथापिप्रामाण्यपदार्थानामिवप्रत्यक्षत्वघटत्वादिनाकार्यकारणभावोतिनिर्युक्तिकएववस्तुतस्तुअतीन्द्रियविषयाणां
तादात्म्येनप्रतिबंधकत्वकल्पनेऽपिवातिप्रसंगवारणयोग्यप्रातीयानांकृतेनानप्रत्यक्षत्वेतुताअन्यत्वत्वमस्त्येनीयंउक्त
नीप्रतिबंधकेपरामर्शपरामर्शप्रत्यक्षपरामर्शत्वेनहेतुतानिराकरोतितिनवत्वेतितत्त्वलक्षितरत्वादितिविद्याप्तिप्रकारकपक्ष
धर्मताविषयकत्वाभावसमवायेतरत्वादिघटितद्रूपेणघटतद्विषयत्वादिनाघटत्वतद्विषयत्वादिनाप्रामाणिकत्वे

५१ रवंनदोषामेलतआत्मानासाधादितिनतुपरामर्शादिभिन्नस्यकाले तद्विषयकस्यस्मृतावत्तिभावापत्तिवारणायानन्यथानुप
पत्तापरामर्शादिप्रत्यक्षेपरामर्शत्वादिनाकारणत्वकल्पनेमानाभावः समकालिनत्वान्तु अाह अन्यथोपपत्तेरितिप्रत्यक्षविषयता
प्रयोजिकायाविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्याविषयनिष्ठत्वेतद्धर्मसामानाधिकरण्यपरत्वात्प्रत्यक्षविषय-
तायात्तद्धर्मसामानाधिकरण्यप्रयोजकादेवतद्धर्मवत्त्वनिश्चयतावच्छेदकत्वात्तावच्छेदकत्वसिद्धिनियमतापपत्तेरित्य
र्थः अतएवप्रयोजकसमाजनिमग्नधर्मोतराणामपिनकार्यतावच्छेदकत्वमितिसारः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइति
स्मरणेतादृशनिश्चयत्वेनहेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिरितिशंकतेअथेतिविशिष्टस्मरणेव्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणेनं
वस्मृतिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानासत्त्वविशिष्टानिवेशात्तु मितिजनकतायांतावद्भुवेशाभेकरूपेणोभयवच्छेदत
त्वात्प्रातिव्याप्तिरितिवाच्यंअनुमितिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानासत्त्वनिवेशोविशेष्यविशेषणभावसार्वविनिगमनाविरह
प्रामाण्यज्ञानासत्त्वस्यकारणतावच्छेदकमात्रमध्यध्वंसत्वादिनाएकरूपत्वादिविषयकज्ञानात्मकरूपेणाधूतनाधेत
रस्मरणवारणायमतत्तद्धर्मादिविषयत्वघटितरूपेणस्मृतिजनकतावच्छेदकेप्रवेशेन तु अनुमितिजनकतायामितिकथ
मवच्छेदकतायामपिघटितलक्षणेतिव्याप्तिः नचपर्याप्तिनिवेशाभिप्रायेणेतदसिधानमचोपपन्नत्वेनेतिवाच्यंका
नवतारात्तत्वस्मानाविशेष्यतप्रसंगतसत्वेवानतिप्रसंगेतन्नव्यक्तिविषयकत्वस्यस्मृतिजनकतावानमिवेशाद्दति राम
५१

धूमानवच्छिन्नि वाच्यंवह्निव्याप्यधूमत्वादिनाज्ञान्यविषयकाद्दूपांतरेणचैतद्धूमादिघटकत्वादिनावह्निव्याप्यधूमत्वादिनैतद्धूमादि
विषयकस्मरणस्यसमानविशेष्यतापत्त्यासत्तात्‌वारणात्वह्निव्याप्यधूमत्वादिप्रकारकविषयतात्वेनवि
षयतायाः कार्यकारणसंबंधत्वोपगमेकारणतावच्छेदकगर्भेव्याप्त्यादिविषयतायाः निवेशोप्रयोजकोविरहे
यातद्रूपावच्छिन्नजनकताघटितेतल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यनवकाशात्तदुक्तविषयतायाः संबंधत्वेपिअसाव
त्वादिनाज्ञसांतरस्यव्याप्तिमरीरीयत्रासांतत्रापरामर्शादिविषयकस्मरणापत्तिर्दोषैर्वेतितत्राद्यविषय
यतात्वेनेवाभावत्वाघवाच्छिन्नविषयतास्मृतिजनकतायामिवेशानीयामतत्तदनुमितिजनकतायामिसत्तिव्याप्तिर्न
संगतैवेतिवेजयत्ताध्यव्याप्यपदेहेतुविशिष्टपदंगर्भितविषयकंसर्वमिवतानेतद्धर्मप्रकारेणतद्धर्माश्रयाधेय
वाक्तिविषयकंतत्साध्यव्याप्यतद्धेतुविशिष्टतद्धर्मिज्ञानस्यतात्पर्यस्मृतिहेतुत्वाभावात्तद्धर्मिविषयकहेत्स्या
व्यावर्तकत्वनानिवेशातात्परामर्शहेतुताघटितलक्षणप्राप्तसिप्रायेणैवतदतिव्याप्त्यसिधानात्‌ अतिः
घटितलक्षणस्यैतन्नीप्रकरणात्‌अथतत्रतद्विषयकस्मृतौतत्तद्विषयकसंस्कारत्वेनहेतुत्वमेवस्मृतौविषय
नियमज्ञानस्यज्ञानत्वेनवस्मृतित्वावच्छिन्नेप्रतिहेतुतानतुतत्तद्विषयकस्मृतौतत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनेति
रूपमतिव्याप्तिः नवलसंशयात्तस्मरणवारणायतत्स्मृतौतन्निश्चयत्वेनहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यंस

शि॰टी॰गा॰

५२

स्कारस्य तद्धर्मिकतद्धर्मप्रकारकस्मरणे तद्धर्मिकतत्प्रकारकान्यतद्धर्मिकतत्प्रकारसंस्कारत्वेन हेतुत्वेऽपि च
ज्ञेऽवच्छेदकसंबन्धेन तत्स्मरणापत्त्यप्रसंगात् संभाव्यजन्यसंस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वानियमादिति भिन्नसंस्कारस्य स-
स्कारत्वेनैव हेतुता ज्ञानस्य हेतुत्वे घटस्मृतौ तत्तन्निश्चयत्वेन इदस्यापि संस्वेन विनिगमनाविरहात् ज्ञानहेतुता-
यामपि विषयमादाय विशेषस्यावश्यकत्वात् नवतत्वे घटज्ञानजन्यस्य संस्कारस्य कालादिना नाशोऽन्यस्य घटो ५८
घटसंस्कारात् तत्त्वे घटस्मरणवारणाय संस्कारहेतुतायां विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं संस्कारहेतुता-
यां विषयानिवेशेऽपि तत्स्थले तत्तन्निश्चयत्वप्रकारण व्यापारविरहात् स्मरणापत्तेः सत्वात् घटत्वान्वयव्यति
रेकाभ्यां तत्त्वे घटस्मृतौ तत्त्वे घटनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तज्जन्यत्वादिना व्यापारीकृतसंस्कारकल्पना संस्कार
प्रमाण्यान्तराभावादिति कथं संस्कारेण तत्त्वे घटनिश्चयत्वावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिर्येन तत्तद्रूपावच्छिन्नहे-
तुत्वस्यात्र नहि यत्र पक्षीयत्वसिद्धयति तत्र बाधकं तेन संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशेऽपि तत्स्थले संस्कारो
नजन्यादन्यतो घटसंस्कारात् स्मरणापत्तिवारणाय तत्तद्विषयस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन हेतुत्व
मावश्यकमिति ज्ञानहेतुतायां विषयानिवेशेऽप्यर्थे सविकल्पकव्यापारोऽप्रतिकरण्यस्ये केनैव रूपेणा-
हेतुत्वमित्यादीन समन्तनियमनुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां विषयनिवेशनमावश्यकमिति सविशेषतायत्तुश्च।

राम
५२

सह शाब्दबुद्धिंतानाध्यास्मृतिवीजस्य वोधकाः।

नस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयकस्मृतावुद्बोधकविशेषाणां हेतुताया आवश्यकत्वात् तत एव विषयनि-
यमोपपत्तेः उद्बोधकानां फलबलकल्प्यत्वात् न च संबन्धिपदज्ञानादीनामनुगतरूपेणोद्बोधकत्वे घटस्मृति
हेतुत्वमपि तत्र घटज्ञानं विनापि तत्स्मृत्यापत्तिरिति वाच्यं तत्संबंधित्वेन गृहीतस्य तज्ज्ञानस्यैव तद्विषयस्मारक-
त्वात् उद्बोधकसमवधानस्थले तज्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादित्यलं तथा सति ज्ञानत्वमात्रेणैव ज्ञान-
स्य स्मृतिहेतुतायाः प्रामाणिकत्वापत्तेः उद्बोधकेन ज्ञानविशेषस्यान्यथासिद्धेरेकान्तरेण ज्ञानस्योपयोगिता
तज्ज्ञानार्थविशेषधर्मिणां यावत्संभाव्यमानाद्यवप्रवृत्तिप्रसंगाच्च वस्तुतः स्मृतौ संबंधिज्ञानस्य तत्संबंधावगाहि
त्वेन हेतुतायामत्र संबंधोऽपि न रूपेण गृहीतः संबंधाविषयकात्पितत्प्रकारकज्ञानात् संबंध्यंतरस्मरणात् तथा
पि संबंधग्रहविषयताकद्वेऽकावच्छिन्नविषयकत्वेन संबंधग्रहस्यापलक्षणत्वात् स्याकिसंबंधग्रहे विषयक
ज्ञानस्योद्बोधकताप तेः संबंधग्रहे सामान्यतः पूर्वत्वमव्यावर्तकं तज्ज्ञानपूर्वत्वं चानुगतं संबंधाद्बो-
धत्वं पूर्वसंबंधग्रहत्वेऽप्यस्मारकः संबंधोद्बोधकाअप्यननुगता एव एवं च स्मृत्युपधायकसंबंधिज्ञानानां त
त्वव्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या तथा च पाद्यसंबंधिज्ञानसत्वे यस्य कस्यचिन्नियमतो उद्बुद्धसंस्कारद्विषयकस्मृतिः तत्स्य
तदुत्तज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन ना हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्यतत्तद्रूपीय तद्विषयकस्मृतौ तत्तज्ज्ञानत्वेनानुग

५३

तद्रूपेयैकहेतुत्वैवकल्प्यते यत्सर्वविषयविषयस्यनानुसंबन्धत्वकालीनतदनुत्पत्तानास्यतद्विषयस्मृतिकारणा
यतस्तो नस्मृतोत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनापिहेतुत्वसमावश्यकमितिदिक् उपेक्षात्मकज्ञानात्स्मरणानुत्पत्तौ तद
न्यत्वस्यैवाधिकस्यस्मृतिकारणतावच्छेदके निवेश्यत्वमानोपदर्शितनिश्चयत्वपर्याप्तकारणतावच्छेदक
ताकत्वस्मृतावितिनातिव्याप्तिरितिसंक्षेपः निरस्यतेन यदिउपेक्षान्यत्वं उपेक्षात्वावच्छिन्नभेदः तस्यतत्स्मृ
तिकारणतावच्छेदकघटकतास्यात् उपेक्षात्वस्मृतिजनकधीव्यावृत्तोजातिविशेषः स्यात्तत्स्मृतिजनक
ज्ञानतद्रूपस्योपेक्षाव्यवहारविषयस्योपाधेः स्मृतिजनकतायांप्रवेशासंभवात् तत्स्मृतिजनकान्यत्वस्यस्मृ
तिजनकत्वरूपत्वात् तस्यचस्वानवच्छेदकत्वात् तद्विताग्रजातिः शाक्यकल्पनाजातिसंकरादिदोषग्रस्ता
दित्याद्युपेक्षात्वंभीतिअत्रचजातित्वाभावात्तमानेउपेक्षात्वस्यस्मृतिजनकतावच्छेदककुक्षिप्रतियोगिताव्च्छे
दकत्वेनपक्षताऽपेक्षा किंतुकिंतुर्मते विस्मृतिजनकतावच्छेदककोटिप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यसंभवेऽपि तत्
घटकविरोधिप्रकारकत्वेवाप्रसिद्धत्वात् तत्रजातित्वाभावस्यासम्भवासिद्धत्वेऽपि उपेक्षात्वावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यसिद्धेरुपपत्त्याभावात् सिद्धसाधनदोषः उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनपक्षताउपेक्षापदप्रवृत्तिनि
मित्तस्यप्रसिद्धावपिवादिनस्तस्यस्मृत्यजनकतानिरूपितपाल्यवच्छिन्नान्यत्वस्यस्मृतिजनकतावच्छेदकता

राम
५३

संसर्गेनस्मृतेरनुमितिजनकतावच्छेदकपर्याप्तजनकतावच्छेदकताकत्वासत्वेः अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धे
रुपेक्षत्वाभोक्तदोषवद्भयंचि केचित्तु तद्विंसं उपेक्षात्वस्यजातित्ववादिनातस्य उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वानस्युपगमे
पिप्रसिद्धिविरहात्तदवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेपितत्रजातित्वाभावासिद्धेः तादृशोपादिस्मृत्युत्पत्ति
दर्शनेपिमनन्याभासंगतेश्चतद्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वेतद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदक
तायाएवविरोधित्वात् नतुउपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्ततायुरं संस्मृतिजनकताभिज्ञानधर्मत्वेनपक्षतातादृशाध
र्मत्वंचनजनानितरत्वाद्योप्रसिद्धमिलितस्मृत्येकहेतुउपेक्षात्मकज्ञानस्यान्यस्मृतिजनकतमाउपेक्षात्वस्यस्मृ
तिजनकावृत्तित्वासिद्धेः अन्यथाऽऽशिकत्वेपकामाभेनिवाधकासंगतेः स्वीयस्यावद्विषयकस्मृतिजनकावृत्ति
ज्ञानधर्मत्वेनतुपक्षत्वेसंभवति चाक्षुषत्वादिनेतिजातिनाज्ञानत्वव्याप्यनिखिलजातिपरिग्रहः तेनजातिनिरू
पितसंकरस्यचाक्षुषगोचरत्वसाधोध्यानानुमितित्वस्यैवमव्याप्तिरुक्तजातसव्यापकत्वेसतितत्तज्जातिव्याप्तिवारि
त्वेसतितज्जातिसामानाधिकरण्यंतत्संकरः अव्यापकत्वंप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यंतसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगित्वंतत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवातज्जातिव्यभिचारित्वंचलक्षणक्त्तिवाचित्त्वप्र
प्रतियोगिताकतद्भावसामानाधिकरण्यं यद्यपिव्याप्यजातिमत्त्वपिकाकिकादिसंबन्धेनव्यापकजातमवच्छिन्न

शि० गा०

५४ स्यसंयोगवृत्तिव्याप्यजातेरपिव्यापकजातिमत्त्वेकालिकसंबंधेनवृत्तिविरुद्धजातेरपिकालिकसंबंधेनसामाना गो॰ अ॰ त्वेन परस्परसांकर्य

धिकरण्यमस्तिसमवायेनयावच्छेदकत्वंइतिश्चपक्षस्योपेक्षात्वस्यनोसत्यमतेउपेक्षात्वस्यउपाधितामतेविशे

षणताविशेषेणैवरसेरितिस्वरूपासिद्ध्यापत्तिः वस्तुतस्तुगुणगतजातिसंकरस्यपक्षहेतुतावत्रसाधनाय

सिद्धेरवगुणेजातिविशिष्टस्यासमवायात्समवायघटितचाक्षुषत्वादिसंकरस्यकविदप्यप्रसिद्धिविरहात्

तथापिसमवायेदैशिकविशेषणतान्यतरसंबंधेनतथात्वंबोध्यं अथवासमवायावच्छेदकतास्थानेसमवायाव

घटत्वे च्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसमवेतत्वंसमवायेनतत्सावाहिनातिनिरूपितस्थानेसमवायेनतत्तत्समवेतत्वं

जातिसमानाधिकरणत्वस्थानेतत्जातिमत्समवेतत्वेसतितत्समवेतत्वं एवं चनिवेशनीयमितितन्नसिद्धिःविशिष्टस आत्मत्वाभावः

चाक्षुषत्वं दस्यपक्षस्यसमवेतत्वेअसमवेतत्वेवासत्त्वात्सहितैवतन्निरूपकजातिभेदनिष्ठभेदजातीनांविशिष्यपाशुना गुणत्व

दितिचाक्षुषत्वादिसंकरस्यपक्षहेतुतात्रव्याप्यजातौव्यभिचारंवारकंव्यभिचारिसाविशेषणंपर्यं चाक्षुषत्वाद्व्याप्य

जात्यप्रसिद्धेःतत्सरित्यागेचतज्जात्याद्यव्यापकतत्समानाधिकरणचाक्षुषत्वाद्यव्यापकतत्समानाधिकरणस्यउपेक्षा

त्वस्यजातित्वस्याद्विसम्योजकसर्वकार्यासद्भ्रव्यत्वेतत्त्वजात्यव्यापकत्वेसतितज्जातिव्यभिचारित्वंतज्जाति राम

समानाधिकरणजातिरितिसामान्यतोव्याप्त्याउपेक्षात्वेचाक्षुषत्वादिसमानाधिकरणजातित्वाभावःसाध्यःवा

५४ गो॰

रूपत्वं

अ॰ चाक्षुषत्व रूपत्वादिव्यापकतानत्वादौज्ञानत्वादिव्याप्यत्वात्रूपत्वादौचव्यभिचारवारणायदलद्वयंवस्तुत

स्तुस्वाव्यापकस्वव्यभिचारिजातित्वव्यापकविरोधप्रतियोगियद्धत्वंतद्रूपकूटइत्यत्रउपेक्षात्वा गुण

दौजातिसंकीर्णधर्मजातित्वाभावस्साधनीयःउपेक्षात्वाद्यव्यापकतद्व्यभिचारित्वाचाक्षुषत्वादिजा

तौतद्विरोधासत्वेनउपेक्षात्वादेर्निरूपकत्वानंतर्भावात् तत्रतादृशभेदकूटस्याप्रसिद्धत्वात् न

चसत्ताव्यभिचारिजातेरसिद्ध्यानतादृशसंसर्गोतितत्रव्यभिचारइतिवाच्यंत्रपरजातित्वाभावस्यैव स्थानत्वं

साध्यत्वायुगमात्तत्रसाध्यसत्वेनव्यभिचारानवकाशात्पत्रचतुल्ययुक्त्याउपाधिताप्यंतरेणसंक घट

रस्यजातित्वबाधकतापत्याप्राचांमतत्वमतत्वयोःपरस्परसंकरेणजातित्वखंडनंतत्रजातिसं

करहेतोरसिद्धत्वेपिव्याप्यव्यापकभावानापत्त्रसमानाधिकरणद्वयहत्तित्वेनस्वाश्रयेकधर्म उपमत्वे

व्यापकापरहत्तिपत्तद्व्यत्वेसंबनेकहत्तित्वेनवातदुभयत्वेजातित्वाभावसामानाधिकरण्यसा

धनीयंविनिगमनाविरहेणामपत्रजातित्वाभावपर्यवसानमितिहतमतिविस्तरेण। ननुचा

क्षुषत्वादिव्याप्यमुपेक्षात्वंनानेवस्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमुपगंतव्यं

भेदस्यकस्यकारणतावच्छेदकत्वेबाधकाभावात्तथाचनजातिसंकरत्याप्राप्तस्य बाधकांतरमाहो

शिवात्वेतियत्रममहालंबनज्ञानस्यएकविषयस्मारकत्वमपरविषयास्मारकत्वंतत्राधिकरणत्वज्ञा

निस्वाश्रयेकधर्मवदत्तिरितिपत्तदन्मतेचरत५

१

अनुपधायकतात्पर्ययोजकादि…कत्वं

तदनुपगमे सकलविषयस्मारकत्वं स्यादिति यत्

गदा- त्वनभ्युपगमे सकलविषयस्मारकत्वं स्यादिति यद्विषयास्मारकत्वं तस्य तत्तद्विषयानवच्छेदेनो
५५ पेक्षात्वं स्वीकरणीयमन्यविषयांशे च तदभावस्तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयावच्छिन्नमुपेक्षान्यत्व
प्रयोजकं वाच्यमित्यव्याप्त्यादिति चायुपेक्षात्वं न जातिरित्यर्थः न चांशिकोपेक्षायामपि न विषयान्तरा
वच्छेदेनउपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किन्तु तद्विषयकत्वस्यउपेक्षात्वानवच्छेदकत्वमात्रमिति योगप ५४
प्रसंगादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वाभावसामानाधिकरण्यादिति वाच्यं जातावभाव
सामानाधिकरण्यवत् किंचिदवच्छिन्नवृत्तिकतायाअपिसिद्धांतविरुद्धत्वात् एवमुपेक्षात्वस्य
स्मृत्यजनकत्वरूपोपाधित्वमतेनस्वाभावसामानाधिकरण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं चेति नायमु
क्तं वस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनाआंशिकत्वजातित्वोभयाभावः साध्यते अत एवोपगमादित्यु [illegible] नीयः उ
पेक्षात्वेन स्मृतिहेतुतावादिनाचतस्यांशिकत्वोपगमाज्जातित्वाभावमाशयपर्यवसान
पिस्यांशिकत्वोपगमो [illegible]सनेन दर्शितं। ननु माभूदुपेक्षात्वं जातिः तथापि चरमयत्नाजनकत्वरूपो रा५
पाधिरेवतद्विषयउपेक्षात्वं हानोपादानभिन्नतानेउपेक्षाव्यवहारात तत्स्वच्छिन्नान्यत्वमेवतद्विषयकस्मृति
५५

५५

उपेक्षात्वस्य — प्रयोजकं वाच्यं अत एव ज्ञानस्य किंचिद्विषयस्मारकत्वं किंचिद्विषयास्मारकत्वं चोपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्व
स्यविषयभेदनियंत्रितत्वात् अथवास्वसमानाधिकरणतद्विषयदितासाचुत्तरत्वतदिच्छाशंकां नि
तत्स्मारकेति — राकरोतिनायमिति। अवृत्तिनिवृत्यजनकत्वमिति। स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थकं
उपेक्षात्वमित्यनुषज्यते तथा वा…रूपयोर्निरुक्तोपेक्षात्वरूपत्वताद्दशयोः स्मृत्युत्पादकतानस्यादिति
भावः ननूपेक्षाताना त्वसंस्कारानुत्पादेन तद्विषयसंस्काराजनकत्वरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नभेदस्तत्सं
स्काराजनकत्वपर्यवसितः तत्स्मृतिजनकतावच्छेदकोवाच्य इत्याशंकां निरस्यति नायमिति तज्ज
नकतावच्छेदकेति। संस्कारं प्रतिउपेक्षासाधारणरूपेणनिश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वेउपेक्षायाः संस्का
राजनकत्वं उद्भटमितिसंस्काराजनकत्वस्यतद्वोपेक्षात्वरूपता संभवतियद्दिउपेक्षाव्यावृत्तरूपे
णसंस्कारजनकतास्यात्ताद्दशं च रूपमुपेक्षान्यनिश्चयत्वाद्यतद्वैवंचमतःसंस्कारं प्रत्यपिउपेक्षा
न्यत्वेन हेतुतावाच्याईद्दशोपेक्षात्वस्यसंस्कारजनकत्वरूपत्वेआत्माश्रयःस्मृत्यजनकत्वरूपे [illegible]
चसंस्कारंप्रतिस्मृतिजनकत्वेनस्मृतिंप्रतिचसंस्कारजनकत्वेनहेतुतेऽन्योन्याश्रय इतिनएतद्युक्त
मित्यर्थः ननुसंस्कारजनकतावच्छेदकस्यउपेक्षासाधारणपिउपेक्षाव्यक्तीनांतत्रव्यक्तित्वेनसंस्का
रप्रतिबंधकत्वोपगमान्नासंस्काराद्यनुपधायकत्वनिर्वाहः आंशिकोपेक्षाव्यक्तीनांतत्तद्विषयकसं

गदा· स्कारत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति तासामन्यविषयकसंस्कारोपधायकतया अन्यविषयस्मार
कतोपपत्तिरित्यत आह संस्कारेति यत्तु ननु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव उपेक्षात्वव्यक्तीनां भेदात् संस्कारजनकताव
५६ च्छेदकाः नचैवं भेदसहस्रस्य विशेष्यविशेषणभावविनिगमनाविरहः एकैकभेदस्यैकस्य बुद्धिवैलक्ष
एकैकस्य कारणताभ्युपगमात् एकोपेक्षात्वान्व्यक्तिदशायामन्यापेक्षाव्यक्तिभिन्नत्ता न सर्वेपि तदुपे
क्षाव्यक्तिभिन्नत्वानां रूपकारणविरहेण संस्कारानुत्पादसंभवात् न चोपेक्षाद्वयसत्वे सकलकारण
सत्वात् संस्काराय तिस्तद्वारणाय तादृशव्यक्तिभेदद्वयस्यैकत्रानिवेशपत्वात् तयोर्भेदयोर्विशेषण
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् कारणताद्वयमिवं मेव उपेक्षात्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधक ६२
तामतेपि तत्कालीनसंयोगाद्विव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबंधकतायां गौरवात् एवं च सं
स्काराद्युपधायकरूपापेक्षात्वावच्छिन्नभेदस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेपि नान्योन्याश्रय इत्यतः
संस्कारेतीत्यवतारणं तत्संबद्धतदुपेक्षात्वत्वेन कारणतामतेपि तेन रूपेण ज्ञानस्य संस्कारहेतुता
दु२ तन्नेपेक्षाकालीनसंयोगाद्विव्यक्तेर्वा तत्प्रतिबंधकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्यावकाशः समाधानत्वा
त् संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यस्य उपेक्षात्वानादित्यादिः संस्काराजनकत्वस्य तदेवोपेक्षात्वरूपतासंभ राम
वो यदि उपेक्षाधीः संस्कारं न जनयेत्तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैव उपेक्षायाः अस्मा ५६

रकत्वसंभवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य स्वनिर्वाहकत्वेपि तदवच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया
स्मृतिजनकतावच्छेदकगर्भे निवेशादित्यर्थः तथा च विशिष्टस्मरणं तिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः नच
तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकसंस्काररूपव्यापारेणाय्यथा तद्विषयज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथासिद्धि ६२
स्तथा उपेक्षान्यत्वसहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति तेन रूपेण स्मृतिहेतुता दुर्वारैवेति वाच्यं संस्कारासि
द्धौ संस्काराजनकत्वरूपापेक्षात्वावच्छिन्नभेदघटितधर्मपुरस्कारेण कारणताकल्पनासंभवात्ता
दृशधर्मावच्छिन्नकारणतायाः संस्काररूपव्यापारसिद्धावनुपजीव्यतया तेन तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथा
सिद्धावुपजीव्यविरोधरूपबाधकानवकाशात् तत्त्वनन्तरूपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्वचनासंभवेपि उपे
क्षात्वानां तत्स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नत्वेनैवाननुगतत्वात् स्मृतिहेतुत्वमुपेयं तथापि न विशिष्टस्म
तावतिव्याप्तिरित्यत आह संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यवतार्य उपेक्षात्वानां संस्कारानुपगम्यते गौरवात् त
न्निर्वाहाय च संस्कारजनकतायामुपेक्षाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वे स्मृतिजनकतायां तन्निवेशः संस्का ५५
राभावेनैवोपपद्यते इति तास्मरणोपपत्तेः नचैवं फलव्याप्यरोप्रतिकारणस्य एकरूपेणाहेतुतेति नियमपरि
भेव त्यागे निश्चयत्वमपि संस्कारजनकतायां निविशतां तथा च कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं संस्कारजनकता
यां निश्चयत्वनिवेशे उपेक्षान्यत्वेन सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् स्मृतिकारणता
यामेव निश्चयत्वनिवेशौचित्यात् संशयादुर्मिगोचरसंस्कारस्यावश्यकतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्का

गदा

राहेतुत्वे संशयजन्यसंस्कारे विशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनं तदुपेक्षान्यत्वेन तद्धेतुत्वे च विशिष्टविषय
कसंस्काररूपधर्मिकल्पनमिति न विनिगमनाविरहः वैपरीत्यप्रसक्तिः तदुपेक्षाज्ञानानां संस्कार
प्रतिबन्धकत्वमेवोपेयते तथा च फलव्याप्यारोप्रतिकरणस्यैकरूपेण हेतुत्वे नियमादुभयत्रैव निवेशे गुरुत्वप्र
वेशः एतेनांशिकोपेक्षात्मज्ञानानास्त्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तद्धेतुः स्मृतिजनकतायामेव वि
वेश्यं तेन न तु संस्कारजनकतायां तत्र चासति सर्वांशे तदुपेक्षाभेदैः सह विशेष्यविशेषणभावविनिगम
नाविरहेण कारणतावाच्छेदकपूल्प्रसंगादिति निरस्तयत्वं संस्कारजनकतायामेव निवेश्यं स्मृतिजनकतायां त
न्निवेशेऽपि आंशिकोपेक्षाभेदैः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् उत्पत्त्यौ तथा
च विशिष्टस्मरणातिव्याप्तिः स्पष्टैवेति व्याख्यातं तदसत् व्यापारासिद्धिदशायां कल्पनायास्तत्र तदुपेक्षा
न्यत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्य उत्तरकालकल्प्यव्यापारविरहेण कार्यातिप्रसंगवारणासंभवेऽपि निराकरणासं
भवात् उक्तशंकया संस्कारानुत्पत्तौ त्वदीयपंक्तिकावतारणासंगतेः ननु तद्विषयस्मृतौ तद्विषयकज्ञानत्वे
न नहेतुता अपि तु तद्विषयकानुभवत्वेनानुभवत्वस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षया गौरवाभावात् स्म
त्युत्तरमपि पूर्वानुभवादेव स्मरणोपपत्तेः स्मृतिहेतुतायाः अप्रामाणिकत्वात् तथा च न ज्ञानत्वघ
टितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितोऽमिति लक्षणस्य विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिः न चानुभवत्वापेक्ष
या गुरुणा ज्ञानत्वेनापि स्मृतिहेतुतायां विनिगमनाविरहेण दुर्वारतया तादृशकारणतामादाय

स्मृतेः ३

राम

तिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं अगुरुव्याप्यधर्मपुरस्कारेण ~~कारणस्य फलनाश्यतया स्वजन्यस्मृतिनाश्यतया~~
~~प्रथमस्म~~ कारणत्वसंभवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादित्याशंका निरस्यति नाप्यनुभवत्वे
नेति संस्कारस्य फलनाश्यतया स्वजन्यस्मृतिनाश्यतया प्रथमस्मरणेनैव पूर्वानुभवजन्यसंस्कारना
शात् सत्यनुभूतस्य स्मरणोत्तरमननुभूतस्य विषयस्य अनुभवरूपकारणव्यापारासत्त्वेन स्मरणाप्र
संगात् स्मरणोत्तरानुपपत्तेरित्यर्थः ननु स्वजन्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन
स्मृतिहेतुत्वेऽपि घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिनानुभवेन जनितस्य तावद्विषयसंस्कारस्य घटाद्य
वैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात् उत्तरपटादिस्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात् स्मृतिजन्य
घटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयतया पटादिस्मरणे कारणायोगादित्याशंकां निरस्यति समानेति स
मानाकारस्य अन्यूनाकारस्य अतः प्रत्येकगोचरानानासंस्कारजनितसमूहालंबनस्मरणेन स्वजनकस
कलसंस्कारनाशनिर्वाहः अयात्रनाशकतायां स्वजन्यस्वान्यूनविषयकस्मृतित्वेन तदास्तु परस्य तत्त
त्संस्कारव्यक्तिपरतया आवश्यकत्वात् तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणताबाहुल्यं तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश
कतायामुक्तत्वात् यद्विषयप्रतियोगितासंबन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानतिरिक्तविषयकत्वोभयसं
बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता ननु कत्वान्निवेशात् स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः जनकत्वस्यानेत दृग्घटक
पदैर्बहिर्लमवबानिवेश्यं न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः व्यधिकरणस्मृतेरपि प्रत्यपि संस्का

ग॰दा॰ रस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्यनिवेशस्योभयमतेऽप्यावश्यकत्वात् नियमानन्यथासि-
५८ द्धत्वप्रवेशवैफल्यात्तत्र वस्तुतः सामानाधिकरण्यसहितमनतिरिक्तविषयकत्वमेव संबंधः नतु ज-
नकत्वस्य पूर्वकालीनत्वस्य वा निवेशः तानादीनां स्मरणा(कता) वारणाय प्रतियोगितासंबंधेन
नाशं प्रति पूर्वत्वसंबंधेन नाशकत्वस्य सामान्यकारणताया आवश्यकत्वात्तत एव स्वजनकस्मर- संस्कार
णेन संस्कारस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे नाशापत्तेरनवकाशात् तदानीं च स्मृतेर्विनाशेन तत्सहकृ-
रक्षणेऽपि तन्नाशापत्त्यसंभवात् अनतिरिक्तविषयकत्वं चेत्स्वोत्पत्तिविषयिताशून्यत्वं तद्स्वावि- स्मृति
षयाविषयकत्वं प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाश-
कताद्यनुपपत्तेः भावत्वादिना सकलभावादिविषयकस्मरणात् घट इत्याकारजन्यसंस्कारनाशाप- द्वि॰
त्तेश्चेत्युच्यते तथापि संबंधमध्ये तत्तत्स्मरणव्यक्तिरूपस्वयदाश्रयमनंतर्भाव्य अनतिरिक्तविषय-
कत्वस्य अवृत्तिविषयताया अप्रसिद्ध्या दुर्निर्वचत्वेन तत्र वृत्तिविश्रामस्यावश्यकत्वात्स्वनि-
ष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि भेदतत्तत्स्मृतिव्यक्तिनि-
ष्ठत्वमावश्यकं अन्यथाऽवच्छेदकत्वं तस्य विषयितायामव्यावर्तकतापत्तेरिति चेत्सत्यं तत्प्रका- प्रत्यक्ष
रकतद्विशेष्यकसंस्कारनाशं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतित्वेन कारणता कार्यस्य संबंधः राम
प्रतियोगिता कारणस्य पूर्ववर्तित्वसहितं तत्सहितं वा सामानाधिकरण्यं तत्तद्विषयकान्यनाशे ५८

प्रति तत्तद्विषयकसंस्कारभेदेऽपि प्रतियोगित्वं प्रत्यासत्तिरिति लघुः अतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यक-
समूहालंबनानात्मकस्मरणाद्यथा समूहालंबनानात्मकतत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारो नाश्यते
तथा समूहालंबनात्मकोऽपि संस्कारो नाश्यतां अन्यविषयकस्मृतिविरहस्य तद्विषयकस्मृतिघटि-
तसामग्रीविरहाप्रयोजकत्वादिति हि [illegible]षणस्यानवकाशः समूहालंबनानात्मकतद्विषयसंस्कारना-
शप्रयोजकसामग्र्या अन्यविषयसंस्कारभेदरूपकारणकूटघटितत्वात् समूहालंबनसंस्कारनाश-
प्रयोजकसामग्र्या अन्यविषयस्मृतिघटितत्वात् समूहालंबनसंस्कारे च तादृश्याः कुत्राप्यसा-
मग्र्या उक्तस्थले सत्वात् नचैवमपि गोत्वाभाववानगोत्वाभाववानित्यादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य गो-
त्वाभाववानित्याकारकस्मरणाद्विनाशापत्तिः तादृशसंस्कारनाशे तादृशस्मृतिसहकारिणां याव-
न्तद्विषयविषयकसंस्कारभेदानां सत्वात् तद्विषये गोत्वाभावादिविषयकसंस्कारभेदस्य च तत्स-
हकारित्वात् गोत्वाभावादिनिष्ठतत्संबंधस्यापि तत्स्वरूपतया तादृशस्मृतिनाश्यसंस्कारविषय-
त्वेन तद्विषयकसंस्कारभेदस्यापि तादृशस्मृत्यसहकारित्वादिति वाच्यं तत्तत्प्रकारकान्यसंस्कारना-
शे तत्तत्प्रकारकभेदत्वेन हेतुताया उपगम्यतया गोत्वाभाववानित्यादिस्मृतिनाश्यसंस्कारसाधारणस्य
गोत्वाभावादिप्रकारकसंस्कारभेदस्य तादृशस्मृतिसहकारितया गोत्वाभाववानगोत्वाभाववा-

स्यतेनरूपेणघटादिमात्रविषयकस्मृतिनोविनाशवारणायतत्तद्विशेष्यकसंस्कार ६.

त्यादिधीजन्यसंस्कारेतादृशभेदासत्वेनोक्तापत्त्यभावात्‌ द्रव्यत्वादिनाघटपटादिसंस्कारनाशे तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदस्यहेतुत्वमपिवाच्यं एवंसमानप्रकारकसमानविशेष्यकनानासं सर्गावगाहिसंस्कारस्यैकमात्रसंसर्गकस्मृतिनोविनाशवारणायतत्तत्संसर्गकसंस्कारना शतत्तत्संसर्गकसंस्कारभेदस्यापिहेतुतावोध्या संस्कारनाशप्रतितादृशतत्प्रसंबंधेनसंस्का रत्वेनाप्यकाहेतुताकल्पनीया। अतःसंस्कारनाशकसामग्र्यानाद्यप्यादिसाधारण्य केचित्तु समूहालंबनजन्यघटपटादिसंस्काराभिन्नाएव। संस्कारयोगापघेरुतिविरहात्‌ तथाचस्वह त्तिविषयितावत्वस्यापिस्मृतिनिष्ठनाशजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वेघटकत्वोपगमात्घटा दिस्मृत्यानपटादिसंस्कारस्यविनाशानंतस्यतत्स्मृतिवृत्तिघटादिविषयितावत्वाभावादित्युत्त रकालंपटादिस्मरणानिर्वाहः एवंघटवैभूतलमित्यादिविशिष्टज्ञानात्घटभूत्यादिस्मृतिनि ष्ठप्रत्येकपदार्थविषयिताशून्याएवविशिष्टगोचरसंस्काराउपगम्यंतेतेचनतादृशास्मृति तोविनश्यंतितत्रतादृशस्मृतिनिष्ठविषयितावत्वविरहात्‌ अतउत्तरकालंविशिष्टस्मृतिनि र्वाहः घटइत्यादिस्मृतेरपिघटादिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतयानघ्यो वत्तेनायफलस्यसमानाकारताकथनसंगतिरित्याहुः स्मृतिवृत्तित्वाभाववविशिष्टविषयि

वस्तुतस्तादृशधर्मिविशेष्यतानिरूपिततत्तत्संसर्गावच्छिन्नतादृशधर्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशतयाविधतादृशधर्मप्रकारता कसंस्कारभेदोहेतुरितिउपगंतव्यं अन्यथाद्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयरूपेणघटंपटंचावगाहमानस्यसंस्कारस्यद्रव्यत्वमात्रेणघटं पृथिवीत्वमात्रेणपटमवगाहमानात्स्मरणादिनाशापत्तेः तत्रद्रव्यत्वमात्रेणघटंपृथिवीत्वमात्रेणपटमवगाहमानस्यसंस्कारस्यया दृशासाधर्म्यतोनाशस्तादृशसंस्कारस्यापिद्रव्यत्वपृथि[illegible]उभयप्रकारकतयाघटपटोभयविशेष्यकतयाचेतन्नाशकसामग्रीतस्मा

ताविरहः संस्कारमत्वासत्त्वमन्नाशकः एकैकगोचरस्मृतिदशायांसंस्कारनिष्ठविषयांतरविष यितापास्मृतिवृत्तित्वाभावसत्वेनतथाप्रतिबंधाच्चसमूहालंबनसंस्कारनाशइत्यपरे। नन्वनुग तरूपेणस्मृतेः संस्कारनाशकत्वेनिर्युक्तिकंभवतांचरमस्मृतिजन्यस्यैवममानुभवजन्यस्यसंस्का रस्याप्यननुगतेनकालादिनानाशसंभवात्तनचयत्रयत्रविलंबेचरमस्मृतिव्यक्तयउपेरुतारूपा स्तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगतात्स्मरणारूपनाशकात्नाशोपगमएवयुक्तः तत्रचरमस्मृति जन्यसंस्कारस्याप्रसिद्धाअननुगतकालादेर्नाशकतायाअनावश्यकत्वादितिवाच्यंतानेत्वेन संस्कारहेतुतामतेचरमस्मृतिविशेषाणांसंस्काराजनकत्वनिर्वाहायतत्तद्व्यक्तित्वेनतेषां प्रतिबंधकतायाः कल्पनीयतयाऽनुभवत्वेनसंस्कारहेतुतावादिनउक्तस्यलेऽनुभवजन्यसं स्कारनाशेऽननुगतानांहेतुत्वेपिगौरवानवकाशात्चरमस्मृतिव्यक्तीनामपितत्तद्व्यक्तित्वेनसं स्कारनाशकतासंभवात्संस्कारस्यफलनाश्यताप्रवादसंगतिरित्यनुभवत्वेनस्मृतिसंस्का रहेतुतापक्षेनोक्तबाधकावकाशइत्यतआहजायतेचेतिअनुभवजन्यसंस्कारापेक्षयासमरणात दृढतरसंस्मरणादितरदृढतरदृढतमाः संस्काराजायंतेइत्यवश्यमेवस्वीकार्यमितिभावः

संप्रदा[illegible]

६ ... स्मृति ... जातिविशेषः

गदा॰ । कार्य्यरूपो जातिभेदोऽपि ति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः न चैवं ववशास्त्रं यत्र कदृष्टस्य उद्बोधकसमव

६० धानादेव कदापि स्मृति नियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतो जातिविशेषः सिध्यतीति वा

च्यं याद्दशसंबंधिविशेषज्ञानसत्वे पुनः पुनः स्मरणोत्तरं नियमतः स्मृतिर्नत्वनुभवमात्रोत्तरं ता

न४ दृशोद्बोधकघटितसामग्र्यास्तत्रानुगमाय संस्कारगतजातिविशेषस्यावश्यकत्वात् कदापि स्मृते

दै॰ रुत्पत्तिस्तु बोधकाधीनत्वमुपगम्य संस्कारातिशयस्यैव उपनेशास्त्रादावभ्यासोऽपि नोपयुज्यते तेनानुभ

वत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतासंभवस्त्वाशयः । दृढस्तु बोध्यं दृढदृढतरादिसंस्कारं प्रति समानविषय

कस्मृतित्वतादृशस्मरणोत्तरस्मरणत्वादिना न हेतुतायुक्ता पुनरनुभवादपि संस्कारदार्ढ्यदर्श

नात् नापि समानविषयकत्वानोत्तरत्वानत्वादिना ऽपेक्षोत्तरोत्पन्नोपेक्षातो दृढतरसंस्कारा

तरागादिना तात्तादृग्गोचरसंस्कारनाशोत्तरज्ञातत्तानानात्तदृढदृयाच्च किंतु समानविषयसंस्कार दृढसंस्कार

त्वेन दृढतरसंस्कारं प्रति दृढदृढतरादितादृशसंस्कारत्वेन च दृढतरदृढतमसंस्कारं प्रति जनकता

अतएव भावनायाः पटुतरभावनाजनकताप्रवादः भावनया भावनांतरजननेऽपि च दृढत्तरोत्तरत्वानं सह

कारितस्य च संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्मृतिसाधारणापि संस्कारः प्रबलतरसंस्कारं जनयत्विति वाच्यं राम

णाज्ञानसंपादितधर्मप्रकारकत्वेन हेतुतानवैयंत्त्वजन्यज्ञानसहकारेणैव स्वजन्यज्ञानसहकारेण सं१ ६०

ह१

र्वत

स्वजन्यसंस्कारानुपहितत्वानंत्वेनैव संस्कारहेतुत्वोपगमात् अन्यथा विनश्यदवस्थज्ञानात्पटु

संस्कारांतरस्य दुर्वारत्वात् अनंताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरवेणोष्ट्रापत्तेरयोगादिति ज्ञानत्वे

न स्मृतिसंस्कारहेतुत्वे युक्तं तरमप्याहुः यदि रित्यादृश्यं चेति । निश्चितः कार्य्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभि

चारो यद्रूपावच्छिन्नस्य तन्निश्चितान्यभिचारकं ग्रहमाणं कार्य्यसंशयसाधारणात्तानैषयीभूतो वि४

यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारः तस्य गृह्यमाणव्यभिचारकं तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृतिसंस्कारयो

र्व्यभिचारशंकापि स्मृतेः संस्काराद्विजनकत्वस्य संदिग्धत्वान्नुभवत्वावच्छिन्नस्य तत्र व्यभिचारः द६

संदिग्धइति न तेन रूपेण कारणताग्रहः संभवतीति भावः । यद्यपि व्यभिचारसंशयस्य तत्र ग्राह्यसं

शयतया कल्पनात्मककारणताग्रहेन विरोधित्वसंभवः ग्राह्यसंशयस्य परोक्षत्तानाविरोधिता

याः सर्वसम्मतत्वात् तथापि कारणतायाः सामान्यविशेषरूपावच्छिन्नत्वेन यो संशयसामान्यरूपस्य

नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वस्य विशेषरूपस्य तथात्वम् असिद्धतया कल्प्यमिति तस्य कारणतावच्

छेदकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसंधानेन प्रतिबंधाद्विशेषरूपेणावच्छेदकत्वग्रहो न भवतीति

बोध्यं इदमेव निश्चितान्यभिचारकत्वमेव अन्यत्र प्रशस्तादिकार्य्यपि सामान्यस्य एवावच्छेदकप्रकार

गदा० कप्रकृत्रिविषयविशेष्यकनिश्चयत्वाद्यपेक्षयाधिकसंग्राहकस्य तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वा
६९ देः संस्कारस्य स्मृतिजन्यत्वनापसिद्धांतइत्याविष्कर्तुं तत्रटीकाकारसंवादमाह अभिहितं चेति स्वकार्ये
ति। स्वं स्मृतिः तत्कार्य्यो यः संस्कारः स एव स्वानंतरोत्पन्नविशेषगुणविधया विरोधी नाशकोयस्या
तासामित्यर्थः। एतच्च तृतीयक्षणानवस्थाननिर्वाहकं त्रिचतुरादिक्षणमात्रावस्थायित्वस्थानवस्थान
पासहभाव प्रयोजकतया अभिहितं। चरमत्वानपदस्येति अनुभवचरमत्वात् अनुभवत्वावच्छि
न्नरूप विशेषार्थकत्वात् तथा च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यानुभवत्वलक्षणं तस्य चानुभवत्व
भूयामां स्मृतावतिव्याप्तिर्न शंकास्पदमयीतिभावः। अन्यच्च समाधानांतरमनुपत्यस्येति साक्षादि
ति साक्षात्तज्जन्यत्वं तज्जन्यान्यत्वे सति तज्जन्यत्वं परामर्शजन्यतावच्छेदक विशिष्टगोचरसंस्कारत्वा
वच्छिन्नजन्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः अत्र गौरवमस्वरसवीजं विशिष्टवैशिष्ट्यवाधहेतुतायां तान
त्वनिवेशनव्यवस्थापनायाः कर्त्तुं शक्यत्वेन तत्रातिव्याप्ति यथावारणीया विशिष्टस्मरणेपि तेनैव प्र
कारेण तद्वारणं संभवतीति चरममतानपदस्यानुभवपरत्वं नावलंबनीयमित्याशयवानाह व्याप्ते
तिव्याप्यविशेष्यकात् आधेयतासंबंधेन व्याप्यरूपविशेष्ये पक्षप्रकारकात् पर्वतेवन्हिव्याप्यइत्या ६९

तत्त्व संयोगावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव संसर्गत्वात् नचोभयत्र संयोग एव संसर्ग इति आधाराधेयभावएवेति वाच्यं पर्वत

कारकात्। पक्षविशेष्यकात् अधिकरणतासंबंधेन पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकारकात् वन्हिव्याप्यवान्पर्व
तइत्याकारकात्परामर्शात् अनुमितिदर्शनात् अविलक्षणयाः पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितेरनुभवात् तदुभयवै
शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनउभयानुगमकेन व्याप्यपक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वेनत
त्रहेतुत्वं यत्रानुमितिप्रतिकारणत्वं नतु विशिष्टवैशिष्ट्यवाधविशिष्टस्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रका
रकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वादिनानुगमतरासंग्रहादित्यर्थः ननु वैशिष्ट्यमत्र व्याप्यताघटकसंबंधरूपं विव
क्षणीयम् अन्यथातिप्रसंगात् एवं च संयोगादिकसंबंध मादाय व्याप्यताघटके नत्वाधेयत्वं तत्कृतउक्त
पेणपक्षप्रकारकस्य पर्वतेधूमइत्यादिज्ञानस्य संग्रहश्च एवं तेधूमइत्यादावपि व्याप्यताघटकसंयोगादि
रेव संसर्गइति वाच्यं पर्वतादिप्रतियोगिकसंयोगादेर्धूमादिरूपविशेष्यानुयोगिकत्वविरहेण तादृशप्रत्य
यस्य अप्रामाण्यापातात्। आधाराधेयभावानवगाहने सप्तम्यर्थस्यानुपपत्तेश्च नच संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयत्वमे
वतत्र संबंधः तत्संसर्गकत्वेपि तद्घटकसंयोगादिसंसर्गकत्वमक्षतमिति वाच्यं विशिष्टसंसर्गकत्वेपि विशे
षणीभूतसंयोगादेः संसर्गतावच्छेदकतयात द्विषयतायां प्रकारविशेष्योभयनिरूपितत्वाभावात्
अन्यथा संयोगावच्छिन्नाधेयतासंबंधेन व्याप्यप्रकारकात्वव्याप्यपर्वत इत्यादिज्ञानात् संयोगाद्यवच्छिन्नाधे
यतासंबंधेन पक्षप्रकारकात् पर्वतवान् धूमइत्यादिज्ञानाच्चानुमितिप्रसंगात् एतेनाधाराधेयत्वयोः

इत्यत्र आधाराधेयभाव

गदा°

६६

त्वविशिष्टवैघतयासंयोगाद्यवच्छिन्नाधारत्वावगाहित्वेन तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्यपक्षवि
शेष्यकपरामर्शयोरनुगमइतिनिरस्तं व्याप्यपर्वत इत्यादिधियोर्द्वयोरपि व्याप्यनिरूपिताधारत्वाव
गाहित्वेन पक्षनिरूपिताधेयत्वावगाहित्वेन वाऽननुगमस्यात्यन्तनिरूपिताधारत्वसंबंधावगाहित्वमा
संग्रहणासंभवात् (अत्राहुः) आधाराधेयत्वयोरुक्तत्वविशिष्टविघतामतपर्वतेधूमइत्यत्राधारतानिरू
पिताधेयताधूमवान्पर्वत इत्यत्र चाधेयतानिरूपिताधारतासंबंधः नैतत्स्वमुभयोः संसर्गतया भानप्रसक्त
मुभयोरुभयप्रकारत्वकत्वापत्तेः एवंचोभयत्रैवाधारत्वविषयता पर्वतविषयतया आधेयत्वविषयता
वह्धूमविषयतयानिरूपिता तथा च पक्षविषयतानिरूपिताया आधारताविशेषविषयतात न्निरूपित
निरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितव्याप्यविषयताशालित्वेन द्वयोरनुगमः व्याप्यप
र्वतः पर्वतवान्धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयता व्याप्यविषयताव्याधारत्वविष
यतानिरूपितेति वैपरीत्यान्नोक्तानुगमकरूपस्येतत्साधारण्यमितिनातिप्रसंगः न चाधारत्वावगाहित्व
स्यकारणतावच्छेदकत्वे तदनवगाहिनो व्याप्यताघटकसंसर्गसंयोगादिनापक्षे हेतुमत्ताज्ञानादनुमित्युत्
त्पत्तिप्रसंग इति वाच्यम्प्राचामृते आधाराधेयभावगर्भस्य हेतुसामानाधिकरण्यस्यव्याप्तिघटकतयाहे
तुनिरूपिताधारत्वावगाहिधियएवानुमितिजनकत्वात् यदि च संयोगादिरेव संसर्गतयाव्याप्तिप्रविष्ट

हेतुसामानाधिकरण्यघटकोनाधारत्वं तदा संयोगादेर्यत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधता तत्रतेन संबंधेन
व्याप्यस्यप्रकारकंपक्षविशेष्यकज्ञानमेवानुमितिजनकं न तु संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतासंबंधेन पक्षप्रका
रकव्याप्यविशेष्यकज्ञानं हेतुपक्षयोः संबंधविधया व्याप्यतावच्छेदकसंबंधानवगाहनात्तस्याधि
कविषयकत्वेन गौरवस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुतायां विनिगमकत्वाच्च परंतु पक्षतादात्म्यसंबंधेन हे
तुतातत्रैव व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोर्व्याप्यपक्षोभयविषयतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गताकज्ञा
नत्वेन हेतुता तत्र च न कश्चिदतिप्रसंगः निष्कृष्टजातिघटितानुमितित्वरूपेणोपितादृशपेच कारणताविशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यावतिव्याप्तिवारणाय निवेशपत्यवधेयं तत्रूपेणघटकमपि तत्त्वेवउभयवैशिष्ट्या
वगाहिनिश्चयत्वरूपानुगतधर्मावच्छिन्नकारणत्वमेवप्रकृत तत्त्वरूपघटकमुपेयमिसर्गे अन्यरूपाव
च्छिन्नहेतुताघटितस्य तत्र रूपस्यालस्यएव सत्वादिति भावः। विशिष्टस्मृतिकारणतानोक्तानुगतरू
पावच्छिन्नाअपितु विशेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह एकतरेत्यादिना तत्र विशिष्ट्यवकार्ये
कारणाभावइत्यपि तन्न तत्रस्मृतिस्थले विशिष्ट्यवव्याप्यप्रकारकपक्षे विशेष्यकस्मृतित्वतादृशनिश्चय
त्वादिरूपविशेषधर्ममुपादायैव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति शेषः अत्रहेतुमाहसमानप्रकारकत्वे

८

गदा नैकत्ता नस्मरणयोः कार्य्यकारणभावादितित्तीयार्थावैशिष्ट्यार्थकत्वात् समानप्रकारकत्वेने
६२ त्यस्य समानप्रकारयोरित्यर्थः तथाचासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वादित्यवधारणार्थेन
तावतानुगतरूपस्यकारणतानतिरिक्तत्वं त्रिललाभः असमानप्रकारकज्ञानस्यस्मृत्यकारणत्वेतस्य
फलाद्वित्याह एकत्वहेतुमाह एकतरेतिव्याप्त्यादिमात्रविशेष्यकत्तानात्तपरूपादिविशेष्यकस्मरणा
६७५ नुत्पत्तेरित्यर्थः एतदेवयति [redacted] अन्यथेति एकतरविशेष्य
कत्तानादपि अन्यविशेष्यकस्मृत्युत्पादेपगामेव्याप्त्यादिविशेष्यकस्मृतीनापत्तादिविशेष्यकत्व
नियमापत्तेरित्यर्थः केचित्तु नियमेनेत्यत्र अकारप्रश्लेषः तथाचानियमेन नियमाभावेनस्मृतेः स्म
तिमात्रस्योभयविशेष्यकत्वप्रसंगादितिव्याचरुतेविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावितिविशेषणता
वच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधादावि
त्यर्थः आदिनाविशिष्टस्मृतिपरिग्रहः व्यतिरेकिणोव्यतिरेकव्याप्तेरेवगमकतायकहेतुअन्वयव्यतिरे
कव्याप्तिप्रकारतयोर्मिथाचारश्रीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनानुगम[illegible]कारणतावच्छेदकत्वमुतेता राम
दृशाकारणतायाएवलक्षणेनिवेशादेकविधव्याप्त्यवगाहिज्ञानास्यव्याप्तिविषयकविशिष्टवैशि १९५

५२ ६२

ष्ट्यबोधाद्यनुत्पादात्तज्जनकतावच्छेदकगर्भेविशिष्टैवतत्तद्व्याप्तिविषयत्वानिवेशेनएकरूपेणानुमि
तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताविरहात्तत्रनातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याह वस्तुतायद्यनुमिता[illegible]विस्यादिना
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुतानभ्युपगन्तृमिश्रमतेव्याप्यविशि
ष्टपक्षवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादिसामान्येतिव्याप्तिविरहेप्यभावबुद्धौप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रति
योगिविशेष्यकनिश्चयत्वेनहेतुतामिश्रेणावश्यस्वीकरणीयेतिवह्निव्याप्यवान्पक्षोनास्तीत्याद्यभाव
ग्रहेतन्मतेप्यतिव्याप्तिरस्तीतिदर्शितशंसैवसावारणीयत्याह अतएवेति अतएवउक्तरूपावच्छिन्नका
व्याप्तिविशिष्टावच्छिन्नायाप्रतियोगितातन्निरूपितानुयोगिताकाभावत्वेकिंकमतीत्यर्थः व्याप्यवस्त
रणतायालक्षणप्रवेशादेवव्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहप्रतीतिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतया
रूपादिज्ञानत्वेनव्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वेनत्यर्थः दंडो
रक्तोनास्तीत्याद्यभावग्रहस्यदंडोरक्तोनवेतिसंशयाद्युत्पत्तेरनुभविकतयाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेवि
शेषणतावच्छेदकप्रकारक[illegible]धीहेतुतावादिनांतद्विशेषहेतुतायामिवमिश्रमतेपिसिद्धमिताय
च्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगितान्वयेनहेतुतायानिश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वा
दितिभावः। नस्वतिनोतिव्याप्तिः व्याप्यपक्षविशेष्यकयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकयोःपरामर्श

गदा योरन्यविशेष्यकत्वानुभवानुरोधात विनिगमकांतराद्वापद्य विशेष्यक एव २ गमकरूपस्याभाव
६४ प्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादितिभावः पक्षत्वानुमितिपरामर्शयोः समानपरामर्शोऽनुमिति
हेतुरूपयतव्यतिरेकिणोव्यतिरेकव्यभिचारेणान्वयव्याप्तिरवगम्यतइतिमतव्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयो
जकत्वेपिमणौ मंत्रादिन्यायेन विरोधितायाप्रामाणिकतयाऽनुगमासंभवेन पृथग्रूपयोर्व्याप्त्यो
नयोरनुमितिहेतुताव्यतिरेकिण्यथ दर्शनीयरीत्या च व्यभिचारवारणेन तदानीतरीतिद्वयेन विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधाद्यावतिव्याप्तिवारणासंभवः नचाप्यवीक्षरीत्याऽनुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाप
नत्तद्धेतुतायाज्ञानत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादित्यालोच्य तदतिव्याप्तिवारणाय विशेषणांतरप्रवेशय
तिव्याप्तिविषयकत्वेनेति लिंगोपधानस्य मणौ कृतानभ्युपगमात्तन्मते ऽसंभवेपिनक्षतिः उक्तवि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधविशिष्टस्मरणे द्व्याप्तिविषयकत्वनियमान्नातिव्याप्तिरितिभावः नन्वनुद्बुद्धसंस्का
द्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिवारणायउद्बोधकाभावविशिष्टसंस्कारान्यत्वमेवविशेषणंताव
च्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निवेश्यंतु ज्ञानत्वे पूर्वोपदर्शितव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्तज्जन्यताति
तयाजनकतावच्छेदकगौरवस्यादोषत्वात् भेदस्याव्याप्यवृत्तितायाउपगतत्वात् तयाऽनुद्बुद्धसंस्कारोद्बो
धकाभावविशिष्टतद्भेदसत्वात् तादृशात्संस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणनिवारकः संस्कारनिष्ठत्व

नट
६४
१०

[illegible]

विशेषितस्योद्बोधकाभावविशिष्टस्यात्यंताभाव एव वा निवेश्यः स च उद्बोधकासमवहितज्ञानादिसा
धारणोपि तथा च ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतायामनिवेशादेवातिव्याप्तिवारणासंभवे किंव्या
प्यविषयकत्वनिवेशनेन। विशिष्टस्मरणातिव्याप्तेरनुभवत्वनिवेशनेनापिवारणसंभवादित्याशंक्य तज्ज्ञा
नत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां व्यभिचारे दूरेनव्याप्यविषयकत्वनिवेशस्य तदतिव्याप्तिवारणप्र
योजकत्वं दर्शयति एतेनेत्यादिना प्रथमतो विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणे व्यभिचारमुद्धरन् निस्मृतिं प्रतीत्यादिना
कल्पत्रयेण संस्कारमुद्धरति। विशेषणविधया हेतुत्वस्य कल्पनादित्यन्वयः तथा च न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छि
न्नस्य व्यभिचारः विशेषणज्ञानजन्यसंस्कारोत्पत्तिरूपेण एव विशिष्टानुभवो सत्वात्तत्र संस्कारद्वारा हे
तुतासंभवेपिनक्षतिः साक्षादेव तत्र तथात्वादित्याह अनुभवं प्रतिचेति नच साक्षादेव हेतुत्वे स्मृतौ परं
परयाहेतुत्वे चानुभवे व्यभिचारात्कथमयं कल्पः संभवदुक्तिक इति वाच्यं स्वस्वव्यापारान्यतरत्वाव
च्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया एव कारणताघटकत्वात् प्रत्येकव्यभिचारस्याकिंचित्करत्वात् ननु व्यापार
घटितायस्य कारणतातद्रूपव्यापारमात्रसत्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितं तथा च संस्कारादृष्टानुभवसामग्री
सहकृताद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः पदितानस्यस्वतः पूर्ववर्तितायाअपि कारणताघटकत्वात्तस्य

॥ किंतु विशेषणेत्यादि यत्त्वं निमस्य विशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियः इत्यर्थकतया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानस्य विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां बस्या पक्षो यं ग्रंथः एवं च विशेषणविषयकत्वादित्यादि पूर्वग्रंथो निर्विशे-
षणविषयकस्य दस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मरणपदस्य विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरण-
परतया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामव्यभिचार प्रदर्शनपरः इति न तदर्था विरोधः

गदा० तमये हि तं तदा स्मरणेनापि तद्रूपेहृतां अतो व्याप्ता घटितमेककारणत्वमन्यत्र तद्घटितं वा
व्यं तथा च दर्शितव्यभिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन कल्पांतरमाह निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति
६५ विशिष्टस्मृति पूर्वमित्यादिः कल्पनादित्यनेनान्वयः यद्यपि निर्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहिस्मरणस्यनोपपत्तिर्निर्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वविरहात् किं-
तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणस्मरणकल्पनेनैव तदुपपत्तिः तथापि स्मृतेर्निर्वि-
कल्पकतायाः सविवादतया तादृशी स्मृतिर्न संभवतीति विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टस्य-
ति कल्पनं न संभवति विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुतायामिव विशिष्टधीसामान्यहेतुतायामपि ज्ञानत्वनि-
वेशे युक्ते कल्पत्वादित्युभयत्रैव ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रायेण व पूर्वमतिव्याप्तिसमाधानं एवं चेदानीं
निर्विकल्पकस्मरणापगमे नैव पत्यस्य लघुनि विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाना निस्मृ-
तिस्थले क्रमशोभवतीति विशिष्टवैशिष्ट्य[illegible]वाधं प्रतिज्ञानत्वेन हेतुत्वे वाधकाभाव इत्यर्थ तो
ला भादृंतरा विशिष्टस्मृतिकल्पनाक थ न पि नन्यूनते तिध्येय । अथातिप्रसंगवारणाय समानप्रका-
रकत्वेनैव स्मृतिं प्रति संस्कारज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्विकल्पकस्मरणसंभवः घटत्वादिविशिष्टतद्घटा राम
नुभवेन निर्विकल्पकात्मकस्य वेतिग्रंथ विरोधः विशिष्ट वैशिष्ट्य क मावच्छेदकप्रकारकस्मरणे ये पादृकनाम[illegible] ६५
निर्विकल्पकस्मरणोपगमस्य संगतत्वविश्रंतत्वा विशिष्ट विशेषणस्मरणस्य कल्पनं यत्नाद्य कथनेन स्मरणा
पतिरित्ति तात्पर्यमतः ८

दिगोचरसंस्कारादिजन्यतायां निर्विकल्पकसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतानिन्न तद्घटादिविषयताशालि घटत्वादिगोचरस्मृतित्वस्यावच्छेदकत्वे च यत्र अभ्युपेत्वेन तद्घ-
टावगाहिनो घटत्वेन न चैतद्घटावगाहिनः संस्कारादेर्घटत्वतद्घटादिविषयकं स्मरणं तत्र घट- ॥
त्व विशिष्टतद्घटविषयकसंस्कारादेर्व्यभिचारः एवं निर्विकल्पकस्मरणोपगमे प्रमेयत्वादिसामा-
न्यलक्षणाजन्यं ज्ञानादि च विषयकं निर्विकल्पकस्मरणं तत्स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारकं ज्ञानं स्या-
त् तत्तादृशज्ञानमसर्वज्ञस्यानुभवसिद्धं न च स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्य संस्का-
रादेर्हेतुतया तादृशकारणाभावात् सकलजातिनिर्विकल्पकसत्त्वेपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारक-
स्मरणसंभवः तादृशप्रत्यक्षादेर्युगपत् सकलजातिसन्निकर्षविरहेणानापत्तिसंभव इति वाच्यं
ज्ञानसन्निकर्षसत्त्वेन तादृशमानसस्य दुर्वारत्वात् तत्कथमिदानीमपि निर्विकल्पकस्मरणमंगी-
कृतमिति चेन्न अनुद्बुद्धसंस्का[redacted]
[redacted] तन्यत्वापत्त्यालघुनां ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतुतासिद्धौ तन्निर्वाहकतया निर्विकल्प-
कस्मरणस्यावश्यकत्वे तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वादिना सामान्यहेतुत्वांतरस्य

गदा· कल्पनीयतया विशिष्टसंस्कारादितो विशिष्टस्मरणस्यैव तत्संवे निर्विकल्पकस्यापि स्मरणस्य सं
भवः नचोक्तक्रमेण सावेद्यापत्तिः स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वानुस्यूत
६६ तुल्योपगमात् उद्बोधकाकल्पनेन पार्थेत्यप्रमेयगोचरसंस्कारा भावत्वमिति निर्विकल्पकस्यापि वा
रणासंभवात् ततेदनभ्युपगमेपि स्वरूपतो मानयोग्यप्रमात्वघटकपदार्थे निर्विकल्पकमूलकप्रमेयत्वा जा
७५ दिविषयकस्मरणजन्यप्रकारकविश्व विशेष्यकस्मरणादेव कालादौ प्रमेयत्वादिना सकलप्रमे
यप्रकारकस्मरणोपपत्तेरित्यापि नेदानीं निर्विकल्पकस्मरणोपगमात विशिष्टज्ञानत्वेपारित्य ननु
ज्य विशिष्टानुभवत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव विशिष्टस्मृतौ व्यभिचारवारणे किं निर्विक
ल्पकस्मरणादिकल्पनया न च विशिष्टविषयकानुभवत्वापेक्षया लघुविशिष्टविषयकत्वमेव स्म
तिसाधारणं विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं तत्र चानाविकल्पकस्मरणमावश्यकमेवेति वाच्यं तथापि
नाशेपि तद्धापारम्भतया इच्छया विशिष्टविषयकस्मृतिजननात्तत्र व्यभिचारेण विशिष्टविषयकत्वमा
त्रस्य विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात न चोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् इति हेतुतया इच्छोत्पन्नत्वान श्रीरामः
त्वावच्छिन्नस्य व्यभिचार इति वा[redacted] उपादानप्रत्यक्षस्य फलसमान विषयकत्वानियमेन सुखत्वादिवि ६६

विशिष्टफलविशेष्यकेच्छोत्तौ सुखत्वादिधियो व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् एवं निर्विकल्पकस्मरणोपगमे इति सा
क्षात्कारपूर्वविषयस्मृतिकल्पनया नानुपपत्तिः इति द्वितीयस्मरणोत्पन्नानिर्विकल्पकस्मरणे न
विशिष्टविषयकस्मृतिजननेकाले इतिनाशेन विशिष्टविषयोपधानेन इति साक्षात्कारासंभवा
दित्यालोच्य विशिष्टानुभवत्वस्यैव विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वमादौ अनुभवमिति न स्याद्विशेषण
धियः अनुभवत्व [redacted] जात्येनंगीकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव तथात्वं
स्वीकरणीयमिति शेषे इच्छाद्युपसाक्षात्कारे व्यभिचारस्य कथितरीत्यानवकाशात् इति साक्षात्कारे
व्यभिचारमुद्धरति नियमत इति यत्र यत्र इच्छासाक्षात्कारत्वेन इति तृतीयक्षणे विशिष्टविषयस्मृतिक ५८(भाषि-५८वि
ल्पयितात्वनेतरक्षणस्य इति प्रत्यक्षस्योपगमादित्यर्थः। न च इति त्वनिर्विकल्पकविषयस्मरणस्योर्यु
गपदुत्पादासंभवात् क्रमेणगतं उभयोरप्यन्योन्यजनने विनाश्यविषयविरहेण इति तादृविशेष्यकेतिप्रत्य
क्षाच्चपपत्तिरिति वाच्यं इति तादृविशेष्यत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन निर्विकल्पकस्यानभ्युपगमा
त्व नत्वविशेषणाभिप्रायो हेतुत्वेपि विषयस्मरणस्यैव इति तादृविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ न निर्विकल्पस
नावश्यकत्वात् अभावादौ संसारे सर्वे देव इति त्वविषयकसंस्कारसंभवेनत्या इति साक्षात्कारवि ननक

गदा०

६७

षयस्फुरतोत्तज्ज्ञाने बाधकाभावात् न चैवमन्यत्र निर्विकल्पकोच्छेदः अप्रसिद्धचैत्रत्वादेः प्राथमिकविशिष्ट
बुद्धिपूर्वं तत्स्मरणासंभवेन तन्निर्विकल्पकस्यावश्यकत्वात् यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले
घटादीन्द्रियसंयोगोत्पत्तिस्तत्र द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषाद्युत्पादात् घटत्वादिस्मरणासंभवेन तदुत्त
रघटत्वादिविशिष्टधीनिर्वाहाय घटत्वादिनिर्विकल्पकस्यावश्यकत्वाच्च । जन्यज्ञाने व्याप्तिविषयकत्व
निवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ वह्निव्याप्यधूमादिविषय
कस्मृत्यालंबनात्तु मितौ वा व्याप्तिसाध्याघनतुगमनिबंधनव्याप्यननुगमप्रयुक्तोऽव्याप्तिवारणा
नुरोधेनावश्यत्विवक्षणीयवह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतविषयिताज्ञानजन्यत्वव्याप्तिविषयकज्ञानजातीयत्वस्य
लक्षणे तयानिरुक्तेरनुमाह साध्यादेरिति आदिना संबंधविशेषादिपरिग्रहः एकोपादानेऽरुसाध्यादि
घटितव्याप्त्यादिविषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणेऽव्याप्त्यनुमितौ अन्यसाध्यकानुमितौ दैवात् दैववसा
संपत्तसामग्रीविशेषात्तस्या अनुमितौ परामित्यनेनातिव्याप्तिसंभवस्य च व्यवच्छेदः तादृशज्ञानद्वैतीति प
र्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्तिविषयकवह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतत्वाव श्री रामः
वच्छिन्नविषयनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यज्ञानेयासमवेते सर्वः न हूक्तित्वं तत्समवेतत्वं चज्ञानेन संबंधांतरेण

६७

तद्वृत्तिप्रसक्तत्वादिकमादाय ज्ञानमात्रातिव्याप्तिः सत्त्वगुणत्वज्ञानत्वानुभवत्वजातीनामादायातिव्याप्तिवार
णायानुभवत्वव्याप्यानि व्याप्यत्वमिह भेदगर्भं अनुभवत्वान्यातेतानि अनुभवान्यासमवेतत्वरूपं विवक्षितं तेने
नानुभवत्वनिरासः यद्यपि अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं यत्किंचिदनुभवासमवेतत्वरूपं वह ॥३
व्यापकत्वानिवेशे अपि अनुभवत्वत्वं हिनस्जातीनां वारणं संभवति तथापि इदृशव्यापकजातिवारकप्रकारेणां
जातिघटितान्यलक्षणेष्वदूषणार्थं यान्तरे च दर्शितत्वादिकप्रदर्शनार्थमेव एकः प्रकारोऽत्र दर्शितः व्याप्यपदं येबुद्ध
केभेदगर्भव्याप्यसपत्तलघुशरीरं दर्शितव्यापकत्वार्थकमिति तु न युक्तं यत्को विरित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्ति
व्याप्यपदार्थस्य स्फुटं तत्योपादानना विरोधात् इति ध्येयं । जातिपदं समवायेन तद्वृत्तलाभाय । जातिभिन्नज्ञानसमवे
तधर्मप्रसिद्ध्या जातित्वनिवेशवैयर्थ्यात् यद्यपि तादृशपक्षमीनुमितित्वं जदेवच सवस्य तावच्छेदकं तत्र अपि स्वरू
पतत्त्वस्य लक्षतावच्छेदकतादर्शितरूपेण चलत्वतया त्वमित्यादिविरोधः ननु व्याप्तिविषयकत्वस्य जन्यज्ञानेवि
शेषणत्वे संस्कारवारणाय यथानुतानपूर्वमन यत्किं व्याप्यवत्त्वानि प्रयत्नावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिविषय
कत्वनियमादित्याशंकात् तत्समुक्ता मेलाभसंपादकतया साफल्यति एतल्लाभाये वचनि जन्यपदस्य लक्षण
यां अनुभवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यतातोयाथितासर्थ्यप्यहार्यवैयर्थ्यं अनुभवत्वोपस्थापकत्वान

ग.श.

पदसमभिव्याहाराहत्वनुभवत्वघटितोक्तकार्ये कटितिन्नात्पर्य्यस्य ग्रहात्पदोपदजातीयद्रव्यमितिवज्जलं घट
जातीयद्रव्यमित्याहिवाक्यस्य स्वरसतो ऽप्रयोगात् तज्जातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्षमंच्या
पज्जातास्वासाजात्यपरतया श्रोतृसार्गिकत्वादिति भावः। जातिघटनायाश्च प्रयोजनं तत्र स्वापि द्रष्टव्यमिति एवं चेति ट
घक प्रयोजकत्वेपि अनुमितित्वरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे विशेषणरूपेणाप्रवेशेपि। नन्वत्रोक्तिः न
एकतरघटितलक्षणकरणे अपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः एकतरव्याप्तिज्ञानजन्यजातीयत्वस्या
परव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावसत्त्वादिति भावः। कार्य्यतासामानाधिकरण्यस्यानेकार्य्यतावच्छेदकत्वनिवे
शनेज्ञातावनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषणं विनैवसत्वादिवारणसंभवात्तादृशजातीनां परामर्शजन्यताव
च्छेदकको धर्मविशिष्टत्वात् अनुमितित्वस्यैव च तथात्वादित्याशयेनाह पर्वतोग्निव्याप्यपक्षविशिष्यकपरामर्श
योरनुगतरूपेणाहेतुतायामतो तद्रूपावच्छिन्नजन्यतयैव ज्ञानान्तराणि व्यासज्यवृत्तिकार्य्यतादृशकारणताघ
टितप्रथमकल्पे व्याप्यविषयकत्वानिवेशः अवच्छेदकत्वस्य पर्य्याप्तिनिवेशाद्विषयविशेषविषयकत्वस्या
धिकस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेपि असंभवः समुदायस्य एकदेशानतिरिक्ततया समुदायस्यावच्छेदक

विषयविशेषविषयत्वेरवच्छेदकत्वमित्यर्थः

त्वेनतदेकदेशस्यापि तथात्वस्याव्याहतत्वात् अत एवावच्छेदककोटिप्रविष्टवह्नित्वादिजातिमादाय वह्न्यादिरूपविषये
निव्याप्तिवारणाय तानवाच्येति ज्ञानेसमवेतेत्यर्थः अथवह्नित्वादिकमवच्छेदकविशेषणतया अवच्छेदकतापा
वावच्छेदकं न तु कार्य्यतायां तथा च कथं तज्जातिमादाया तिव्याप्तिप्रसक्तिः न च तादृशछिन्नविधेयताकत्वसंबंधे
न कार्य्यविशेषणतया वह्नित्वमपि कार्य्यतावच्छेदकमिति वाच्यं तादृशपरंपरायाः संबंधत्वे मानाभावात् विषयि
तासंबंधेन च वह्नित्वस्यातिप्रसक्ततया अवच्छेदकत्वायोगादिति चेन्न अवच्छेद्यांशे विसादृश्यं यत्र तावन्मावंति
विशेषणानि तावत्स्वेव कार्य्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात् कार्य्यतावच्छेदकादिविशेषणस्य कार्य्यतादौ तदव
च्छेदकत्वे वा अवच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेपि न ज्ञानत्वादिरित्यादिविषये पर्य्याप्तेन च व्यधिकरणस्यानवच्छेदकत्व न
नियमादिदिषयत्वेर्न कार्य्यतावच्छेदकत्वसंभ [illegible] व इति वा
च्यं साक्षात्तदवच्छेद्याश्रयविशेषणतया विलक्षणावच्छेदकतापामेव सामानाधिकरण्यापेक्षणात् अवच्छेदकघट
कानां मिदेपि अवच्छेद्यत्तानतिरूपितया अवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणया दृशां तादृशप्रकारकावच्छेद्याश्रयवि
षयतया अभेदादवच्छेद्यकार्य्यतादेरभेदइति वह्निविधेयकानुमितिः परामर्शजन्या उक्तकारणभावमहेत्वनुमिति

७५

गदाधरी०

विषयतायाऐक्यात्कार्य्यकारणभावैक्यं अनुमितित्वव्यापकविधेयकानुमितिः परामर्शजन्यत्वाकारेण कार्यताप्रतीतिः

६१ [redacted] अनुमितित्वव्यापकत्वावच्छेदकत्वे लक्षणे प्रवेशनेयत्वात् समुदायेय पापि

नेकमवच्छेदकत्वं तथापि तत्कार्य्यतानिरूपितावच्छेदकत्वेन तावदवच्छेदकतानां व्यासज्यवृत्तित्वेन बाधकाभावः तादृश

तुगतरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वाधारतायाः समुदायवृत्तिधर्मे गौरवावच्छेदकत्वलंघपल्लवेनानादृशजातिमज्ज्ञानस्य

लक्षणत्वेसामानाधिकरण्यसंबंधेन तादृशजातिवैशिष्ट्यस्य ज्ञानत्वविषयवृत्तिधर्मेपि सत्वेन तद्यावर्त्तनाय ज्ञान त

त्वस्य निवेशे ज्ञानत्वत्वस्याप्यवश्यं निवेशनीयतया गौरवमिति तदुपेक्षितं ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकादिपरामर्श

जन्यताघटितं ज्ञानवृत्तिजातिमात्रोपलक्षणं दुष्करं तत्र विषयवृत्तिज्ञानत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादि रा

तितादृशपरामर्शजन्यताघटितमपि लक्षणं संभवतीति सूचयितुं ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टयाप्यस्य तत्कल्पं तरमाना

धिकरण्येनवेति [redacted] कार्य्यविशेषणतयाविल

क्षणमवच्छेदकत्वमिह सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं अतो ज्ञानत्वादेः कार्य्यतासमानाधिकरणत्वेपि न क्षतिः राम०

यत्तु आलोकादिलिंगकानुमितेः धूमादिलिंगकपरामर्शस्य व्यभिचारवारणाय तत्समानाधिकरणतत्तल्लिंगकपरा ६९

अनुमानादेः

हसा४

अनुमानलक्षण

प्रत्यक्षादाव मर्शाव्यवहितोत्तरत्वं तत्तल्लिंगकपरामर्शजन्यतावच्छेदकमवश्यं वाच्यं तथा च परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परा

र्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तद्वारायातिप्रसंगवारणाय सामानाधिकरण्येनेति कल्पानुसरणमिति तन्न साधीयः अव्यव

हितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वेऽनुमितित्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतयाऽसंभवप्रसंगात् न चाव्यवहितोत्तरत्वनि

वेशेप्यव्यभिचारः प्रसज्यते येन तद्वारकतया अनुमितित्वनिवेशनं सार्थकीभवेत् अथानुमितित्वाप्रवेशे धूमपराम

र्शाव्यवहितोत्तरोत्पन्नतत्समानाधिकरणात्मघटसंयोगादिद्वाराद्यधिकरणे घटादौ परामर्शाभावेन व्यभिचारः इत्यनुमिति

[redacted] त्वनिवेशः सार्थकः अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे विषयविशेषावगाहितायाः प्रयोजनाभावेनानिवेशात् न च ७५

कार्य्यनिरूपितं देशिकव्यापकत्वं नकारणतावच्छेदकं अपि तु कार्य्यतावच्छेदक[redacted]व्यापकसामानाधिकरण्यप्रति

योगित्वं अत एव क्रियानधिकरणे तद्देशे संयोगोत्पन्नापि तस्यास्तत्कारणत्वमिति वाच्यं प्रकृते कार्य्यनिरूपितदेशि

कव्यापकतायाः कारणतावच्छेदकत्वे कार्य्याधिकरणदेशत्वस्य कारणाधिकरणदेशत्वनियतत्वानिर्वाहात् क्रियाधिक

रणेऽसमवायिकारणसंयोगोत्पत्तौ तदनधिकरणे तद्देशे तादृशपरामर्शाधिकरणात्मवृत्तिदनधिकरणेपि सिद्ध्यभावा

दिघटितानुमितिसामग्र्या आत्मन्येनुमित्युत्पादसंभवादिति चेत् सत्यं अनुमितित्वमनिवेश्य स्वसमानाधिकरणपराम

र्शाव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे संयोगादिविशेषे व्यभिचारः स्यात् तद्वारणाय अव्यवहितपूर्ववर्त्तिपराम स्वा

ग॰टी॰प॰ र्सामानाधिकरण्यमेव विशेषणं तथा तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयतां तथा च तद्विशिष्टाधिकरणं परामर्शाधिकरणमे
वेति तदुपलक्षितस्य संयोगादेः परामर्शव्यभिचारित्वेऽपि तद्विशिष्टाधिकरणताघटितव्यापकताया मर्मकारणत्वमक्षत
७० मित्यनुमितित्वे यावन्निर्वाह इत्यालोच्य दीधितिकृता पक्षताग्रन्थे एककालावच्छिन्नत्वविशिष्टितसामानाधिकरण्य
संबंधेन सिद्धौ सिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं संगच्छते अत एव पक्षतायाः अतीन्द्रियपक्षणपदितत्वेना
तीन्द्रियतया प्रत्यक्षासंभवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपासा इति तदभिधानस्यापि संगतिः एवं चानुमितित्वस्य परा
मर्शजन्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि नोक्तव्यभिचारप्रसंगः घटादेर्यत्परामर्शाधिकरणता नियततया तदुपलक्षिता
धिकरणताविलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसंबंधेन परामर्शविशिष्टाधिकरणतायाः असत्त्वात् नापि विनश्य
दवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्याप्यतायामनिवेशे तस्याः परामर्शरूपकारणानियम्यता
तस्या इति दूषणस्याप्यवकाशः तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृशप्रवेशासंभवात् स्ववृत्ति
त्वस्ववृत्तिध्वंसाद्विपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वोभयसंबंधेनात्मविशिष्टत्वमेव धर्मा हि परामर्शजन्यतावच्छेदक
म् तावतात्मन्यलिंगकानुमितौ तस्य व्यभिचारवारणादात्मवृत्तित्वविशिष्टस्येवाधेयतया आत्मविशिष्टस्याप्ये राम॰
नात्मन्यवृत्तिरिति ज्ञानत्वादिकं निवेश्यापि संयोगादौ व्यभिचारवारणसंभवात् विनिगमनाविरहेण तस्यापिकाप्येतानत ७०

अ५पि॰नि॰लें॰

छेदकतायां दुर्वारत्वात् तत्प्रसंगात् तच्चाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वलिंगकपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसमवाय
त्वलिंगकपरामर्शजन्यतावच्छेदकसंबंधे एवं च षष्ठ्यर्थमनुमितित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुक्तं ज्ञानत्वादिकं च नित्यसाधारणा
मिति न तस्य तथात्वसंभव इति वाच्यं तथा सति ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे न तद्वारकविशेषणोपादानानु
पपत्तेः तस्मात् पक्षसाध्यपक्षकानुमितिरेकलिंगकपरामर्शजन्येव प्रसिद्धा तत्पक्षकतत्साध्यव्याप्यपरामर्शजन्यता
घटितमेव लक्षणमभिमेतं पर्वतादिपक्षमपि तस्य साध्यमेव तत्र च न परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य जन्यतावच्छे
दकप्रवेशप्रसक्तिरिति ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधातिव्याप्तिवारणाय नानापदार्थघटितगुरुतरव्याप्तिविषयकत्व
निवेशनमयुक्तं अभावत्वादिपक्षलिंगविच्छ्यासिद्धकपदार्थीविषयकत्वं निवेश्यापि तद्वारणसंभवात् ज्ञातिमत्त्वघटकस्या
अभावाद्यनुमितेरपि संग्रहादिति आशयेनाह व्याप्तिज्ञानमिति व्याप्तिज्ञानविषयतद्घटकपदार्थताविषयत्वनिवेशे ३४मान
ध्यतिव्याप्तिर्दुर्वारत्वात् वह्निमानिति अनुमितौ नियमतो भासमानव्याप्तिघटकसाध्यादिविषयकत्वनिवेशस्यासंभव
संपादकत्वात् संभवदुक्तत्वात् तस्मात् दृशानुमितिविषय इति। प्रकृतसाध्यकपक्षलिंगविशेषणानुमितिविषयस्यार्थः यत्किंचिदनु
मितिविषयतायाः प्रकृतसाध्यादिसाधारणत्वात् सामान्यतोऽनुमितिविषयतायाः प्रकृतसाध्यकयावत्त्वमेव विशे
ष्यकस्मदुक्तत्वं वना अनुमितिविषयतायाश्च केवलान्वयित्वात् प्रकृतसाध्यकेतियत्किंचिदिति चातिव्याप्त्यसंभवयोर्वा

(असिद्धत्वात्)

९२

ग०४० रकतामावच्छिन्नमिवोक्ति ~~तुमितेरिति~~ भंगाभिधानानां निवेशस्तु तादृशपदार्थस्यैकस्य विशिष्यैवैतस्य वक्तुमशक्यत्वात् अनुभवत्वव्याप्यज्ञा
तिघटितलक्षणे परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकत्वनिकार्यताशालित्वेन कतिपयानुमितीनां नि
९२ तत वेशनमयुक्तं तच्छक्तीनां एकानुमितिव्यक्तिमुपादायानुभवत्वव्याप्यजात्यात तच्छक्तिज्ञातीयत्वस्यापि लघोर्लक्षणत्वसंभ अनुमितेन
वात्तथापि तादृशजातिघटितलक्षणं तथैव निष्कर्षयति याकाचिदिति अनुभवत्वस्यैतच्छक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकएवभेदो निविष्टः न त्वनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अनुभवत्वशरीरसकलानुभवसमवेतत्वस्य निवेशिता तत्
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदनिवेशेनैवानुभवत्वज्ञानत्वादिसकलव्यापकजातिवारणासंभवे भेदप्रतियोगितावच्छेदकशरीरे अभि
कानुभवेतरासमवेतत्वनिवेशनेनानुमितित्वं तस्य ज्ञानत्वादिसाधारण्यं संपाद्यत इत्यारणायानुयोगिन्यनुभवान्यासमवेतत्वरूप
विशेषणान्तरप्रवेशस्य प्रक्षालनाद्वीसादिव्याप्यविषयत्वात् तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य लक्षणस्य
संभवेपि न क्षतिः अनुभवत्वव्याप्यताघटितपूर्वलक्षणस्यैवेदानीं निष्कर्षणात् तद्व्यक्तिपदेन प्रत्यक्षादिव्यक्तिमुपादा तप
य उक्तशब्देन प्रत्यक्षादिलक्षणमपि संभवतीत्याशयेन प्रत्यक्षाद्यसमवेतत्वं नोपात्तमिति केचिन्न तद्व्यक्तिसमवेत तथ
पाक्तिंचिदनुभवासमवेतधर्मसमवायित्वमित्येकशब्देन प्रमाचतुष्टयलक्षणासंभवात्तथानभिधाने बीजानुयोगस्य रा.म०
तावतादृष्परीहारात् धर्मसमवायित्वमिति समवायेन तद्वत्त्वमित्यर्थः यथाश्रुते कालिकादिसंबंधेन तादृशानुमितित्वे ९२

न्यवा

समवायस्यातिव्याप्तत्वतया संबंधविशेषेण समवायवत्त्वानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यैव संबंधतया उचितत्वात् तानन्त
नुभवत्वचतुष्टयसाधारणजातिरमाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति निरस्तं न्यज्ञानत्वमि
वानुभवत्वं तथा चानुभवत्वानुभवत्वविशिष्टे सामयुक्तं स्मृत्यन्यत्वविशिष्टस्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानतिरिक्ततया विशेषणा
न्तरेण वारितत्वात् एवमनुभवत्वस्य समवेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतेत्यर्थकेन तत्र स्मरणभिन्नज्ञानत्वनिवेशनमनतिप्र
योजकं ज्ञानान्यसमवेतघटत्वादिस्तत्र तत्र समवेतत्वविशेषणेनैव वारणात् स्मरणातस्मरणान्यान्यत्वेन स्मृतुपादानम
पि न किंचित् उपाधिवक्त्र्योः न घट इति कश्चिद्दृष्टीतिन्यायेनायुक्तमिति तन्नाहानुभवत्वेति अनुभवत्वजात्यंगीकर्तृमते
(षो अनुभवान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्याप्त्याख्यानावश्यकतया तदनंगीकारेतिविशुक्तं मूले केवलक्षणे च कवर्त्तिव्याख्यान
मुपन्यस्यति व्याप्तीति व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ने
त्यर्थः विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेति वह्निव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः
धूमादिलिंगकवह्न्याद्यनुमितौ धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य करणादिकपाहेतुत्वं तज्ज्ञानतावच्छे
८ दकं धूमलिंगकवह्निविधेयकानुमितित्व वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्य च तदुपाधार विषयतानिज्ञानावच्छेदकस्य कारणत्वं

लि

१८

ग.५० र्वतत्वावच्छिन्नसकवह्नित्वावच्छिन्नविषेपकधूमलिंगकानुमितित्वं एवंच धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारक
७२ निश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतोपदर्शितधर्मावच्छिन्नाव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्व धूम
तत्वावच्छिन्नविशिष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकाचपर्वतोवह्निमानित्येतादृशानुमितिनिष्ठकार्यता
तादृशकार्यत्वसमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यत्वानिश्चयानुमितित्वजातिरित्वतामादायसकलानुमितौलक्षणस
मन्वयः वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवृत्तितथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छे
दकप्रकारकज्ञानीयकारणताप्रतियोगिककार्यताशालायातिप्रसंगस्यवारणायावच्छिन्नांतं तथाचवह्निव्याप्ति
विशिष्टावच्छिन्नपर्वतप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नतादृशकार्यतायां धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निव्याप्तिप्रका
रकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावान्नतामादायातिप्रसंगः वह्निव्याप्य
धूमवान्पर्वत इत्येतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतायाअपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकतादृशनि वह्नि
श्चयत्वनिरूपिततादृशकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नतामादायातिप्रसंगस्यनतादृशनिश्चयत्वनिरू राम०
पयहायतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वं नदर्थः अन्यथावह्निव्याप्यधूमवा ७२

दृशकार्य

[illegible]त्पर्वतइत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यवह्निव्याप्तिप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशा धूमत्वावच्छिन्न
लिनिश्चयत्वेनपर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतायन्न धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्च रतातिकप
यत्वेनचविनिगमनाविरहेणहेतुत्वादधिकंत्वित्यादिनायेनतादृशनिश्चयहेतुतायाअपितथाविधनिश्चयत्वावच्छि
न्नतयाततनिरूपितकारणतामादायातिप्रसंगवारणासंभवात्तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वनिवेशेचवह्निव्याप्यधू
मवान्पर्वतइत्येतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुतायावह्निव्याप्यधूमइत्येतादृशनिश्चयत्वेनापि नि
रूपितादृशनिश्चयत्वन्यूनवृत्तित्वेननदोषः वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्येतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य
तायाअपिधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नायाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविध
याकारणताप्रतियोगिकव्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिबोधनिष्ठकार्यतासमानाधिकरणत्वात् उक्तातिप्रस
ङ्गवारणासंभवेनतादृशकार्यतासमानाधिकरणपदमपहायतदवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनं एवंचतादृशव्याप्तिप्र
कारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यवच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वाव नवह्निव्याप्तिविशि
च्छिन्नाः कार्यतायाः अनवच्छिन्नत्वान्नातिप्रसंगः अयेचमपिवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वाव ष्टधूमावच्छिन्न तविशेषणताक बुद्धित्वावच्छिन्न

१९

गदाधरी· छिन्नजन्यतावच्छेदकताघटकेन वृत्तित्वेन वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छिन्नपर्वतविशेषणताकबुद्धित्वावच्छि
न्नजन्यतायाः अवच्छिन्नत्वान्नोक्तातिप्रसंगवारणसंभवः न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकपदस्यावच्छे
७३ दकतापर्याप्त्यधिकरणत्वपरत्वात् तावच्छेदकैकदेशज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसंगादित्युक्तावाच्यं समुदायस्य
एकदेशानतिरिक्तत्वात् समुदायस्य तथात्वे एकदेशस्यापि तथात्वमित्यस्य अशक्यमात्रत्वात् इति चेन्न तदवच्छेदकावच्छि
न्नत्वस्य तत्रावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकावच्छेदकताकत्वं विवक्षितं न्यूनाधिकपदार्था
नो वच्छिन्नजन्यतयोरवच्छेदकत्वे च नैकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिके न्यूनाधिकवृत्तिभ्यां तावत्पदार्थसमुदायत्वाभ्यामे
व वतत्पर्याप्त्यवच्छेदादिति नातिप्रसंगः प्रकृते च व्याप्तिनिश्चयनिरूपितजन्यतावच्छेदककुक्षिनिविष्टपदार्थानां
न्यूनाधिकभावविरहेण एकेनैव समुदायत्वेन तदुभयावच्छेदकतापर्याप्तिरवच्छिद्यते अतो नासंभवः अथ ध
मो वह्निव्याप्य इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयस्य धूमलिंगकानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपेयते न तु तत्र सविष पद
क यत्वांतर्भावः तथा सत्यनंतपक्षभेदेन तत्कारणताकल्पनाप्रसंगात् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शज ताप०
न्यतावच्छेदककोटौ पर्वतविषयत्वांतर्भावश्चावश्यकः अन्यपक्षकानुमितेस्तदहेतुत्वात् न लक्षणतादृशजन्य ७३

के वह्निविषयक

सेयमित्यर्थ १

नेतितत्तात्पर्यसिद्धान्वयः । हेतुतावच्छेदकसंबंधः नदोष इति हेतुतावच्छेदकसंबंधानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमाभाव
स वत्संयुक्तत्ववृत्तिन्नासावप्रतियोगितायाः धूमाभाववत्समवेतघटादिनि तस्यासामान्यतो धूमाभाववद्वृत्तित्वं तस्य व्याप
कत्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः धूमाभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य तद्वृत्तित्वसामान्याभा
वस्य धूमाभाववत्समवेतवृत्तित्वे सत्ताद्यव्याप्तिः प्रसज्यते हेतुतावच्छेदकसंबंधनिवेशे च नि हेतुसंयुक्तत्वावच्छि
व न्नाभावस्यैव प्रतियोगिता तादृशसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य लक्षणघटकत्वात्तमादा
य लक्षणसमन्वय इति भावः । हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविवक्षणे च सतीति शेषः । तद्वि
वक्षणे च वक्ष्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपपन्नसंगतिः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदधिकरणत्वमिति अनुयो
गितासंबंधेन हेतुतावच्छेदकसंबंधवृत्तित्वमित्यर्थः अथवा हेतुतावच्छेदकसंबंधेन धर्मवृत्तित्वमित्यर्थः । विशिष्य
हेतुतावच्छेदकपुरस्कारेण हेतुमत्त्वनिवेशनसंभवेपि बहुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्वरूपकधर्मत्वेन निवेशा
पेक्षया तेन रूपेण निवेशे गौरवमिति सामान्यतो निवेशलाघवाय कस्यचिदित्युक्तमिति । अथ द्रव्यं गुणकर्मान्य
त्वे सतीति सत्ताद्यव्याप्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि साध्याभावस्य सत्ताद्यनुरूपहेतुसामा
नाधिकरण्यसंभवेपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावानां व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वनियमात् तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेनाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छि

गा॰टी॰सि॰
७४

भ्रमतियोगिताकत्वरूपैवैवसाध्यस्य विवक्षणं संभवतीति तन्निवेशनमेवोचितमिति चेन्न तत्त्वासिद्धितादृशयाव
त्साध्याभावसजातीयवत्त्वस्यैव लक्षणत्वं संभवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
विशिष्टहेतुसमानाधिकरण्यात्तेन लक्षणघटकतया तद्घटकयावत्साध्याभावसजातीयाप्रसिद्धेर्यावत्तु व्याप्तिविरहात्
तद्धेतौ तादृशयावत्साध्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किंचिदभावमादायैव लक्षणस
मन्वयसंभवादिति साध्याभाववद्वृत्तिसाध्याभाववत्ताविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति समवाया
दिसंबंधेनेत्यर्थः साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य न्यूनातिरिक्त
तादृशसाध्याभावस्य समवायसंबंधानुयोगिन्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव घटकत्वात्
हि तद्वृत्तिवनादृशसंबंधेनाप्रसिद्धेः प्रसिद्धिरिति भावः अत्र च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ व्या
प्तिविशिष्यविशेषणसंबंधस्य परंपरया हेतुसमत्वेऽपि व्यवारणीयत्वमित्यत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन किंचि
दप्यधिकरणवृत्तित्वं न सा विवक्षितं यदि च सत्तादेरव विशिष्टसत्तादिनाव्याप्यत्वं हेतुतावच्छेदकविशि
ष्टनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणानु नोभयादिसंबंध ५५
योगिकसंसावत्वं तत्साध्याभाववद्वृत्तितासामान्ये तत्साध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
त्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छेदेन तत्ताभाववत्त्वानिवेश्य निवार्यते तदा जातिमान् सत्त्वादित्यादावुपदर्शितास राम
॥ ७४

सिद्धिनिबंधनाव्याप्तेरुक्तविवक्षामंतरेणैव निवारणसंभवात्यवधेयं। मिश्रास्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्या
प्तेर्जातिमान् सत्त्वाद्द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमाशंक्य साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व
वेत्र रूपव्याप्तिं साध्यस्य घटनया परिष्कृतवंतः तत्र परिष्कृते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषस्तु हेतुमत्साध्यप्रतियोगित्व
स्यवच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतत्प्रतियोगितावच्छेदकेतररूपपारिभाषिकतत्प्रतियोगितावच्छेदके
तत्त्विय हेतुतावच्छेदकवत्त्वं निवेश्यं तस्मात्तादृशलक्षणमाहुः यद्वेति। तादृशाव्याप्तेरित्यस्य साध्याभावसाध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः प्रत्येकं ते यत्सजातीयस्य व्यापकीभूत
व्याप्यत्वे तत्त्वेनाभावस्य एकैकतत्साध्यसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य व्याप्यहेतोरभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दकेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्यापक
तावच्छेदके तद्रूपवत्त्वं तत्त्वेन रूपेण व्याप्यत्वं वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावसजातीयस्त
द्व्यापकीभूतो धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावः वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतधूमत्वा
वच्छिन्नघटाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारिणि धूमत्वा
॥ वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नघटाभावस्त्याद्यावह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावसजातीयत्वेन तदभा
वव्यापकवह्नित्वावच्छिन्नघटाभाववह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वादेर्वह्नित्वा

गा. दी. शि.
७५

घवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेपि तादृशयावत्साध्याभावांतर्गतधूमत्वावच्छिन्नधूमाद्यभावसजातीयत
द्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः अव्यभा
भावेऽव्याप्यवृत्तित्वविशेषणात्कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभावस्य
केवलान्वयिनः सजातीयस्य व्यापकीभूत तदव्याप्यवृत्त्यभावस्याप्रसिद्ध्यापि न क्षतिः व्याप्यवृत्तित्ववि
शिष्टतदभावं प्रत्येतद्वृक्षत्वाद्यभावस्य व्यापकतासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकताया विव
क्षणीयतया संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते संयोगेन तत्साध्यकेता दृशसंबंधेन व्यापकताप्रसि
ध्या व्यापकताघटकाभावप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया साध्यवन्निष्ठप्रतियोगि
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि संयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वासंभवात्तनि
तिध्येयं नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य नानाधिकरणत्वे कव्यक्तिसाध्यकेयत्किंचि
दधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य व्यापकीभूताभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद
करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तादृशसाध्याभावव्यावर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेनं व्यापकतावच्छेदकसंबंधघटिताति न समवाये
नद्रव्यत्वादिसाध्यकगुणादिहेतौ विषयतया साध्यव्यापकज्ञानादेः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभा

राम
७५

वंप्रतिहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नस्य हेतुतावस्याव्यापकत्वेपि न क्षतिः साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽप्रायः तेन संयोगादिना वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतौ समवायादिसंबंधावच्छि
न्नवह्न्यभावप्रतिसंयोगादिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेपि न क्षतिः अपि च रिणिसमानाधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाययातिप्रसंगवारणा
य सजातीयत्वोपादानं व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयाप्रसिद्ध्या एकैकतत्सजातीयत्व
निवेशनं साजात्यघटकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतरूपेणनिरुक्तभेदकू
टस्यैव व्यापकत्वं अन्यथाय च भिन्नभिन्नसंबंधेन साध्यहेतुमावस्त्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वं तस्यैव तदृत्ययास्सजातीयत्वेन तत्सजातीया
भावनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः सजातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नाभावस्य निवेशे हेतुव्यापकताया अपि तत्संबंधघटितताया विवक्षणे तत्काप्रसिद्धिनिबंधनदोषास
नवेपि व्यापकीभूतस्य साद्वैय्यर्थस्य दुर्वारत्वानु तद्व्यागेवरमलक्षणपर्यवसानात् अपि च रिणिसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नहेत्वभावमादायातिप्रसंगस्य वारणा
य व्यापकीभूतस्येति व्यभिचारिणो भावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे साध्याभावाव्यापकत्वाभ्युपगमः

गा· दी· शि·
७६

व्यापकत्वं च न तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तादृशव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया संभवात्
न च तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेनावच्छिन्नं वा अन्यथा भाववद्व्याप्यभाववति धूमसाध्याभावस्य धूमाभावनात्म
कवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसंबंधेनावृत्त्यानन्तमालाद्यदोषावसरदुर्निवार्यं एवम्
पि यत्र स्वरूपसंबंधेन हेतुता तत्र तादृशाभावप्रतियोगितया हेतुत्वाभिमतस्य व्यापकतानुपपत्तेर्दुरुद्धरत्वात् तत्रापि
तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वं अभावत्वाद्यात्मकतादृशरूपमादाय साध्यमात्रस्यैव व्यापकतया
व्यापकत्वस्याव्यावर्तकतापत्तेः एवं वह्न्याद्यभाववति धूमावयवादौ समवायादिना वर्तमानधूमादिरूपसाध्यसा
भावमादाय तद्व्याप्यव्यापकता संगच्छेत हेतुतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरण्यस्य निवेशनीयतया सत्ता
वान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या व्याप्तिर्न स्यादिति तद्भिन्नत्वान्योन्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्यापकत्वं निर्धूमो वह्निमान् स्यादित्यादौ त्वभावस्य वृत्त्यादेः प्र
त्येकं धूमादिमद्भिन्नत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि अखण्डस्य निर्धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य तु
दृशाव्यापकतासंभवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकत्वमेव लक्षणसमन्वयः न चाभिन्नत्वं
भिन्नत्वविशेषणतया न चैवं अतो वह्न्याद्यभाववति धूमाद्यभाववद्धूमस्य कालिकादिसंबंधेन वृत्तावपि न क्षतिः
असाधारणाभावस्य प्रतियोगित्वरूपत्वेपि साध्यवह्नौ निरुक्त एवातो धूमाद्यभाववत्प्रयोगोलकादौ देशिकविशे

राम
७६

निरुक्त

षणतया वह्न्याद्यभाववद्वृत्तिरव्याहतैवेति न वह्न्याद्यभावस्य धूमाद्यभावव्यापकतापत्तिः अथवा अव्याप्यत्वादौ देशिक
विशेषणतासंबंधसामान्येन तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टस्य नत्वनुयोगिकत्वाभावस्तदन्यत्वमेव तदभावव्यापक
त्वं अभावस्येति भाववृत्तिभिन्नस्येत्यर्थकं तेन धूमवान् जलत्वादित्यादौ जलत्वादिनिरूपिते देशिकविशेषणता
या अप्रसिद्ध्या तदवच्छेदकरूपात्मकव्यापकतासत्त्वेपि नातिव्याप्तिः असाधारणव्याप्तिसत्त्वे हेतुमत्त्वप्रकारकप्रमा
विषयत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः धूमवान् वह्नेरित्या
दौ अयोगोलकादाववृत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य वह्न्याद्यभावस्य निरुक्तव्यापकतासत्त्वादतिव्या
=
प्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति यद्यपि तादृशाभावोऽपि वृत्त्यादौ व्याप्यवृत्तिर्यस्तथापि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य व्याप
कत्वोक्त्यैव लभ्यमिति अनवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन व्यापकतानिवेशे सत्ताभाव एव तदुक्तौ अनवच्छिन्नवृत्ति
कान्यत्वरूपं व्याप्यवृत्तित्वं तु न शक्यते निवेशयितुं संयोगेन सद्वृत्तौ हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नहेतुसा
मान्याभावस्य तादृशप्रतियोगितायाः प्रतियोगिताहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाप्रसिद्ध्या अन्यथा व्यधिकरण
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य समनियततावैयधिकरण्यमते व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपत्वमासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासज्जातीयत्वेन तन्नाशव्याप्ति
व्याप्तिविरहेपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसंबंधावच्छिन्न

गा॰ टी॰ सि॰
७१

नाधसाध्याभावमादायातिव्याप्तिः। अभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं प्रवेश्य वचनं नातिप्रसंग
वारणसंभवः समवायित्वसंबंधेन विषयितासंबंधेन वा समवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानाधसाध्याभावस्यापि तत्समवायिविषयकत्वसंबंधेन
ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादौ विषयितासंबंधावच्छिन्नसमवायसंबंधाभावस्य नियतसत्तेन तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्
धूमाधभावव्यापकमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगिनो वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकत्वादतिप्रसंगवृत्तिप्रतियोगिनो
व्यापकतानुपेक्षप्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकपर्यंतानुधावनाद् द्रव्यविशिष्टसत्तादिसाध्याभावव्या
पकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेर्हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकतासंभवात् सप्रतीकस्तु
कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतीतौ व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या अतो महाकालभिन्नः कालत्वादित्यादौ
साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिसंबंधेन हेतुव्यापकताया
वच्छेदकता अवच्छेदकत्वेपि नातिप्रसंगः व्यापकताघटकसंबंधभेदनिवेशनादिकं स्वयमूह्यं। न च धूमवान् वह्निमत्त्वप्र
कारकप्रमाविषयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः धूमाघसाध्याभावव्यापकधूमाघसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रमाकादिवृ
त्तित्वविशिष्टधूमाघभावासाध्यत्वादेः हेतुतावच्छेदकस्वरूपसंबंधघटितव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति वा
च्यं साध्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकतायाः विवक्षणीयत्वात्। यथाश्रुतमिश्रलक्षणमुपन्य
स्य दूषयति। साधनस्येति। नाद्य इति। यो यः साध्याभावः प्रसिद्धः तत्तत्सजातीयतत्तद्व्यापकेत्यर्थः। तदवच्छेद राम ७१

कत्वनातद्धर्मप्रतियोगितावच्छेदकत्वं आधेयत्वं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः द्वितीये तु प्रमेयत्वादित्यादौ। ननु प्रमेयत्वादेः के
वलान्वयितावच्छेदकत्वेपि वाच्यत्वत्वादेरिव साध्याभावव्यापकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वमस्त्येवेत्याशंकां निरस्यति। प्रमेयत्वव्यधिकरणेति प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः। धू
माद्यसाध्यप्रतियोगिविषयितादिसंबंधेन वह्नित्वावच्छिन्नस्य यो भावस्तस्य व्यापकता न समवायात्मकत्वेन साध्ये समवा
येन द्रव्यत्वे हेतोरात्मत्वात्मसाबंधप्रति विषयितासंबंधेन द्रव्यत्ववत् ज्ञानस्य यः समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता ८९
कोऽभावस्तस्य व्यापकत्वात् तन्मात्रायाप्तिप्रसंगस्य वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघट
कसंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादिसंबंधेन प्रमेयत्वस्य यो भावप्रतियोगिताया
मसमानाधिकरणत्वस्याऽवच्छेदकत्वसंभवेपि न निस्तार इत्यवधेयं। अन्योन्याभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नावच्छेदकताको न तत्संबंधाभावद्वयस्याश्रयेनेदं। अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैतादृशा
यमात्रायत्वप्रयोगमनसेस्वात्। एतदुपलक्षणं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कुत्राप्यावश्यकलाघववि
न्नहेतुकाव्याप्तिरपि दुष्ट्या। एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छि
न्नत्वोऽस्याभावविवक्षणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाघसाध्यप्रतियोगितायां तादृशाभावसत्त्वेन ल
क्षणसमन्वयेपि न निस्तारः। उक्तस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या प्रतीकारादुक्तलक्षणे सजातीयादिप

गा॰टी॰शि॰
७८

दन्यस्यायोगेन लघुलक्षणमाह यद्वेति। व्याप्तिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणा
य साध्यवांस्तद्धूम इति। वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वाद्यवच्छि
न्नव्यापकतानवच्छेदकतया अव्याप्तिरिति तन्नाह धूमाद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाद्वृत्त्यर्थः। अत्र व्याप्यवृत्तित्वविशेषणं संयोजनाभावादावुपादेयं साध्याभावसजातीयत्वा
दिविशेषणावच्छिन्नस्याव्याप्यवृत्त्यभावान्तरस्य प्रक्रान्तत्वान्नाह अपदेनापरत्व प्रमेयस्य स्फोटितिनिराकाङ्क्षताव्याभावो
दृश्येत लक्ष्मासन्निधाय साध्याभावाद्युक्तं। यावत्साध्याभावनिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति प्रत्येकपदं।
अत्र च व्याप्तिचारिणं प्रत्यपि युक्तं येन संबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया अतिप्रसंगस्य वारणा
य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्यापकता निवेशनीया इत्थं च समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगि
तावच्छेदकसमवायादिसंबंधेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसंभवः प्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया। तथा च केचित्त्वन्वये साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नसाध्या
भावमादायातिव्याप्तिर्न संभवतीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्योपयोगिता बोध्या। धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमा
भावप्रतियोगितावच्छेदकसंख्यादिहेतुत्वविशिष्टधूमत्वाद्यभावाभावत्वेन वह्न्यादिव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः।
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्वावच्छेदकसंबंधघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वः प्रतियो

राम
७८

गिता: प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसंबंधेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वा
त् साध्यव्यापकतावच्छेदकेऽपि तेन व्यापकत्वविवक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतेन व्यापकतावच्छेदके निवेशः। यथा साधिकरणे समवायेन प्रतियोगिताश्रयः
स्वरूपसंबंधरूपत्वेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वृत्त्यादिव्यक्तिभेदेन भिन्नाया धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेद
कत्वेन असंभवतीति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वेन निवेशितं। ॥ कूटघटितल
क्षणे व्याप्तिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वं तु न व्यापकप्रतियोगिताकोऽन्यानि धूमे वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तु गगनत्वेनैत
सामान्याभाव एव स च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वह्नित्वेन हृदि त्रितयातिव्याप्तिवारणाय कूटपदमुपात्तं। तादृशा
तु व्याप्तिस्थलसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारण्यात्त्वेन साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदककोटौ
प्रवेशात् एव असंभवतीति न तु विशिष्य साध्याभावनिवेशो। तथा सति निर्धूमवृत्तित्वं वह्न्यभावस्यापि तद्व्यापकतानि
वेशादिति कूटपदमनुपादाय विशिष्य साध्याभावनिवेशे सर्वलक्षणानुपपत्तिः तदुपादाने दोषाभावात् वह्नेरभावात् तादृशकूटघ
टितलक्षणवादिनमाश्रित्य कूटपदघटितलक्षणं दर्शयन्ति। परे तु इत्यादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिमात्रे अतिव्याप्तिरतो यावदन्तमिति। तथा सति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य साध्या
भाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य यावत्त्वात् दर्शनाभावान्तर्गतस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वान्नातिव्या

गा०टी०पं०शि०
७९

त्तिः। वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वं साध्या
युक्तसाध्याभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेत्वभावत्वात् संयोगादिसंबंधेन हेत्वव्याप्तिः। यादृशसंबंधेन प्रतियोगित्वं वस्तु
मात्र एव तादात्म्यविषयितादिरूपे तादृशसंबंधेन हेतावेव परं लक्षणसमन्वयो भवितेतादृशसंबंधेनाभावत्वसंबंधेन प्रति
योगित्वं वस्तुमात्र एवेति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति तदुपादानं ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादानेपि युक्ता
संयुक्तत्वावच्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमतिवृत्तेस्तस्य वारणा संयोगादिमान् धूमादित्यादौ व्याप्तिर्दुरिव
निर्धूमे संयुक्तसाध्याभावस्य निर्धूमवृत्तित्वात् व्यापकप्रतियोगिताकतयाभावस्य निर्धूमकालादिवृत्तित्वेन च
निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावति
व्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया यत्र संयोगादिना हेतुतत्र संयुक्त
युक्तत्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन ल
क्षणघटकत्वात् वृत्तिमत्पदस्य पर्याप्तार्थकत्वे कालिकादिसंबंधेन गगनादेर्वृत्तित्वमते तेन संबंधेन यत्र हेतुता
त्रैव परमव्याप्तिवारकत्वात्तेन संबंधेन गगनवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह हेतुतावच्छेदकसंबंधेने
ति। न चातिरिति नाव्याप्तिस्थैर्यं: ननु नासंभवः तादात्म्यकालिकसंबंधेन हेतौ लक्षणासमन्वयसंभवात् वृत्तिमन्तु
नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यवत्त्वसाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्वादव्याप्तिः। तद्घटितलक्षणद्वयाभावेपि साध्य राम ७९

तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावविशेषपित्वार्थात्तद्दूषणं न सस्य तावच्छिन्नाभावमादाय वह्न्यादिसाध्यके
गुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ताघटाभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय च सत्तादिसाध्यके व्याप्तिर्दुर्वारैव। एवमव्याप्यवृत्तिकपि
संयोगादिसाध्यके तत्र घटत्वादिरूपस्य वस्तुतः एककपिसंयोगाद्यवच्छिन्नाभाववत्तया तद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि
ताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वेनाव्याप्तिविरहेपि तद्दृशकपिसंयोगाभावादिसाध्यक
वृत्तादिहेतौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्यासत्वादव्याप्तिरित्यत आह साध्याभाववत्त्वेति। पूर्ववदिति।
अत्र लक्षणेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽव्याप्यवृत्तिरभावो नि
पि यत्तत्सात्रापि निवेशनीयस्तस्यं:। तच्च वृत्तित्वं तस्य साध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां प्रसक्तिरि
एककपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावानां चावृत्तीपदविशेषणेन व्यावृत्तिः। ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगि
काभावमात्रनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारण्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषस्य समानाधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावोपि वृत्तिमद्वृत्तिः संभवतीति यावत्तादृशाभावान्तर्गततद्वृत्तित्वाभावादसंभवः। एवं स
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नस्याभावाप्रसिद्ध
त्वाद्धाभावान्तर्गत एव तत्र कालिकादपि व्यतिरेकिसाध्यकहेतूनामव्यभिचारित्वानुपपत्तिः। तत्र तत्साध्याभाववद्वृत्ति
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वमावश्यकः। केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वेन घटघटाभावस्य

द्वैयर्थ्यं वेत्यपमवद्वृत्तित्वम् एतद् तस्मतामावः ... भावोपविशेषणं ।

गा॰ सि॰ ल॰
८०

गादाधर्यां सद्० १६

तादृशगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धावपि तत्स्यात्तथाहि मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वस्य स्वघटककेवलवृत्तित्वसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्वारणा
याः तत्तद्भाववद्वृत्तित्वघटकधर्मावच्छिन्नाभावानिवेशे च वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावव्यक्तेरेव तद्भावत्वावच्छि
न्नाभावत्वापत्तावस्तु तथा तस्य वह्न्याद्यभावस्य तादृशव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिष्ठताद्रूप्यधर्मावच्छिन्नाभावानिवेशे
नैव घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नसाध्यैकतादात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिष्ठता
दृशसाध्याभाववत्त्वरूपतयाविधधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटादिमात्रवृत्तेरेतावता तादृशव्याप्त्यदुष्टेर्वा साध्याभावा
दिघटकताविशेषनिवेशे च प्रयासगौरवमिति तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिकाभावविव
क्षया तीतत्तादिति स्वं प्रतियोगिता अत्र साध्याभावस्य साध्याभावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमे ह
त्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणे सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वेन नाशाभावस्य घटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य तथाविधप्रतियोगिता
कस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितयाऽतिव्याप्तिरिति तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्याभाव
तावच्छेदककोटिनिवेशात्प्रयासात्तद्वादिति । यद्यपि यत्किंचित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्ति
मद्वृत्तियावद्भाववत्त्वं व्यभिचारिसाधारणं यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगि

एक

राम
८०

तायानानाविपक्षसाध्यके प्रसिद्धिः तत्तद्धिपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तत्तद्धिपक्षवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगिकस्या
प्रसिद्धेः तथापि यावतां साध्याभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वसमनैयत्यस्य प्रत्येकप्रतियोगितान्वयेन एतद्भाव
वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकयावदभाववत्तद्भाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकयावदभाववत्तद्वृ
त्तित्वे वैर्व्यात्तिवेशसौमानुपपत्तिः एतल्लक्षणे साध्याभावसमुदायान्तसमुदायत्वेन प्रवेशः अपितु प्रतियोगिकत्वरू
पेणेति कूटघटितादिदोषः अथात्र स्वपदेन तत्तद्भावीयप्रतियोगितात्वरूपप्रतियोगितापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वा
तिरिक्तेति तद्भावीयप्रतियोगितान्तरसत्वादिति च प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तच्चावां तथा च यत्किंचित्प्रतियोगितानिरू
पकाभावाभावस्याव्यापकत्वयावत्यः तादृशप्रतियोगिताः प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं तथा च स
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्रतियोगितानिरूपकवृत्तिमद्धसाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति
वृत्तिमद्धसाभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगितानिवेशनीयात्तस्यानिवेशेन तन्निरूपकाभाववृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणवा
वैयर्थ्यं वत्त्वविशेषणमपि तथैतिकेन नोपादीयत एव तद्विशेषणं वृत्तिमद्धसाभावीयवत्प्रतियोगिताविशेषणा
भावे च प्रतियोगिताविशेष्यीस्तत्ताभाववृत्तिमद्वृत्तित्वयावत्त्वाभिधानात् । अत्र च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतद्भाववद्वृत्तित्वत्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावत्वकव्यापकता
घटितत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नान्योन्याभावस्याव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगिता

सा० टी० व्य०

८१

निवेशः संभवतीति तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः । न च स्वव्यापकतत्तद्भावव‍त्तित्वत्वकूटतदभाववत्तित्वत्वौ निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नैकभेदो स्वपररूपो प्रतियोगितानिवेशासंभवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफलमिति वाच्यं । घटभेदादिसाध्यकस्थले तदभावव्यक्तित्वेन घटत्वादिघटिततस्य तदभाववत्तित्वत्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपतो घटत्वादिघटितघटवृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नैकभेदनिवेशासंभवात् । अत्र च स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वताद्यवृत्तित्वे तिमहानसे धूमाभावसाधकमानवृत्तित्वेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य एतल्लक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तदन्यत्रापि वच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य एतल्लक्षणाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नवर्तमानस्याभावादसंभवः । तादृशाभावव्यावर्तनाय व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे च गौरवं पर्वतवृत्तित्वत्वादिनानुगतवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यासज्यसंभवादिति अतः कल्पांतरमनुसरति । तत्र साध्याभाववत्ति अतिरिक्तानानिवेशोपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य संग्रहात् व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिरिति तन्निवेशनाय तथापि यथाश्रुतेनानेन महानसवृत्तित्वत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तित्वाभाववारणं संभवति महानसादिनिरूपि

राम

८१

तत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वस्य साध्याभावाधिकरणनिरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वरूपसाध्याभाववत्तित्वत्वान्यत्वविरहात् । तथापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वान्निरूपितसमानाधिकरणधर्मनिरूपितावच्छेदकत्वस्य तस्यानवच्छिन्नत्वेनाविलक्षणाभेदोपः । महानसवृत्तित्वत्वादिनिरूपितावच्छेदकत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात् । नैवमपि साध्याभाववन्महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणमशक्यतादृशधर्मनिरूपितावच्छेदकतायां तद्घटकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितस्वस्याधिकवृत्तित्वस्यैनाध्याहृतत्वादिति वाच्यं । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया महानसादिवृत्तित्वत्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अत्र गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावपरतया धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववत्तित्वत्वस्य समनियतधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेणातद्वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्यानिरूपकाभावाप्रसिद्धेर्लक्षणानाक्रांतत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण न निवेशः अपितु

गा॰ दी॰ व्या॰ ८२

तद्घटत्वे दृष्टान्तश्चेनैतदादिकमाराय न तिव्याप्तिरतो न व्यक्तिनिवेश इति २

६२

तत्तत्साध्यत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तं । एवं च तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाभावघटिततद्धूमाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभा
वस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यके तिव्याप्तिरित्युच्यते तथापि घटभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्
त्तद्व्यक्तित्वेन रूपेण घटस्य तदभावघटिततद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या लघीयस्त्वात् समनियतस्य किंचिद्विशेषणानव
च्छिन्न घटत्वघटितस्य घटवद्वृत्तित्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावा
प्रसिद्धेः घटवद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरू
पकाभावस्य लक्षणघटकत्वासंभवात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव तथा
त्वात् यदि चाभावधर्मो विशेषणविधया न निवेश्यते अपितु अभावप्रतियोगिनि अभावे तु साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यते तत्रापि एवं तत्तल्लक्षणपादान
मपि न तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावनिवेशस्य आवश्यकत्वं उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषणेन अभावान्तरव्यावृत्तेः सं
भवेत् तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया तस्य निवेशप्रयोजनविरहात् । एवं च घटवद्वृत्तित्वावच्छिन्ना
भावो धूमलक्षणघटको घटत्वसमभावस्य घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात् प्रतियोगितावि
शेषोपलक्षिताभाववद्वृत्तित्वपर्याप्तनिरूपकताकान्यत्वपर्यन्तनिवेशात् धूमादिसाध्यकस्थले न विधूमद्वृ
त्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे अभावविशेषणस्याधिकस्य निवेशापि न क्षतिः । न चा

स्योपलक्षणतया ३

राम ८२

सार्वप्रतियोगिकोपदेऽपलक्षणतया भानस्यानुभवविरुद्धत्वाद्विशिष्टनिरूपितत्वाभावरूपस्य निरूपितत्वसंबं
धावच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टनिरूपितस्य प्रतियोगिकोक्तप्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपल
क्षणविधया निवेशः इति वाच्यं प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्य तादृशाभावस्य तथात्वात् अन्यावच्छिन्नप्रतियो
गिताकोऽभावप्रत्यायाकारकस्य स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानस्य सर्वसंमतत्वात् प्र
कृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो अभावस्तद्वृत्तित्वप्रति
योगिकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वस्य यो अभावस्तत्प्रतियोगिताका यावन्तो अभावास्तद्वान् हेतुरि
त्याकारक व्याप्तिग्रहे प्रतियोगितायां विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात् । अत एव च व्यापकतावच्छेदकत्वादेरपु
पलक्षणविधया भानोपपत्तिः । न च तादृशज्ञाननिरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वाऽभावस्य
निवेशे निर्धूमवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतायामपि किंचिद्विशिष्टताद्यज्ञाननिरूपितत्वा
वच्छिन्नाभावसत्त्वात् अभावस्य प्रतिवाच्यं तत्र तद्वद्वृत्तित्वनिरूपितत्वपर्याप्तप्रतियोगिताव
च्छेदकताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् एवं तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावनिवेशो व्यर्थ इत्यतस्तत्पदोपादानमपि सा
र्थकं तत्पदापि घटत्वसत्त्वादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय कथं निर्विशेषणकघट
त्वादिवृत्तित्वस्यैव तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रति

गा॰ दी॰ शि॰
८७

योगितावच्छेदकशरीरे निवेशे न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया न जातेः समवा
येनैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तु संबंधांतरेण अत एव गोत्वादिजातिनिष्ठव्याप्यपदविशेषप्रवृत्तिनिमित्त
त्वगवेतरासमवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्वतीति न च तादात्म्यसंबंधेन घटपोरपि गोत्वादिजातेरिति निर्विशेष
णघटत्वादिघटितस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न संभवतीति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् घ
टाभावाभावस्योपलक्षणतया रुचीक्रियते तदा महानसवृत्तित्वलाघवच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेव यदि
च साध्याभावातिरिक्तविशेषणाविशेषिताधिकरणवृत्तित्वलाघवच्छेदकताभिन्नसमानाधिकरणधर्माव
च्छेद्यताभावे निवेश्य विशेषितघटत्वादिवृत्तित्वाभावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमादाय जातिसाधारण
स्यैतावव्याप्तिर्वज्रलेपायितेति ॥ अत्र वदंति गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनेदमभिहितं
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसवृत्तित्वलाघवच्छिन्नाभाववारणाय च साध्याभाववद्वृत्तित्वप
र्याप्त्यवच्छेदकताभिन्नसमानाधिकरणधर्मानवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव प्रतियोगितायां विशेषणं देयं
न चैवं घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य ग्रहणं एकसमानाधिकरणपदोपादाने विफलं यदि वैयर्थ्य
विफलत्वात् घटाभावस्याग्रहेऽपि केवलान्वयिसाध्यकसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन घटाघटाभावमादाय लक्षण
संभवादिति वाच्यं विषयितादिसंबंधेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववतिरक्तेः साध्या

राम
८७

तावच्छिन्न ४

भाववद्विषयतादिरूपाया विषयताद्विस्वरूपत्वेन साध्याभाववद्विषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य के
वलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादृशाभावघटितलक्षणानुपपत्तेः न च साध्याभाववद्विषयतात्वा
दिकं येन संबंधेनावृत्ति तेन संबंधेन तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वयः संभवतीति वाच्यं कालिक
संबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य यावत्तस्य ध्वंसाधिकरणवृत्तित्वात् प्रकृतेः स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगितावच्छेदकताकाभावस्य वक्तव्यत्वात् व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्ष
णघटकत्वासंभवात् विषयतायाः आत्मादिरूपत्वेऽपि विषयतात्वविशिष्टस्य न समवायादिना वृत्तित्वाद्
स्वरूपसंबंधेनाभावात् समवायाभावात् किंतु स्वरूपसंबंधेनैवात एव समवायादिसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताक एव विषयतात्वावच्छिन्नाभावो लक्षणघटको भविष्यतीत्यपि न कालिकेनोपातिरिक्तस्य नोक्ता
लिकविषयतादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेन स्वरूपसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् न चैवं साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिक
रणधर्मानवच्छिन्नस्यापि तत्राप्रसिद्धिः घटत्वादेः साध्याभाववद्विषयतानिष्ठप्रतियोगितावैयधिकरण्या
संभवादिति वाच्यं घटत्वादिना घटाघटाभावस्यैव तत्र लाभात् अथैवमपि सामानाधिकरण्यमनुपूर्वं साध्या
भाववद्वृत्तित्वनिष्ठत्वेन धर्मविशेषणकत्वे घटत्वादेः घटादिस्वरूपसाध्याभाववद्विषयतानिष्ठत्वेन गगना

गा॰ टी॰ शि॰
८४

देशपरित्वनिष्ठविषयतात्मकत्वेनसाध्याभाववद्वृत्तिपतानिष्ठतयासाध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तवृत्तित्वव्याप्य
र्मनवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या उक्तस्थले व्याप्तिदुर्वारैवयेनरूपेणयत्साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तितद्रूपावच्छि
तद्वनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेनगगनत्वविशिष्टगगन[illegible]त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्थले लक्षणघ
टकतानिर्वाहः हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यक्तेः किंचिद्विशेषितत्वावच्छिन्ना
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यतथाविधहेतावसत्वादसंभवप्रसंगइति येन येनसंबंधेनयद्वृत्तितेनसं
बंधेनतन्निष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्यतद्वनवच्छिन्नत्वस्यविवक्षणीयतयासंयोगादिसंबंधेनघटत्वाद्यव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायोक्तस्थले लक्षणसमन्वयसंभवात् उक्तावच्छेदकासाधेनचसाध्याभाव
वद्वृत्तित्ववृत्तिश्रेयादानं नतु तद्घटितलक्षणघटकौप्रयोजनाभावात् सर्वत्रदर्शिताभावमादायैवलक्षणसम
न्वयसंभवेनसमवायादिसंबंधेनघटत्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्थले लक्षणघटकता
विरहातिविरहात् एतेनधर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मत्वाद्यभावस्यसाध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति
योगिताकस्य वारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविशेषणमप्यनादेयं अतएवसमानाधिकरण्य
स्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षयालाघवमेवेतत्कल्पानुसरणबीजमत्रानिष्ठुरत्वमिति यदि चयुक्त
वच्छेदक मिनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वदामहानसवृत्तित्वलाघवच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरि

राम
८४

वद्य [illegible] योर्द्धं
तेनसाध्याभाववृत्तित्ववृत्तित्वघटकतानिर्वाहः ८ तेन
घ. ल

केवलेनसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वेनैवविवक्षणीयं तद्धर्मस्वरूपाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्ति
तात्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकत्वे एकवस्तुद्वयवृत्तित्वावच्छिन्नप्रत्तरसामोपितलक्षणघटकप्रतिवृत्तिमद्वृत्तित्व
ल दसाध्यंत्वं स्वाविषयकत्वं वह्नितरविशेष्यतानापन्नस्वविषयिताप्रत्यत्वे अतोविशेष्यविधयासाध्याभाव
वद्वृत्तित्वघटकसाध्याभावादेस्तत्घटकत्वनिर्वाहः इतिपूर्वोक्तदोषानवकाशः चरमोपादविशेषितात्मतरविशेष्यता
तानापन्नत्वनिरूपितत्वव्याख्या तेनवृत्तित्वादिविशेषणकज्ञानेसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेर्विशेष्यतयाविषयत्वे
पिवृत्तित्वादेर्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वं नच साध्याभाववद्वृत्तित्वघटकधर्मपर्याप्तप्रतियोगि
तावच्छेदकताकाभावानिवेशेतत्वाघटकतातद्धर्मस्वरूपाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्ट
निरूपितविषयिताकत्वेनैतत्स्वाविषयकप्रतीत्याविषयताव्याविशिष्टकत्वं तत्तद्भाववद्वृत्तित्वविषयकप्रतीतौ
केवलाधेयतात्वस्याविषयतयातद्भाववन्निरूपितत्वविशिष्टाधेयतात्वेतद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वस्यदुर्घटत्व
यातद्भाववद्वृत्तित्वत्वादेस्तद्घटकत्वानिर्वाहात् केवलाधेयतात्वस्यचतद्घटकतया व्याप्तिमद्वृत्तित्वेतेनरूपेणाघट
घसावमादाय पूर्वं व्याप्यपत्वेरिति वाच्यं तथासति उक्तरीत्याविषयितासंबंधेनयत्रेवृत्तितत्वानवत्व[illegible]साध्याभावप्रसि
द्धेः घटत्वमितिमेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वस्यव्याससमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद् त्व
त्तित्वाघटकत्वेनयावायेयत्वादित्यादावपिताद्रूप्यस्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या

[illegible]

गा-टी-शि-
८५

भावविशेषितघटत्वादिघटिततदभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वात्तदभाववद्वृत्तित्वघटक
तयावृत्तित्वं हि तत्तद्वच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकधर्मानवच्छिन्ना
भावनिवेशेनैव वारणसंभवाच्चानाहुः अधर्मेण निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वसत्त्वेपि स्वाविषयकप्रती
तिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्त्यन्तरवृत्तित्वविषयिताकत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभा
वस्य यथा निरुक्ताभावाप्रसिद्धकत्वात् न वस्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तितदभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयिताशाला
त्मकत्वरूपतत्तदभाववद्वृत्तित्वघटकघटकताविशेषानिविशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्ति
त्वघटकत्वाप्रसत्वात् तदघटकधर्मावच्छिन्नाभावानिवेशोपि संभवतीति वाच्यं तथा सति व्यापकताघटितसा
मान्यपदार्थनिवेशेनैतदघटकधर्मानवच्छिन्नाभावनिवेशापेक्षया गौरवात् समानाधिकरणपदसा
र्थक्यं तु उक्तरीत्यैवेति ध्येयं। केचित्तु अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन पर्वतवृत्तित्वघटान्यत
राघसाविवारणाय एतन्मतेपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वप्रतियोगिता विशेषणाभावस्य कोत
था च साध्याभाववद्वृत्तित्वेन घटाभावस्य लक्षणाघटकतानसंभवतीति निषेधद्वयनिवेशेन समानाधिकर
णपदोपादानपोर्थक्यं तेत्याहुः। प्रतियोगिताद्यंसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह। आलो
काघवृत्तित्वेनेति। वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यो भाववत्त्वं धूमादावसत्त्वेपीत्यन्वयः। वह्निसामान्याभावः राम ८५

भावनकल्पनुमानासिद्धनयातधाविनापीनु म श्वकपदत्वा ५

[illegible]

[illegible]

वह्निसामान्याभावः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह। यत्रैवेति। इंधनत्वावच्छिन्नेतिसा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया इंधनत्वावच्छि
न्नघटाभावापलक्षणं महानसवृत्तित्वादेरप्राप्तौ च मुख्यत्वमहानसवृत्तित्वादिनेति बोध्यं। तादृशाभावाधिकरणम
हानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्येति रामरुद्रीये [illegible] गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तादृशाभावा
विशेषितमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायदोषप्रसक्तेस्तद्विशेषितमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
र्यतानुसरणे संसर्गविरोधीति वाच्यं अधिकरणतस्यापलक्षणतयाशेषांशस्य विशेषणता तस्याविवक्षणेनानुप
पत्त्यभावात्। अधिकरणविशेषानुपरक्त इति रेसाभावमादायापि दोषं दर्शयति [illegible] निष्ठेति धूमादिनिष्ठसाध्या
भाववद्वृत्तित्वत्वाप्रकिं तावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः। हेतुतावत्ते: आलोकादिहेतौ: एतेन हेतिमद्वृत्तित्वमसत्त्वे
निरुक्तचिंतां स्वव्यभिचारं धूमादौ। अत्र लक्षणेसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताभावस्य साध्यभावस्याधिक
रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव समवेतवृत्तित्वेपि द्रव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि
तद्वृत्तसमवेतत्वाभावस्य समवेतगुणत्वादिवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेस्तद्वृत्ताभावाभावादितिव्याप्तिः। एवमन्यत्रापि साध्यकरूढ
त्वेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः। कूटघटितलक्षणे चतत्रतत्रातिव्याप्तिवारणा

गा॰ व्या॰ टी॰
८६

यत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीति विशेषणं देयं एतल्लक्षणे चाद्यन्तिमहेतुकेति व्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं
कूटघटितलक्षणवद्व्याप्यत्वमाहाकांक्षान्योन्याभावेत्यादिना आधेयव्याप्तिर्द्वैर्व्याकिंतु तदन्यदोषाणामेवाज्ञानवकाशत्वं
बोध्यं ॥ ॥अन्ये त्विति। घटसादिनानिर्धूमवृत्तित्वाघ साधनसाध्यव्याप्ति चारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावत्तोपा
दानं एवं च केवलान्वयिनः साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यैवासावस्याप्रसिद्ध्या तत्समुदायाधि
करण अगद्धृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपि पावद्रसावांतर्गतं तद्विलक्षणद्विर
हाताद्धसाध्यके विषयताघातिरिक्तसंबंधेन तावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरत्वेन साध्याभावविशेष
णपक्षे चव्यतिरेकि साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवासावस्य सद्भावलक्षणघटक
तयाऽजगत एवं तत्कूटाधिकरणतयाव्यतिरेकिसाध्यके पिविषयताऽतिरिक्तसंबंधेन तावव्याप्तिरिति
वृत्तिमद्धृत्तित्वमसावविशेषणं तावदयुक्ततत्त्वमिति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वस्यैवः प्रयोज
नं चेति सर्वदलप्रयोजनं आलोकाघवृत्तित्वेन निर्वाहवृत्तित्वाभावमादायवह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिवा
रणस्य पंचकलक्षणोक्तमेव। चरमदलप्रयोजनं तु साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे
केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणमेव न तु वह्निमान्धूमादित्यत्रम
हानसवृत्तित्वाघसावव्यावर्तनं तत्र महानसादेर्वृत्तिताघवच्छिन्नवृत्तिसामानाधिकरण्येन साध्याभावघटक नम

राम
८६

रणत्वात् एतस्य च प्रागनुक्तत्वात् उक्तमापमिति। समुदायपदप्रयोजनमाह। साध्याभावाधिकरणे
ति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवालि निर्धूमवृत्तितत्वाघवच्छिन्ननिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यप्रतियोगितायाः
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणमहानसादिवृत्तित्वाद्वा तत्र यासाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वा
व्यापकतयाऽजगद्धृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वात् तस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकस्याद्य साधव्यसिद्धत्वादिति भावः। व्याप्तिं चारिण्यतिव्याप्तिरिति। हादस्यस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य
सर्वत्रैवसत्त्वादिति भावः। अन्न च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वलक्षकत्वे सतिसाध्याभावसमु
दायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वे प्रतियोगितावि शेषणं न च चाविशेष्यदलेसमुदायानिवेशेपि निर्धूमवृत्तित्व
त्वाघवच्छिन्नाभावस्यैवासाघटकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः संभवति। व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगिताया अप्रसि
द्धेः जगद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वेपि स्वव्यापकसा
ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वलक्षकत्वरूपस्वेदलविरहात् धूमाद्यभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वस्य
महानसादिवृत्तित्वेपि तादृशप्रतियोगितासत्त्वात् पूर्वतिस्वेच पत्रये विशेषदलेसमुदायपदसार्थक्येप्येवं द्वके मे
नोपादेयं तद्वदुपादानेपि वह्निमान्धूमादित्यादावालोकाघवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितुस्यालोकादिमि
द्धपर्वतादिवृत्तित्वसाधारणसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतयाताद्दशाभावमादायदोषाप्रसक्तेः। ॥

विशेष्यदलेऽपि व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नाभाव
घ्ना(?)

प्रतियोगितत्वे

उपादाने व्यतिरेकिसाध्यकमात्र एव उक्तरीत्या तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिप्रसंगात् तत्तथा च घटत्वा
देरित्यादौ घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादाय योगिनि व्याप्तिरित्याशयेन दीधितिकृता तदभिहितं अतिव्याप्तिवारणा
यतोपदत्वे समुदायप्रवेशनेन च निर्वाह्य इति तत्त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य
वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वेदत्व[illegible]कान्ततया पर्वते लोपादानमावश्यकं तत्र समुदायाप्रवेशे व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्याप्यप्रतियोगिताकस्यालोकावृत्तित्वाभावस्य प्रमेयं सत्वादव्या
प्तिरिति तत्रापि तत्प्रवेशनमिति केचित्समादधति ॥ परंतु प्रतियोगित्वव्यापकताविशेष्यतापन्नमेव साध्याभा
वसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वविशेषणविधया निवेश्यं न त्वलुतद्रुलस्यो करीत्यादिध्यानिवेशः। एवं
च स्वरूपसंबन्धेनानवच्छिन्नत्वगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषि
तसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनाभावप्रति
योगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकतानिवेशात् सर्वोच्चदलस्याभि
धानिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं व्यापकतांतस्योपलक्षणविधया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्व
रूपव्याप्यांशनिवेशस्य सर्वात्मव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वादिज्ञाने व्यापकतांशस्य वोक्तावच्छेद
कत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकताया उपलक्षणतया ज्ञाने विरोधात् । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्याभावप्रतियो

राम
८१

गितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम
पि नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वत्वादिरूपसमानियतधर्मापेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाघटितस्य गुरुत्वादि
तितादृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुमशक्यः किंतु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तद्रूपकूट
मेव निवेशनीयं एवं च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमकिंचित्करमेवेत्याहुः।
तेनेति समवायेन वह्नेः साध्यत्वे पर्वतस्य संबंधत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्यानधिकरणत्वेपि धूमेनातिव्याप्तिः। सं
योगेन वह्नेः सत्त्वात् तेनैव धूमवत्पर्वतस्य तादृशाभाववद्यानधिकरणत्वेपि [illegible]वृत्तित्वेनातिव्याप्तिः समवायेन व
ह्नेः साध्यत्वे संयोगेन तस्य तेन च पर्वतस्य धूमवत्पर्वतस्य तादृशाभाववद्यानधिकरणत्वेपि पर्वतवृत्तित्वस्य धूमे
नातिव्याप्तिरिति प्रयोजनाभासं संबंधत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावद्वयं संयोगसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावसमवायसंबंधाव
च्छिन्नवह्न्यभावद्वयं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशनेन तादृशाभाववद्यानधिकरणस्य
पर्वतादेः साध्याभाववद्धिकरणतया तदधिकरणवृत्तित्वाभावात् [illegible] तेनातिव्याप्तिः
स्यादिति भावः। न च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशनेपि समवायेन वह्नेः साध्ये संयोगेन [illegible] धूमे
नातिव्याप्तिवारणं किंतु शक्यं तत्समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभाववद्धधिकरणसंयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि

ग॰ दी॰ टि॰
९८

त्वं पूर्ववयमानसंयुक्तपदार्था प्रतीति ॥

भावाकस्यैव संयुक्तवृत्तितात्तेनु कता अस्यैव तादृशाभावकूटाधिकरणगगनसंयुक्तवादितिकथमव्याप्तिः सदृत्तिं समवायेन ध्वंसहेतुकस्थलपरतातुत्तनुत्यातेसमवायेनु ध्वंसवतः साध्याभावकूटाधिकरणत्वानिराकरणादितिवाच्यं। संयुक्तभावस्य गगनादिसंयुक्तत्वेपि तस्य संयोगस्य वृत्तत्वानियामकतया संयोगेनवृत्तिकत्वत्व वृत्तिनियामकतासत्त्यादिसंबंधेनवृत्तित्वस्वीकारे वृत्तिपदस्यसंबंधपरत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेणैतदुक्ते स्याद्दितीयरूपानुसरणं। साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायादिसंबंधावच्छिन्नवृत्तिभावस्य वृत्तित्वस्वरूपसाधनसामानाधिकरण्याभावेननत्वातिव्याप्तिसंभवः। एवं सत्ताभावद्रव्यत्वादित्याभावातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्येसतीतिविशेषणप्रवेशस्यावश्यकतया संयोगादिनावृत्तिमत्त्वसत्त्वान्वृत्तित्वघटत्वादौ तेनाप्यतिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यत इत्यतः पर्वतवृत्तित्वघटत्वसंयोगेहेतुकाद्वसरणं। संयोगेन द्रव्यत्वाव्याप्य इतितापक्षे पर्वतस्य संबंधवृत्त्यावच्छिन्नवृत्तिसावद्धाधिकरणत्वेपि न तस्य व्याप्यत्तिनुविशिष्टसाध्याभावकूटाधिकरणत्वं विवक्षणीयं चावश्यंतादृशसाध्याभावकूटवत्तो अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकेवलिगौरविजगत एतत्साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्तिरितिदर्शितत्वात्। पर्व तद्वृत्तित्वेपितादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावोक्षतएवेत्यतिव्याप्तिप्रसंगः। पूर्ववदत्र साध्याभावपदेनसाध्य

यसमद्व्यस्य वृत्तवयवत्वाधिकरणत्वाभ्यपयः प्रामाणिकं नलक्षण त्रसंयोगगगनादिदितिवापसिद्धा ॥

नाम
९८

तावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावविवक्षणेनानाविपक्षकेन्याविधतत्वाद्विपक्षादत्वात्तावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा व्याप्तिः साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावानिवेशेनेगौरवमितिसाध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभाव इति विवक्षितमुक्तिःताप्णतायदहनत्वादिरत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानांतथाविधसाध्याभावत्वामधिकरणेध्वंसादेरितावपिवह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावघटितत्वात्तादृशाभावकूटवत्त्वरत्नेरव्याप्यनवकाशादित्याशयेनतथाविधमेवाभावंनिवेशयति तन्नयोर्तिः स्वप्रतियोगितासमनियताभावत्वंसाध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपर्यंतिरइतित्वेपि साध्यतावच्छेदकेव्याधिकरणेनधर्मेणावच्छिन्नायाः साध्यमात्रवृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वमक्षतमेव। अत्र घटत्वावच्छिन्नाभावात्वनिष्ठप्रतियोगितायट्त्वाघवच्छिन्नवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्चमिथतेषु त्वनिष्ठप्रतियोगितांतरकल्पनेगौरवादितितादृशप्रतियोगितायामवाच्यत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमितिचेन्न वाच्यत्वाधिकरणवाच्यत्वमित्यादौ सत्तावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः वाच्यत्वमिन्नवृत्तित्वस्यासंभावितत्वात्। वस्तुतस्तु घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगितायाःव्यधिकरणघटत्वादेरिवसमानाधिकरणवाच्यत्वादेरपि अवच्छेदकत्वमावश्यकं। घटत्वेनवाच्यत्वेनास्तीत्यादिप्रतीतिसावाच्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहितत्वादस्प्रतीतेर्वा चत

वहृतिनिरवालेनावाली
८

गा॰टी॰ द्वि॰
८९

त्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वेन तत्र वाच्यत्वादिप्रकारकज्ञानानपेक्षायत्वेः। एवं च घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्ती
त्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वमावश्यकं अवच्छेदकभेदादिति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्र
तीतिविषयप्रतियोगितावा अनुगतत्वेनैव वृत्तित्वनियामकत्वाभिमानात्सावाहिति घटत्वादिना वाच्यत्वाभावोपि लक्षण
घटकः। अथैवं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे वह्नित्वाद्य
वच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्नित्वादिना धूमाद्यभाववतो लक्षण्या घटको न स्यात् व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिपर्याप्तप्रतियो
गितावच्छेदकताकत्वविरहात् महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय अवच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणस्यावश्य
कत्वादिति चेन्न। व्यापकतावच्छेदकपर्याप्तत्वं व्यापकतानवच्छेदकानतिरिक्तत्वं इन्धनवाद्यवच्छिन्नवत्त्वमावश्य
तियोगितावच्छेदकतायामस्तत्वमिति तादृशाभावमादायैव तल्लक्षणसमन्वयसंभवात्। अत एव प्रमेयधनत्वा
घटत्वे वह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसादिवृत्तित्वाद्देशसावच्छेदीधिति ग्रन्थः संगच्छते। अन्यथा धूमत्वादिना
घटाद्यभावापेक्षया निरवच्छिन्नतापत्तेः। एवं च सावच्छिन्नानामेतल्लक्षणासिद्धव्यापकतया सम्भवापि तया वाच्यत्वाभा
वाघटत्वप्रसिद्धत्वमिति मूलग्रन्थोपवर्णनमपि संगच्छते। अथ पर्याप्तिसंबन्धेन यत्रोभयत्वादिकं साध्यतावच्छेदकं त
त्र प्रतियोगितायाः अव्यासज्यवृत्तित्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणप्रत्येकव्यक्तौ पर्याप्तिसंबन्धेनोभयत्वादेरसत्त्वात् तादृशावच्छे
दच्छिन्नभेदस्य च सत्त्वात् तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न संभवति। न चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिव साध्यतावच्छेदकता

राम
८९

तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वं निर्वाच्यं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकाभावे निवेशनीयं तावतोभयत्व
स्यापि व्यापकत्वं निर्वहति पर्याप्तिसंबन्धेनोभयत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वात् प्रत्येकघटितोभय
त्वाभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं पृथिवीत्वघटत्वोभयत्वादिना यत्र साध्यता तत्र जाति
त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाद्
वृत्तित्वविरहेण तादृशसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगिताव्यापकतापत्त्या तादृशाभावमादाय तदवच्छिन्न
साध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैवाभावे निवे
शनीयतया उभयत्वाभावव्यावर्त्तनासंभवात् तदभाववतः प्रत्येकं तदनधिकरणत्वात् तस्य वृत्तस्याधिकरणता
या अपि व्यासज्यवृत्तित्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभा
वविशिष्टाभाववत्ताघटितव्यापकताया एव निवेशासंभवात् पृथिवीत्वाद्युभयत्वविशिष्टपृथिवीत्वाद्यवच्छि
न्नतदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण्यात् तेषामपि उभयत्वादेस्तत्सामानाधिकरण्यस्य वैशिष्ट्ये तदभावत्वेना
तिप्रसंगाभावात् उभयत्वाद्यभावस्य तदभावत्वं केचिदिमेऽपि तत्सामानाधिकरण्याभावानभ्युपगमात्
तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वात्। अथवा पर्याप्तिसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धसा
मान्यप्रतियोगितानधिकरणं यत्किंचिद्ध्यनुयोगिकत्वाभाववत्तद्भिन्नत्वमेव प्रतियोगिताव्यापकत्वमुभयत्व

गा॰ टी॰ शि॰
९०

निरूपितत्वपर्याप्तीतु न प्रत्येकान्तु योगिकत्वाभावः तद्नुयोगिनः प्रत्येकानतिरिक्तत्वादिति । यत्तु प्राचीनमते रूपादि
सामान्याभावस्य रूपत्वध्वंसत्वप्रागभावत्वप्रतियोगिकत्वारूपध्वंसादिसाध्यकरूपादि हेतावति व्याप्तिः रू
पादिसामान्याभावीयसत्त्वध्वंसत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वेनेत छुटिताभावकूटा
धिकरणे रूपादेरवृत्तेरिति तन्न रूपत्वापिरूपध्वंसाभावरूपपर्याप्त छुटितस्य रूपसामान्याभावाघटितकूटस्या
पि यावतामेकाधिकरण्यमिति विवक्षया लक्षणघटकत्वाच्चेति तोहेत्वत्नोक्तानि व्याप्तिरिति वा यो रूपादेनोंऽ
सेकत्वध्वंसाभावरूपत्वेपि रूपादिध्वंसाघप्रागभावात्मकत्वया साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वा
रहेण लक्षणाघटकत्वादिति तन्न जलपारमाण्वादेरूपध्वंसत्वाघवच्छिन्नाभावबुद्धिनिर्वाहाय जन्यरूपत्वाव
च्छिन्नाभावेरूपध्वंसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनस्यावश्यकतया तत्त एव रूपादिसामान्याभावत्वापि
तत्वतीति निर्वाहात् रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमात् साधनसमानाधिकर
णत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे तेनाप्युक्तरूपादिसामान्याभावाव्याप्तिवचनात् । उक्तविरूपकाभावत्व
संबंधेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताककूटाधिकरणत्वमेव निवेश्यतद्दोषस्य परिहार्यत्वात्
रूपादिसामान्याभावानधिकरणस्यापि जलपरमाण्वादेस्तत्कूटाधिकरणत्वेनाव्याप्त्यभावात् नच कारणा
न्यप्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसमनियतस्य प्रत्येक प्र

राम
९०

तियोगितायामसत्वेपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन समनियतस्य विवक्षणान्न दोषः । अत एव वह्नि
त्वादि स्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्मत्वलाघवच्छिन्नतदभावप्रतियोगितात्वेन वह्नित्वघ
त्वादिसमनियत्वात् वह्नित्वाघवच्छिन्नवह्न्यादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाघवच्छिन्नाभावीयवह्न्यादिस्वरूप
प्रतियोगितात्मकतया तदवच्छेदकद्रव्यत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगिताया घटादावपि सत्वात् न तत्प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वह्नित्वादिसमनियत्वमिति तदभावीयत्वविशेषणं तथा सति वह्नित्वाघवच्छिन्नाभावीय
प्रतियोगिताया घटादावसत्वेनानुपपत्तेः । यद्यप्येवमपि वाच्यत्वादिसमनियतप्रतियोगिताप्रसिद्धिर्वारव
द्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छे
दकघटत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगितानां घटादावपि सत्वात् । यत्किंचिदेकधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वे
न समनियतस्य पदकव्याप्यत्वविवक्षणे च पृथिवीत्वाघभावादिसाध्यकस्थले घटत्वाद्वित्वाघवच्छिन्नाभावयोर
भिन्नत्वेन तदभावीयपृथिवीत्वाभावादिप्रतियोगितानां पृथिवीत्वाभावत्वाघवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितात्मक
तया पृथिवीत्वाभावत्वादिरूपतदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वाभावत्वादिसमनियतत्वात् त
थापि पदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन यदभावनिरूपितत्वं ताहशधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन सम
नियतत्वं विवक्षणान्न दोषः । पृथिवीत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वादिरूपाभावमात्रनिरूपितत्वेन

गा-दी-मि
९१

वृषदादीतितावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वमिति यद्यपि पूर्वदलस्य वैयर्थ्यं वह्न्यादिसाध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वलक्षणदलेतितावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वस्य
णादोप्रसिद्धत्वेपि तत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हृदत्वेन प्रसिद्ध्या व्याप्तिसंभवः तथापि साध्याभावकूटवत्तितादृश
हेतोरप्रसिद्ध्या व्याप्तिरत इदं विशेषणं पिसन्नावा जातेरित्यादौ वक्ष्यते द्रव्यत्वादिरूपे तत्र कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या व्या
प्तिवारणरूपं प्रयोजनमाह पृथिवी जलाभाववान् द्रव्यत्वादिति तत्राद्यपक्षेति घटपटादेरूपेत्यर्थः। सदेतावित
तत्र साध्ये यः स हेतुर्जलत्वादिस्तत्रेत्यर्थः नाव्याप्तिरित्यनेनान्वयः। यावतामेकाधिकरण्यं संभवति तावद्यत्ता
वत्समुदायाधिकरणाविवक्षायां तादृशासंभवे रुत्तोत्तरव्याप्तिनिरास पृथिवीत्वादित्वादिद्रव्यत्वादेः समवा
येन हेतुत्वे नाति तावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणे समवायेन हृदत्वे प्रसिद्ध्यातिव्याप्तेरनवकाशात् तत्कसंबंधे
न हेतुतानुसरणं साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावे विशेषणत्वे पिजलादौ तत्तेनो वृत्तितावच्छिन्न
समवायावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणतायाः सामान्याभाववद्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारैवेति ध्येयं द्वितीयदलस्यो
जनमाह नाघीति घटत्वाभाववत्त्वादिना साध्यतायां घटादावेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धेरत उक्तं सा
ध्यवत्त्वाहिन्नेति आदिपदग्राह्यमेयत्वादिपरिग्रहः तत्तत्साध्येति घटत्वाभावपटत्वाभावरूपसाध्यपः साध्यतावच्छे स
दकव्याप्यप्रतियोगिताकाः घटत्वपटत्वादिरूपो भावस्तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः। यावतामेकाधिकर राम

९१

विशेष्यणतापर्यन्तमतितावच्छिन्नाभावस्य साधनतासमानाधिकरणतया करणत्वमपि
प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वा ३

ण्यं संभवतीति विवक्षायामपि तादृशाभावसमुदायवति घटादौ हेतौ तादृशाव्याप्तिरेवान यावतामभावानामेकाधि
करण्यं संभवति तादृशतादृशाभावकूटाधिकरणं यत् तत्तावदन्यतमवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकोभावो
विवक्षणीयः घटत्वत्वावच्छिन्नाभावपटत्वावच्छिन्नाभावे न तथा जगत एव तावदन्यतमत्वेन तत्साक्षात् अपितु घ
टत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव तादृशं वृत्तिस्तथाविधेऽभावः तदधिकरणान्यतमत्वं च तत्तदधिकरणा
वृत्तित्वं न तु तदधिकरणान्यान्यतमतो नाप्रसिद्धिरितिवाच्यं एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान्मेयत्वादि
त्यादौ जातिमत्तावत्प्रत्येकं घटत्वपटत्वघटिततादृशतादृशकूटाधिकरणतया जातिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्या
पि तादृशतया व्याप्तिर्दुर्वारत्वादिति॥ अत्र साध्याभाववत्तायां संबंधविशेषानिवेशे कालपरिमाणवान्मेयत्वादि
त्यादावतिव्याप्तिः कालस्यापि कालिकसंबंधेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया जगत एव साध्याभावकूटव
त्वात् दैशिकविशेषणतासंबंधनिवेशे च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वादेस्तेन संबंधेन वृत्ते रा
तेन संबंधेन तद्घटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः तेन संबंधेन वृत्तिमत्त्वस्याभावविशेषणत्वे तु घटत्वाभाववत्साध्यके
व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः। कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभा
वाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटव स
त्वात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधनिवेशोप्ययमेव दोषः किंचिद्विशिष्टतादृशसाध्यस्याभावकरा गादाधरी

गा॰टी॰व्या॰
९२

स्वदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाभावस्तद्रूपस्य तद्दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधत्वात् स्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणत्वनिवेशे तु व्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रतियोगितया तत्संग्रहप्रसंग इति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेद प्र
कविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञाने प्रति यत्संबंधावगाहियदभावज्ञानं प्रतिबंधकं तेन संबंधेन तदभावाधिकरणत्वं
विवक्षणीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धेरपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकबुद्धिं
प्रतिबंधकत्वात्तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणता
संसर्गकमपि तदभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं प्रतिबंधकं अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमते तादृश
ज्ञानप्रतिबंधकताया आवश्यकत्वात् तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ऽपि कसाम्यात्तु रोधेन तस्यावश्यकत्वात्
अभावाभावस्यातिरिक्तत्वग्रहदशायां प्रतिबंधकताया उपपत्तेर्बलात् एवं च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रति भ
योगिताकघटत्वाभावजातित्वाभावादेरसाध्ये आत्मत्वजातित्वादौ व्याप्तिधुर्यैरेव दैशिकविशेषणता
संबंधस्यापि निरुक्तस्याक्रांतत्वात् न चैवं तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकप्र
मारूपप्रतिबंधकज्ञानसंभवात् तद्विषयस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्यं तत्र च पक्षे साध्यं नास्तीति ज्ञानस्य प्रम
त्वनिर्वाहे मिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रतियोगिनस्तादृशसाध्याभाववत्त्वेन दैशिकविशेषणतयाहृत

राम
९२

॥ उक्तानेयप्रत्यान्वितस्यार्थवि ४

नद्युपगमादिति तु व्यमेतदा...कसंबंधेन साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वकूटवत्त्वमेव विवक्षणीयं हेतुमति ता
दृशाधिकरणताविरहान्नोक्ताव्याप्तिः परंतु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वीकार आवश्यकः अन्यथा
घटो न घटत्वाभाववानित्यादि न तु ह्रदस्य प्रतीतिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः कालेन इव तत्प्रमितादि प्रयोगासा
वात् दैशिकविशेषणतासंसर्गावगाहिबोधजनकत्वस्य च नञ्पदव्युत्पन्नत्वात् न चाभावरूपप्रतियोगिवाचक
पदसमभिव्याहृतनञो दैशिकविशेषणतया अभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञः प्रतियोगि
तत्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकः संबंधः प्रत्याय्यत इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वेन
संबंधमात्रे ह्नलात्वविशिष्यसमवायकालिकादिसाधारणेसेवव्युपगंतव्यत्वात् प्रतियोगिधर्मावसंबंधविशेषाव
श्रा च्छिन्नप्रतियोगितावोधकाद्व्यमभावो नास्तीत्यादितः संबंधविशेषावच्छिन्नाधेयताप्रतीतेर्नियामकाभावात् भ॰मा
समभिव्याहारविशेषनिरपेक्षस्य तास्यस्यैव नियामकत्वे कालिकादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकआत्मत्वाभा
ददै वोऽसावस्य समवायादिसंसर्गकतासंपेणात्मन्ययमभावो नास्तीति प्रत्ययप्रसंगात् वास्तवतत्संबंधावच्छिन्नप्र स्यात्मत्वरूपभा
तियोगिताकाभावरूपप्रतियोगिवाचकसमभिव्याहारस्य तत्संबंधसामान्ये नियामकत्वे परंतु कालिकसंबंधावच्छि वसत
न्नप्रतियोगिताके भिन्नसावकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंग्रहव्याप्यो ऽयमभावो नास्तीति वा श्रा
वद्यादधिकरणे एतदभावाभावप्रतीतावपि जाधिकरणे कालिकसंबंधेन तदभाववत्त्वादिसंग्रहस्य सर्वानुभवसि सा

गदा-टी-शि.
९३

दुखोक्तेदूषणे॥ अथैवं कालिकत्वपि कालिकसंबंधावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुरोधेन घटत्वादे
र्दैशिकविशेषणतास्वीकारस्यावश्यकतया तत्समवायावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति व्यवहारापत्तेरिति चे
न्न प्रतियोगिमातिरिक्तभावत्वेन दृष्टान्तत्वस्य उपगमात्। इत्थं च दैशिकविशेषणतासंबंधेन साध्याभाववत्त्वावच्छि
न्नवत्त्वलक्षणे निवेशनीयं कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ घ
टत्वाभावस्य तादृशसाध्याभावत्वेन सम्भवत्तेर्नाव्याप्तिः। एतेन यादृशसाध्यकस्थले साध्याधिकरणे साध्या
भावस्य तदधिकरणे च साध्यस्य न सम्भवः प्रसिद्धः तत्र प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनासंभवेन प्रतिबंधक
भिविते नि ताघटितलक्षणस्याव्याप्तिरिति निरस्तम्। तदुभयेति। द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाअपि
तदुभयत्वसमनियततया तादृशाभाववतो गुणादेरेव निरुक्तसाध्याभावकूटाधिकरणत्वात् इति भावः। प्र
तियोगिवैयधिकरण्याघटितस्य व्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वमुपगम्यत्वदुभयत्वविशिष्टैक
गुणस्यत्वाभावसत्त्वेन तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्ववारणेपि तदूपावच्छिन्नसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः द्रव्यत्वाव्यास
मानुगमधर्म ज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयोयो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिता अनुगम
विशेषणत्वोपगमेपि तादृशातिव्याप्त्यवकाशाभ्यां तस्य कान्तरेति व्याप्तिमाह अपिचेति। द्रव्यत्वलाघवच्छिन्नेति
गुरुद्रव्यत्वलाघवच्छिन्नेत्यर्थः। पृथिव्यन्यतरविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वादिति। विशेषणावच्छिन्नस्य गुरुवि

राम
९३

शेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। तदवच्छिन्नाभाववति गुणादावेव यथोक्तसाध्याभावकूटाधिकरण्यात् इति भावः।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वस्थाने प्रतियोगितावच्छिन्नव्यापकताव वधिदृष्टा
च्छेदकत्वनिवेशेन वा विशिष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले गुरुद्रव्यत्वाघभावस्य वारणासंभवात् दूषणान्तरमाह
किंचेति। तत्साभावेति। रूपलाघवच्छिन्नाभावकूटस्येत्यर्थः। सद्धेतावतिव्याप्तिसूचनाय। सकलरूपव्यत्वाधिकरणा
प्रसिद्धेरिति। तथा च तद्घटितसामान्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति भावः। यावतामिति। तथा च =
प्रकृते सकलरूपघटितसमुदायस्य नलक्षणघटकता सकलरूपाणामेकाधिकरण्यविरहात् किंतु एके
करूपवदधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्त्वेन प्रसिद्धेतिना
व्याप्त्यवकाश इति भावः। इदमिति। वायोः पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिसत्त्वात् उक्तसाध्यव्याप्तिवारिता।
गुणसामान्याभावस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरूपिता भावः। तद्घटितनिरुक्ताभावघटितकूटवद्वृत्तित्वा
भावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुतासावात्यन्ताभावात् व्याप्तिसंभवइति पृथिवीत्वमिति पक्षे वायुवृत्तित्वपक्षे वायुवृत्तित्वा
दिरूपपृथिवीवृत्तित्वगुणाभावाभाववानित्यावतामेकाधिकरण्यसंभवेन तद्घटितकूटस्यापि लक्षणघटकतया त
इतिवायोर्हेतोर्द्रव्यसानातिव्याप्तिसंभवः। नन्वधिकरणादिरूपसाध्याभावस्य कालिकोव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तित्व
विशेषणेन तद्वारणे आहेति। पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरेव लक्षणघटकव्याप्ततिव्याप्तिर्दुर्वारेति नाव्याप्तिर्नवीनमतेहि उत्पत्तिकाल-प्रस
त्वेन

त्वादिमतितत्त्वाण साधादिकाळावच्छेदेन तद्वत्तेनासार्वसत्वादित्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति पृथिवीपदमेतत्पृथिवी
रोद्वन्मनित्यत्व पृथिवीपदयोः कर्मधारयो वा अस्मिन्मते न च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमनवच्छि
न्नवृत्तिकत्वं वाव्याप्यवृत्तित्वं ननु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्च नादित्वादिसाधारणमिति पृथिवीसा
मान्यपरत्वेपि न क्षतिरिति वाच्यं एतद्धि तु वाक्यविवरणानुरोधेनात्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशयितुमुचि
तत्वात् एतद्रूपात्यन्ताभावनोघ्यत्वादित्वादेवेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणाघटकत्वात्तिव्याप्त्यापत्तेः प्राचीनमते
अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च अत एव चाग्रे तद्रूपादिघटितत्वेनेत्यपि साधु संगच्छ
ते पार्थिवरूपमात्रस्यैवानित्यत्वात् या अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तद्दोषसं
स्यापत्तेः पृथिवीवृत्तीत्यत्र वृत्तिः समवायेन बोध्या तेन स्पर्शादेः कालिकसंबंधेन पृथिवीवृत्तित्वेपि न क्षतिः पृथि
वीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेप्यसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नप्रत्येकासि
मतायां प्रतियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसंभवेन पृथिवीसमवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वात् न च पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया अतिप्रसक्तसमवेतत्वेनाव
च्छेदकत्वसंभवात् तथा च समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितातोऽतिरिक्ताया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिता
या एवाप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकेनातिव्याप्ति

राम
९४

स्तैव ताद्दशाभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वात् तद्भिन्नत्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावत्वाद्युक्ता
देरपि तथात्वात् न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभाववृत्तिजलत्वादिसमवेतत्वावच्छिन्नाभावविरहान्नतयोः समनैय
त्यं एवं च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेपि पृथिवीसमवेतत्वस्य ताद्दशविशिष्टाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमावश्यकं समवेतत्वविशिष्टवृत्तिजलत्वादेस्तत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवा
द्वृत्तिवाच्यं विशिष्टाभावस्य साध्यत्वेन स्ववायुसाधारणतया सद्धेतुसमसंगेन पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभा
वस्यैव साध्यतयाउपगंतव्यत्वादिति गुणो पादानं पृथिवीसमवेतगुणत्वावच्छिन्नाभावो गुणादिसाधारणत्वान्न
समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियतश्चेति नोक्तदोषावसरः ध्वंसप्रागभावावच्छिन्नेसामान्याभावमुपगच्छतां वा
द्यादेरपि उत्पत्तिकालावच्छेदेन पृथिवीवृत्तिगुणसामान्याभाववत्वात्तत्साध्यको वायुत्वादिः सद्धेतुरेव तेनाति
व्याप्तिसंभवद्भुत्वतः साध्योत्तरमाह सत्तान्येति सत्तान्यत्वनिवेशनं प्रयोजनं रूपवत्त्वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवे
ताभावाभाववत्वात् पृथिवीति अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव घटत्वाद्युक्तिर्वादेः स्वसमानाधिकरणा
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणव्यावृत्तत्वाद्रूपादिघटितत्वेनेत्यत्र रूपपदोपादानं प्राचीनमताभि
प्रायेणोपन्यस्तं रूपं साध्यमसिद्धमित्यत्रैव साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनवायुत्वे नाव्याप्तिरतो द्वितीयलक्षणानु
सरणं ननु सन्नियताभावकमते सत्तान्य पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तान्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्ना

गा-टीका ९५

भावासिद्धेतयाविशिष्टस्तसमवेतपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टसमवेतस्पर्शवत्समवेतत्वावच्छिन्नाभावा
भिन्नतयाव्याप्तत्वाहेरपितत्साध्यकंतेनतादृशाभावसाध्यकेतिव्याप्तिःसंभवतीतिपूर्वोक्तोवारूप्याभावव
न्वायुत्वादित्यत्राव्याप्तेरेवोक्तत्वेविवक्षायांतुवारितमाह वस्तुतस्तु इति अत्रायमाशयः यावन्तिसाध्याधिकरणानितावत्स
मुदायाधिकरणमितियस्य यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वसकलसाध्याभावाधिकरणत्वे यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वसा
ध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवसितमर्थः साध्याभावाधिकरणाधिकरणकसकलसाध्याभावाधिक
रणत्वेसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकाधेयत्वकत्वपर्यवसितंवा आद्येव्याप्तिचारिमात्रे
तिव्याप्तिः जगत एव साध्य[illegible]वत्त्वसत्तिंकिंचिदधिकरणवृत्तित्वसकलसाध्याभाववत्वात् इति समुदायोपाद
नस्याकिंचित्करतयातद्विलक्षणासंभवः द्वितीये च साध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वमुक्तरूपकेनि
खिलरूपाण्येवाक्षतमितितादृशसाध्याभावत्वव्यापिकानकेनाप्यधिकरणेनानिरूपिताधेयतेतितादृशाधि
करणाप्रसिद्धिरस्त एवस्तेवेति ननु स्वरूपनिसाध्याभावत्वव्यापकं यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तित्वसा
ध्याभावत्वव्यापकस्य वृत्तितानिरूपकाधिकरणमेवाधिकरणमित्यर्थः धूमवान्वह्नेरित्यादौ महानसादिनतथाऽयोगोल
कवृत्तितापारस्तवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नसाध्याभावसाधारणतयातद्वृत्तिताव्याप्यत्वात् इत्ययोगोलकाप्रवेशात् द्रव्यं स्वभिन्नमित्यव्याप्तिः तादृशाकिं

राम ९५

चिदधिकरणवृत्त्यादिवृत्तित्वाभावस्य कृत्यादौ सत्त्वेपि निरूपितताद्वयं यत्र चेत्तावदन्वतमवृत्तित्वं तत्समनियतप्रतियो
गिताकाभावविवक्षणात् अन्यतमत्वं तत्तद्वृत्तिभिन्नत्वं ननु तत्तदन्योन्यत्वम् अतो न दोष इत्यपि साध्यके प्रसिद्धि
रितिवाच्यं तादृशरूपं यत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वं न केवलान्वयिसाध्यके व्याप्तिर्हि तुमतोपि
तयात्वात् इति तत्तदुपेक्षितंरूपसामान्यसाध्यवान्वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वं द्रव्यं इति तत्वात्
वतत्तद्रूपादिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतोऽव्याप्तिः अथवा स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्या
भावत्वावच्छेदेन यदधिकरणवृत्तित्वं तादृशयत्किंचिदधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वमेव व्याप्तितामित्यर्थ
र्थः धूमवान्वह्नेरित्यादौ च तादृशयत्किंचिदधिकरणेन साध्यवद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वाभावात् किंतु अयोगोलकादावेवेति नातिव्याप्तिः रूपाभाव
वान्वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं तद्वृत्त्यादिरेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्तिसकलसा
ध्याभावसमानाधिकरणत्वात्तस्य च तद्वृत्तित्वनियमादिति नाव्याप्तिः प्रसरः शेषं पूर्ववत् अथवा व्यासज्यवृत्ति
साध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वे जगत एव साध्याभाववत्त्वावच्छिन्ना
धिकरणतयाव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति व्यासज्यपि जगत एव व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितयाविधधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वात् स एव तदवृत्ति आधेयतावच्छेद

कतादृशधर्मस्य वृत्तित्वाघ्यापत्तस्यत्वेन धर्मो विशेषणीयः। स्वनिष्ठेत्वं च समानाधिकरण्याभावप्रतियोगि
त्वमात्रं तु तत्रच्छेत्वं तद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोसत्त्वादिति वक्तादृशोधर्मसत्त्वस्य तत्रोतर साधारण
त्वितादिस्य तद्वृत्तित्वोपेताद्यन्नित्वापवच्छिन्नस्य कविद्यतेः तस्याधेयतान्नवच्छेदकतया धेयतावच्छेदकी
भूततादृशधर्मस्य वृत्तितावि रहात्। न च समनियताभावैक्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रवृत्तित्वा
स्य वृत्तिधर्माप्रसिद्ध्या केवलान्वयि साध्यके व्याप्तिरिति वाच्यं। तथा सति व्यासज्यवृत्तित्वस्य च्छेद्यवतस्य
वृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात्। केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावत्वस्यैवं तथात्वात्। इत्याशयाद्दोषां
तरमनाय द्वैतोहेतुतावच्छेदकसंबंधेन विशेषयति। किं चेति। रूपमात्र व्याप्तिरिति। वह्निमन्मात्र समवेतघटादौ च
र्तमानस्य निर्वृत्तिसमवेतत्वाभावस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। एतच्च यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वस्य
मनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्रायेण अन्यथा निर्वृत्तिसंयुक्तत्वादिसाधारण्यतादृशवृत्तित्वे प्रतितथा
विधाभावप्रतियोगितायां अव्यापकतात्सत्त्वसंघटकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणका
देहेतोर्निर्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव हेतुमद्वृत्तितादृशाभावस्य संग
तेः। अतएव संबंधमनिवेश्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावानिवेशरूपस्वरूपात
रमाह। साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति। एतच्च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावस्य कोकादा

राम ९६

वसतोपि तस्य यथा विवक्षितसाध्याभावसमुदायत्वम्मतमेवेति स्पष्टनाय। कालादावित्यादिपदादि घटतादि
संबंधेन वस्तुमात्रसंबंधिनः ईश्वरज्ञानादेः परिग्रहः। व्यभिचारिणीति। यत्साध्यके वृत्तिमन्मात्राधिकरणस्य का
लादेर्विवक्षितसाध्याभावकूटवत्तेतादृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः। द्रव्यत्वसाध्यके द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरा
भावगुणद्रव्यत्वाभावयोर्विधुत्वादिहेतुकेरूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य सत्त्वादिसाध्यके संयोगेन समवायेन
वायत्रैव हेतुः तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवृत्तित्वात्। साधनसमानाधिकरणत्वेनाभावे विशेषे
तेनतान्नसाधना यामस्य च्छेदके व्याप्तिव्याप्तिप्रसंगइत्याशंकते। साधनेति। सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावानाम्मेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभावकूटाधिकरणं अगदे व्यभिचारिणि च साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि तथा त्वात्तादृशाभावकूटाधिकरणनिःसाध्यमेव। साधनसामाना
धिकरण्योपलक्षिताभावाधिकरणत्वमेव निवेश्यं न तु मद्धि शिष्टाधिकरणत्वेन व्यतिरेकिणि हेतावदोषा
दधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमत्त्वं सत्त्वेपि नाव्याप्तिः। साधनसमानाधिकरण्यं च साध
नतावच्छेदकसंबंधेन साधनतावच्छेदकविशिष्टवृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसंबंधेनाधिकरणस्य च
कोसत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरादि
साध्यके द्रव्यत्वद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वादौ नाव्याप्तिः। न च सत्तायां साध्याभावकूटवद्गुणादिवृत्तित्वसत्ता

गा॰ दी॰ शि॰
९७

द्विशिष्टसत्ताभावस्य तुल्यत्वसत्त्वयानोपदर्शितसाध्यके विशिष्टसत्त्वेऽतिव्याप्तिप्रसक्तेरित्यत आह। साधनतावच्छे
दकावच्छिन्नतानिवेशे द्रव्यत्वादिसाध्यक विशिष्टसत्त्वे व्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदकसाध्याभावकूट
वृत्तितावच्छेदकताभावनिवेशस्यावश्यकत्वादुक्तरीत्यैवातिव्याप्तिप्रसक्तेः। संयोगे साध्ये संयोगत्वा
वाद्यते तां [illegible] संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावस्याप्रसिद्धिका वच्छेदेन साधनवत्ते वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे
त्वविशिष्टस्याधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याव्याप्तिः संयोगी सत्त्वादित्यादौ जगत एव संयोगा
भाववत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभाववत्त्वानिवेशनस्यावश्यकत्वादित्यतोऽनवच्छि
न्नेवृत्तित्वत्र भवेत्स्या। साध्यसाधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषितेऽपि सत्तावान् जातेरित्यादा
वव्याप्तिवारणमशक्यमेवमतेकं साधनसमानाधिकरणाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्ववि
शिष्टसत्ताभावाभ्यां घटिताभावसमुदायस्य सामान्याद्यवृत्तेरत्र च तुल्यावच्छेदकसंबंधेन वृत्ते
रप्रसिद्धेः। यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ सत्तात्वेन निवेशयतेऽद्रव्यत्वादिवि
शिष्टसमानसत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात्प्रतिद्रव्यत्वादिसाधारणद्रव्यत्वादिविशिष्टाभावीय
भतत्प्रतियोगितायाः सत्तात्वसमनियतत्वविरहान्न तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति समाधानं तदति
तुच्छं। द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि तादृशसत्तासाध्यतावच्छेदकतादृशविशिष्टसत्तात्वस्या

राम
९७

वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसत्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगि
ताकत्वाभावाधिकरणधर्मावच्छिन्नसत्ताभावमादायैवातिव्याप्तेर्दुर्वारतया एतल्लक्षणवृत्त्यादिनापि धर्मस्य सत्ता
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलंबनीयत्वात् द्रव्यत्वविशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि
समवेतत्वजातिमत्त्वादौ समवायेन एतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावादीनां समवेतत्वसम
नियतप्रतियोगिताकतया प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वाच्च तेषु टिकेष्वधिकरणे सामान्यादौ हेतुता
वच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या व्याप्तिवारणासंभवात्। एवं विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमेऽवलंबनाद्दर्शिता विशि
ष्टाभावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहोपपादनेन समाधानमपि [illegible] उक्तरूपेण
वद्रव्यत्वतदन्यसमवेतोभयगुणत्वतदन्यसमवेतोभयकर्मत्वतदन्यसमवेतोभयाभावानां साध्यतावच्छेद
कसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानां समुदायवृत्तित्वे सामान्यादौ सम
वायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या व्याप्तेस्तादवस्थ्यापत्तिवारणासंभवात्। न च यादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणं साधना
धिकरणं तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः सा
धनवत्यसंभवात् न तत्समुदायस्य लक्षणघटकत्वमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभा
वापेक्षतरघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वोपस्थितादृशसाध्याधिकरणे केषांचिद्धनिमतामहत्तेः

साधनस्य वह्नेरव्याप्तिस्तादवस्थ्यात्। एतादृशविवक्षानुसरणे च तत्तत्संबंधान्यतराभाववत्त्वस्य घटवदन्यत्वा
दित्यत्र तत्तत्संबंधेन घटितसाध्याभावकूटवत्तिवृत्तित्वरूपस्य वक्ष्यमाणान्वयव्याप्तेरप्रसंगात्। साधनेव
तोनिःस्वरूपस्य कस्य चिदपि तादृशाभावघटितस्यासाधिकरणत्वविरहात् तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वात्
प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणे चैवमपि तेन पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादि
साध्यकत्वानि तत्तज्जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटवत्त्वस्य क्वचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशाभावकूटस्य लक्ष
णाघटकत्वात् यादृशाभावकूटवत्त्वं साधनवति न तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वस्य साधने संभावितत्वादित्याति व्याप्तिर्न वेकारणाद
र्शिवेत्यत आहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वेन साध्याभाववि
शेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावनिरासः। गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्न
सत्ताद्यभावस्य संग्रहाय अवच्छिन्नान्तं इति निरवच्छिन्नाभावाद्या। अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयो
गाद्यभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव तस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः। समुक्ता साधन
समानाधिकरणस्य साध्यवद्वृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धिः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभिन्नतया च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
साध्याभाववैशिष्ट्यसंदर्भसिद्धिः। न चैवं साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थं असाववान्मेय
त्वादित्यादौ घटत्वादिरूपाभावस्योक्तविशेषणेनैव व्यावर्त्तनादिति वाच्यं प्रमेयसाध्यकस्थले घटत्वपटत्वाद्य

भावावच्छिन्नभावकस्य प्रमेयसामान्याभावस्य गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावभिन्नस्य संग्रहाय साध्यता
वच्छेदकव्यापकत्वेन समानाधिकरणधर्मस्य विशेषणं निवेशनीयं तया घटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छे
दकघटत्वाद्यभावत्वादेश्चाभावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टसंदर्भस्याक्षतत्वात्। एतादृशविशेषणेन तस्य व्याह
तेः। न च वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य संयोगादिरूपव्यधिकरणसंबंधा
वच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वमक्षतमिति तत्संग्रहाय समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्र
तियोगित्वविशेषणतया आवश्यकत्वात् प्रमेयसाध्यकस्थलीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसंबंधावच्छि
न्नगगनाद्यभावाभिन्नत्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमन्तरेण
वैशिष्ट्यसिद्धत्वमव्याहतमिति वाच्यं। एवमपि गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिक
रणधर्मतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्ताभावस्य तद्भिन्नत्वेन तन्न विशिष्टसंदर्भनिवृत्ति
यतादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात्। समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नत्वविशेषणपरित्यज्य साध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तत्कार्यस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छे
दकविशेषणसार्थकत्वस्य चोपपादनसंभवाच्च। साध्यवद्वृत्तितादृशाभावस्य प्रमेयत्वादिना साध्याभा

वर्त्तमानसिद्धस्तत्रिकाविंशतिरनुपपत्तिः एतेननीलरूपघटत्वोभयाभाववान्नीलघटान्यत्वादित्यादौसाधनसमा
नाधिकरणनीलरूपंचघटत्वंचइतितादृशनीलरूपघटत्वात्मकसाध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसि
द्ध्याव्याप्तिरित्यपिनिरस्तं तादृशाभावेउक्तभेदासत्वेनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवलक्षणघटकत्वा
त् एवंघटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभाववत्साध्यमेयत्वादिहेतौसाध्याभावस्यविशिष्टाकाशाभावादेरा
काशाभावानतिरिक्ततयाजगतएवसाध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्यातिव्याप्तिरितिसाध्याभावत्वविशिष्टा
धिकरणत्वमेवविवक्षणीयंतथाचपटघटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभाववानास्तीत्यादिप्रतीत्याभावाद
पटादेर्नतादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमितिनदोषः एवंचसाधनाधिकरणेपिसाध्याभावत्वेनवृत्तित्वविवि
क्षणीया अन्यथाजातिमदन्यत्वविशिष्टाकाशाभावस्याभाववत्साध्येसमवायेनहेतौसाधनसमानाधिकर
णाकाशाभावस्यसाध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणेसामान्यादौसमवायेनवृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्त्या
पत्तेस्तादृशविवक्षयाप्युक्तोभयाभावसाध्यकस्थलेव्यभिचारांशेसंलवतिप्रत्येकाधिकरणेउभयाभावा
भावत्वेनावृत्तेः वस्तुतोघटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाघाभावोघटत्वाघाभावसमनियततयातदभिन्नइति
घटत्वादिरपितदभावः इत्थंचतद्घटितकूटाधिकरणतान्जगतइतितदप्रतीतिव्याप्त्यनवकाशात्साध्या
भावत्वविशिष्टाधिकरणाविवक्षणमफलंसाध्याभावत्वेनसाधनवद्वृत्तित्वंतुसाध्याभावत्वविशिष्टाधिक

राम
९९

रणत्वाविवक्षणेपिघटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान्घटत्वादित्यत्रसाध्याभावस्यद्रव्यत्वस्यद्रव्यत्वत्वादिना
साधनसमानाधिकरणतयाद्रव्यस्यैवतद्घटितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणायनिवेशनीयमेवानचैवमपि
पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववान्द्रव्यत्वादित्यादौसाध्यतावच्छेदकविशिष्टद्रव्यत्वस्य प्रत्येकंसाधनसमानाधिकरणा
त्वाघटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावयोरधिकरणगुणादिरेवेत्यति
व्याप्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यं विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षमेकदेशैवतादृशातिप्रसंगस्यसमाधानस्यमानत्वा
दिति प्रमेयत्वमननत्वाद्योरिति उभयत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यत्वेहेतौव्यभिचारित्वाभावादन्यतरत्वाव
च्छिन्नाभावस्यसाध्यत्वानुसरणं पृथिव्याप्तावितिआकाशेप्रमेयत्वस्यमनसिचमननत्वस्यसाधनसमा
नाधिकरणतया आकाशस्यमनसःप्रत्येकंतदुभयानधिकरणत्वेनसाध्याभावसमुदायानधिकरणा
त्वादितिभावः आदिशब्दात्प्रमेयत्वमननत्वभिन्नान्यतराभाववान्प्रमेयत्वमननत्वान्यतरत्वादित्यादौ
कसाध्याभावघटितसमुदायेवातिकाकदिगादेहितार इत्यातिव्याप्तेःपरिग्रहः ननुसाधनाधिकरणेयेषांपर
कसाध्याभावघटितसमुदायस्यविवक्षितत्वान्नायंदोषः प्रमेयत्वमननत्वाद्योः प्रत्येकंसाधनसमानाधिकर अथवा
स्परमेकाधिकरण्यतत्समुदायस्याविवक्षितत्वान्नायंदोषः तदेकतरघटितकू
णत्वेपिसाधनवत्तिपरस्परमेकाधिकरण्याभावेनतदुभयघटितेकूटस्येलक्षणाघटकत्वात् एवंच
रस्यैवतथात्वात्तद्वृत्तित्वहेतावृत्तेः प्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणंत्याज्यमेवा

दापादितलक्षणत्वात्
नातिव्याप्तिः साध
नस॰ अभावे लिख

पतीतर

श्री·शि·टी·
१००

विशिष्टस्यानतिरिक्ततयेपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ नोक्तरीत्यातिव्याप्तिः संभवति उक्तविशिष्टा
भावानां साधनवति द्रव्यादावेकाधिकरण्यासंभवात् एवं तादृशकूटाधिकरणपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य द्रव्यहे
त्वादिनायाभावस्तु रूपापि तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावागतत्वात् तद्विरहादपु
क्ते तेनातिव्याप्तिसंभवः न च द्रव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाआकाशादिवृत्तित्वसाधारणत
यातादृशवृत्तित्वत्वाव्याप्यत्वात् तादृशाभावोपि साधकः तथा च साधनसमानाधिकरणत्वस्य सा
ध्याभावविशेषणतापक्षे प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यसंभवेन तादृशविशेष
णस्य परित्याज्यत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकादिवृत्तित्वरूपेण निवेशे वृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितायां
आलोकादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वसाधारण्यात् साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्व
तं प्रत्यव्यापकतयैव तादृशाभावव्यावर्त्तनात् व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणात्
पर्वतसंयुक्तत्वपर्वतान्यसंयुक्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतासंयुक्तघटादौ वर्त्तमानस्य धर्मादानसं
चेपि न क्षतिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणोपि तादृशाभावमादाय व्याप्तेरवक्ष्यमाण
यादृतस्य विशेषणस्य लिङ्गविशेषणसत्त्वेपि आवश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वस्य व्या
प्यत्वविशेषणत्यागे साधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाविवक्षणेपि प्रथमाभावप्रतियोगितायां

राम
१००